

प्रकरण २
गुन्हेगारी सिद्धांत

- २.१ प्रस्तावना
- २.२ उद्दिष्टे
- २.३ विषय विवेचन
 - २.३.१ सामाजिक विघटन सिद्धांत
 - २.३.२ लेबलिंग सिद्धांत
 - २.३.३ नियंत्रण सिद्धांत
 - २.३.४ गुन्हेगारीचे मानसशास्त्रीय सिद्धांत
- २.४ सारांश
- २.५ स्वयं अध्ययनासाठी प्रश्न
- २.६ स्वयं अध्ययन प्रश्नांची उत्तरे
- २.७ सरावासाठीचे प्रश्न
- २.८ चिंतन आणि कार्य
- २.९ अधिक वाचनासाठी संदर्भ पुस्तके

२.१ प्रस्तावना

गुन्हा हा समाजातील एक गंभीर आणि गुंतागुंतीचा प्रश्न मानला जातो. प्रत्येक समाजात काही व्यक्ती समाजमान्य नियम, कायदे आणि नैतिक मूल्यांचे उल्लंघन करतात. अशा वर्तनाला गुन्हेगारी वर्तन असे म्हणतात. गुन्हे का घडतात, व्यक्ती गुन्हेगारीकडे का वळते, समाजातील कोणते घटक गुन्ह्यांना कारणीभूत ठरतात याचा अभ्यास करण्यासाठी विविध गुन्हेगारी सिद्धांत (Theories of Crime) मांडले गेले आहेत.

गुन्हेगारीचे सिद्धांत हे गुन्ह्यांची कारणे, स्वरूप आणि परिणाम समजून घेण्याचा वैज्ञानिक प्रयत्न करतात. काही सिद्धांत व्यक्तीच्या मानसिक अवस्थेला महत्त्व देतात, तर काही सामाजिक, आर्थिक, जैविक किंवा सांस्कृतिक घटकांना जबाबदार धरतात. उदाहरणार्थ, जैविक सिद्धांतानुसार व्यक्तीच्या शारीरिक किंवा आनुवंशिक गुणांमुळे गुन्हेगारी प्रवृत्ती निर्माण होऊ शकते; तर समाजशास्त्रीय सिद्धांतानुसार गरिबी, बेरोजगारी, कौटुंबिक विस्कळीतपणा, वार्ड संगत आणि सामाजिक असमानता यांसारखे घटक गुन्हेगारीस कारणीभूत ठरतात.

गुन्हेगारीचे सिद्धांत केवळ गुन्ह्यांची कारणे शोधत नाहीत, तर गुन्हे प्रतिबंध, सुधारणा आणि न्यायव्यवस्थेच्या धोरणांसाठीही मार्गदर्शन करतात. त्यामुळे गुन्हेगारीशास्त्राच्या अभ्यासात या सिद्धांतांना अत्यंत महत्वाचे स्थान आहे. विविध सिद्धांतांच्या मदतीने समाजातील गुन्हेगारीचे स्वरूप समजून घेऊन अधिक सुरक्षित आणि सुव्यवस्थित समाज निर्माण करण्याचा प्रयत्न केला जातो.

२.२ उद्दिष्टे

या घटकाचा अभ्यास केल्यानंतर आपणास...

१. सामाजिक विघटन सिद्धांताच्या अभ्यासातून सामाजिक, कौटुंबिक व सामुदायिक विघटनाचा गुन्हेगारीशी असलेला संबंध स्पष्ट करणे.
२. लेबलिंग सिद्धांताच्या अभ्यासातून समाजाकडून व्यक्तीला दिले जाणारे झगुन्हेगारफ किंवा झविचलितफ असे लेबल तिच्या वर्तनावर कशा प्रकारे परिणाम करते हे समजून घेता येईल.
३. नियंत्रण सिद्धांताच्या अभ्यासातून कुटुंब, शिक्षण, सामाजिक संस्था, मूल्ये व सामाजिक बंधने यांचा गुन्हेगारी वर्तनावर होणारा प्रभाव जाणून घेता येईल.
४. गुन्हेगारीच्या मानसशास्त्रीय सिद्धांतांच्या अभ्यासातून व्यक्तीच्या व्यक्तिमत्त्व, मानसिक प्रक्रिया, भावनिक अवस्था व वर्तनातील घटकांचा गुन्हेगारी प्रवृत्तीशी असलेला संबंध समजून घेता येईल.

२.३ विषय विवेचन

गुन्हेगारीचे स्वरूप आणि कारणे स्पष्ट करण्यासाठी सामाजिक तसेच मानसशास्त्रीय सिद्धांत महत्त्वपूर्ण ठरतात. सामाजिक विघटन सिद्धांतानुसार सामाजिक संस्था, मूल्ये, नियम व सामाजिक संबंध कमकुवत झाल्यास गुन्हेगारी वाढण्याची शक्यता असते. लेबलिंग सिद्धांतानुसार व्यक्तीला झगुन्हेगारफ किंवा झविचलितफ असे सामाजिक लेबल दिल्याने तिच्या वर्तनावर विपरीत परिणाम होऊ शकतो. नियंत्रण सिद्धांतानुसार कुटुंब, शाळा, मित्रपरिवार आणि समाजाशी असलेले मजबूत सामाजिक बंध व्यक्तीला गुन्हेगारीपासून दूर ठेवतात. त्याचबरोबर गुन्हेगारीचे मानसशास्त्रीय सिद्धांत व्यक्तिमत्त्व, भावनिक अस्थिरता, आक्रमकता, आवेगशीलता आणि मानसिक प्रक्रियांचा गुन्हेगारी वर्तनाशी संबंध स्पष्ट करतात. बालपणीचे अनुभव, कौटुंबिक वातावरण आणि सामाजिक परिस्थिती यांचाही व्यक्तीच्या वर्तनावर प्रभाव पडतो. त्यामुळे गुन्हेगारी ही केवळ व्यक्तीच्या मानसिकतेचा परिणाम नसून सामाजिक परिस्थिती, सामाजिक प्रतिक्रिया आणि व्यक्तीच्या मानसशास्त्रीय घटकांच्या परस्परसंवादातून निर्माण होणारी प्रक्रिया आहे.

२.३.१ सामाजिक विघटन सिद्धांत (Social Disorganisation Theory)

गुन्हेगारीशास्त्र (Criminology) हे समाजातील गुन्हे, त्यांची कारणे, परिणाम आणि प्रतिबंध यांचा अभ्यास करणारे शास्त्र आहे. गुन्हेगारी का वाढते, काही भागांमध्ये गुन्ह्यांचे प्रमाण अधिक का असते आणि समाजातील कोणते घटक व्यक्तीला गुन्हेगारीकडे प्रवृत्त करतात याचा शोध घेण्यासाठी अनेक सिद्धांत मांडले गेले. त्यामध्ये सामाजिक विघटन सिद्धांत (Social Disorganisation Theory) हा अत्यंत महत्वाचा आणि प्रभावी सिद्धांत आहे. या सिद्धांतानुसार गुन्हेगारी ही केवळ व्यक्तीची चूक नसून

ती समाजातील विस्कळीतपणा, अस्थिरता आणि सामाजिक नियंत्रणाच्या कमतरतेचा परिणाम आहे. समाजातील कुटुंब, शाळा, धर्म, शेजार व्यवस्था, सामाजिक मूल्ये आणि परंपरा यांचे नियंत्रण कमी झाले की व्यक्ती समाजविरोधी वर्तनाकडे वळते. हा सिद्धांत मुख्यतः अमेरिकेतील शिकागो शाळेतील समाजशास्त्रज्ञांनी विकसित केला. औद्योगिकीकरण, शहरीकरण, स्थलांतर, गरिबी आणि बेरोजगारीमुळे समाजात निर्माण होणाऱ्या अस्थिरतेचा गुन्हेगारीवर होणारा परिणाम या सिद्धांतात स्पष्ट करण्यात आला आहे.

सामाजिक विघटन :

सामाजिक विसंघटन म्हणजे समाजातील संघटन, एकात्मता आणि सामाजिक नियंत्रण यांचा न्हास होणे. जेव्हा समाजातील सदस्यांमधील संबंध कमकुवत होतात, नैतिक मूल्यांचे पालन कमी होते आणि सामाजिक संस्था प्रभावी राहत नाहीत, तेव्हा सामाजिक विघटन निर्माण होते. अशा परिस्थितीत व्यक्तीवर समाजाचे नियंत्रण राहत नाही आणि गुन्हेगारी, व्यसनाधीनता, हिंसा, बालगुन्हेगारी यांसारख्या समस्या वाढतात.

व्याख्या

१. इलियट आणि मेरिल यांच्या मते: समाजातील व्यक्तींमधील सामाजिक संबंध आणि नियंत्रण कमकुवत झाल्यास सामाजिक विघटन निर्माण होते.
२. ऑगबर्न आणि निमकॉफ यांच्या मते: जेव्हा समाजातील संस्था आपली कार्यक्षमता गमावतात, तेव्हा सामाजिक विघटन निर्माण होते.
३. शॉ आणि मॅके यांच्या मते: सामाजिक विघटन म्हणजे समुदायातील सामाजिक नियंत्रणाचा अभाव होय.

सामाजिक विघटन सिद्धांतातील प्रमुख समाजशास्त्रज्ञांचे योगदान

१) रॉबर्ट ई. पार्क (Robert E. Park)

रॉबर्ट ई. पार्क हे शिकागो स्कूलमधील प्रमुख समाजशास्त्रज्ञ असून सामाजिक विघटन सिद्धांताच्या पायाभूत विचारांमध्ये त्यांचे महत्त्वाचे योगदान आहे. त्यांनी मानवी पर्यावरणशास्त्र (Human Ecology) ही संकल्पना विकसित करून शहरातील सामाजिक जीवनाचा अभ्यास केला. त्यांच्या मते व्यक्तीचे वर्तन हे केवळ वैयक्तिक गुणांवर अवलंबून नसून त्याच्या सामाजिक व भौगोलिक परिसरावरही अवलंबून असते. शहरातील लोकसंख्येची हालचाल, स्थलांतर, स्पर्धा आणि सामाजिक गटांची रचना यांचा त्यांनी अभ्यास केला. शहरीकरणामुळे पारंपरिक सामाजिक संबंध कमकुवत होऊ शकतात, असे त्यांनी स्पष्ट केले. सामाजिक संस्थांचे नियंत्रण कमी झाल्यास सामाजिक समस्या आणि गुन्हेगारी वाढण्याची शक्यता असते. त्यामुळे गुन्हेगारीचा अभ्यास करताना व्यक्तीबरोबरच तिच्या सामाजिक परिसराचाही विचार करणे आवश्यक आहे, असा दृष्टिकोन त्यांनी दिला. त्यांच्या मानव पर्यावरणशास्त्रीय दृष्टिकोनामुळे पुढे सामाजिक विघटन सिद्धांताच्या विकासाला महत्त्वपूर्ण आधार मिळाला.

२) अर्नेस्ट डब्ल्यू. बर्गस (Ernest W. Burgess)

अर्नेस्ट डब्ल्यू. बर्गस यांनी रॉबर्ट पार्क यांच्या मानव पर्यावरणशास्त्रीय दृष्टिकोनाचा पुढे विकास केला. त्यांनी शहराच्या सामाजिक आणि भौगोलिक रचनेचे स्पष्टीकरण करण्यासाठी उपलब्धपिळल नेपश ढ्ढशेू मांडली. त्यांच्या मते शहराचा विस्तार केंद्रापासून बाहेरच्या दिशेने विविध वर्तुळाकार क्षेत्रांमध्ये होत जातो. यातील नेपश ळप ढीरपीळींळेप हा भाग सामाजिक व आर्थिकदृष्ट्या अस्थिर असल्याचे त्यांनी स्पष्ट केले. या भागात गरिबी, स्थलांतर, लोकसंख्येची अस्थिरता आणि घरांच्या खराब परिस्थिती यांसारख्या समस्या आढळतात. परिणामी कुटुंब, शाळा आणि समुदाय यांसारख्या सामाजिक संस्थांचे नियंत्रण कमकुवत होऊ शकते. अशा परिस्थितीत बालगुन्हेगारी आणि इतर सामाजिक समस्या वाढण्याची शक्यता असते. त्यामुळे शहराची भौगोलिक रचना आणि सामाजिक विघटन यांच्यातील संबंध स्पष्ट करण्यात बर्गस यांचे योगदान अत्यंत महत्वाचे आहे.

३) क्लिफर्ड आर. शॉ (Clifford R. Shaw)

क्लिफर्ड आर. शॉ हे सामाजिक विघटन सिद्धांताच्या विकासातील अत्यंत महत्वाचे समाजशास्त्रज्ञ मानले जातात. त्यांनी विशेषतः बालगुन्हेगारी (Juvenile Delinquency) आणि शहरी परिसर यांचा परस्परसंबंध स्पष्ट केला. त्यांच्या मते गुन्हेगारीचे कारण केवळ व्यक्तीच्या वैयक्तिक गुणांमध्ये शोधता येत नाही. गरिबी, स्थलांतर, लोकसंख्येची अस्थिरता आणि सामाजिक संस्थांची कमजोरी यामुळे परिसरात सामाजिक विघटन निर्माण होते. अशा परिसरात कुटुंब, शाळा आणि समुदायाचे अनौपचारिक सामाजिक नियंत्रण कमी होते. त्यांनी शिकागो शहरातील विविध भागांचा अभ्यास करून काही विशिष्ट परिसरांमध्ये बालगुन्हेगारीचे प्रमाण सातत्याने जास्त असल्याचे दाखवून दिले. क्लिफर्ड शॉ यांच्या सहकार्याने त्यांनी १९४२ मध्ये Juvenile Delinquency and Urban -reas हे महत्वाचे पुस्तक प्रकाशित केले. त्यांच्या संशोधनामुळे गुन्हेगारीच्या सामाजिक व पर्यावरणीय कारणांना अनुभवाधारित समाजशास्त्रीय स्पष्टीकरण मिळाले.

४) हेन्री डी. मॅके (Henry D. McKay)

हेन्री डी. मॅके यांनी क्लिफर्ड शॉ यांच्या सहकार्याने सामाजिक विघटन सिद्धांताच्या विकासात महत्त्वपूर्ण योगदान दिले. त्यांनी शिकागो शहरातील विविध परिसरांमधील बालगुन्हेगारीच्या स्वरूपाचा सखोल अभ्यास केला. त्यांच्या संशोधनात लोकसंख्येत बदल होत असतानाही काही परिसरांमध्ये गुन्हेगारीचे प्रमाण तुलनेने सातत्याने जास्त असल्याचे आढळले. यावरून गुन्हेगारीचे कारण एखाद्या विशिष्ट व्यक्ती किंवा सामाजिक गटामध्ये नसून त्या परिसराच्या सामाजिक परिस्थितीत असू शकते, असे त्यांनी स्पष्ट केले. गरिबी, स्थलांतर, लोकसंख्येची अस्थिरता आणि सामाजिक संस्थांची कमजोरी यांना त्यांनी विशेष महत्त्व दिले. सामाजिक संबंध कमकुवत झाल्यास समुदायाचे अनौपचारिक नियंत्रण कमी होते आणि गुन्हेगारीला पोषक वातावरण निर्माण होते. शॉ यांच्या सहकार्याने त्यांनी सामाजिक विघटन आणि बालगुन्हेगारी यांच्यातील संबंध अनुभवाधारित पद्धतीने स्पष्ट केला. त्यामुळे सामाजिक विघटन सिद्धांताला वैज्ञानिक आणि संशोधनात्मक आधार देण्यात मॅके यांचे योगदान महत्वाचे आहे.

५) रॉबर्ट जे. सॅम्पसन (Robert J. Sampson)

रॉबर्ट जे. सॅम्पसन यांनी सामाजिक विघटन सिद्धांताचा आधुनिक काळात महत्त्वपूर्ण विकास केला. त्यांनी सामूहिक कार्यक्षमता (Collective Efficacy) ही संकल्पना पुढे मांडली. त्यांच्या मते परिसरातील नागरिकांमध्ये परस्पर विश्वास, सहकार्य आणि सामूहिक जबाबदारी असल्यास सामाजिक नियंत्रण अधिक प्रभावी होते. नागरिक आपल्या परिसरातील सामाजिक समस्या सोडवण्यासाठी एकत्रितपणे प्रयत्न करत असतील तर गुन्हेगारीचे प्रमाण कमी होण्यास मदत होते. केवळ गरिबी किंवा लोकसंख्येची अस्थिरता यामुळेच गुन्हेगारी वाढत नाही, तर त्या परिस्थितीत समुदायाची सामूहिक प्रतिक्रिया कशी आहे हेही महत्त्वाचे आहे. त्यांनी सामाजिक संबंध आणि सामूहिक नियंत्रणाला गुन्हेगारी प्रतिबंधाशी जोडले. त्यामुळे सामाजिक विघटन सिद्धांताला आधुनिक शहरी समाजाच्या संदर्भात नवीन दिशा मिळाली. त्यांच्या उेश्रश्रशर्लीर्लीश एषषळलरलू या संकल्पनेमुळे समुदायाची एकजूट ही गुन्हेगारी नियंत्रणातील महत्त्वाची शक्ती असल्याचे स्पष्ट झाले.

६) विल्यम आय. थॉमस (W. I. Thomas)

विल्यम आय. थॉमस हे शिकागो स्कूलशी संबंधित महत्त्वाचे समाजशास्त्रज्ञ होते. त्यांनी व्यक्तीच्या वर्तनाचा अभ्यास तिच्या सामाजिक परिस्थितीच्या संदर्भात करण्यावर भर दिला. त्यांनी स्थलांतरित कुटुंबे, सामाजिक बदल आणि शहरी जीवनातील समस्या यांचा अभ्यास केला. त्यांच्या मते स्थलांतर आणि सामाजिक परिवर्तनामुळे व्यक्तीच्या पारंपरिक सामाजिक संबंधांमध्ये बदल होऊ शकतात. नवीन सामाजिक परिस्थितीशी जुळवून घेताना मूल्ये, सामाजिक नियम आणि वर्तनपद्धती यांच्यात संघर्ष निर्माण होऊ शकतो. अशा बदलांमुळे कुटुंब आणि समुदायाचे पारंपरिक नियंत्रण काही प्रमाणात कमकुवत होऊ शकते. त्यांच्या कार्यामुळे सामाजिक समस्या समजून घेण्यासाठी व्यक्तीच्या सामाजिक संदर्भाचा विचार करण्याची दिशा मिळाली. त्यामुळे सामाजिक विघटन सिद्धांताच्या व्यापक समाजशास्त्रीय पायाभरणीत थॉमस यांचे योगदान महत्त्वाचे मानले जाते.

७) फ्लोरियन झनानीएस्की (Florian Znaniecki)

फ्लोरियन झनानीएस्की यांनी स्थलांतर, सामाजिक बदल आणि सामाजिक संबंधांच्या अभ्यासात महत्त्वपूर्ण योगदान दिले. त्यांनी W. I. Thomas यांच्या सहकार्याने स्थलांतरित लोकांच्या सामाजिक जीवनाचा अभ्यास केला. त्यांच्या प्रसिद्ध The Polish Peasant in Europe and America या अभ्यासातून स्थलांतरामुळे व्यक्ती आणि कुटुंबाच्या सामाजिक जीवनात होणारे बदल स्पष्ट करण्यात आले. स्थलांतरामुळे पारंपरिक सामाजिक संबंध आणि मूल्यव्यवस्थेत बदल होऊ शकतात, असे त्यांच्या अभ्यासातून दिसून आले. नवीन सामाजिक वातावरणाशी जुळवून घेताना व्यक्तीसमोर सामाजिक व सांस्कृतिक संघर्ष निर्माण होऊ शकतो. सामाजिक मूल्ये आणि नियमांमध्ये होणारे बदल व्यक्तीच्या वर्तनावर परिणाम करू शकतात. त्यामुळे स्थलांतर, सामाजिक अस्थिरता आणि सामाजिक नियंत्रण यांच्यातील संबंध समजून घेण्यास त्यांच्या कार्याने मदत केली. सामाजिक विघटनाच्या व्यापक सामाजिक पार्श्वभूमीच्या अभ्यासासाठी त्यांचे योगदान महत्त्वपूर्ण ठरते.

८) रॉबर्ट ई. एल. फॅरिस (Robert E. L. Faris)

रॉबर्ट ई. एल. फॅरिस यांनी सामाजिक विघटनाच्या संकल्पनेला व्यापक समाजशास्त्रीय स्वरूप देण्यास योगदान दिले. त्यांच्या मते समाजातील सामाजिक संबंध आणि सामाजिक संस्थांची कमजोरी ही विविध सामाजिक समस्यांच्या निर्मितीशी संबंधित असते. सामाजिक संबंध कमकुवत झाल्यास व्यक्तीवरील अनौपचारिक सामाजिक नियंत्रण कमी होते. सामाजिक एकात्मता कमी झाल्यामुळे समुदायामध्ये अस्थिरता आणि विविध प्रकारच्या सामाजिक समस्या निर्माण होऊ शकतात. कुटुंब, शाळा, धार्मिक संस्था आणि समुदाय यांसारख्या संस्थांची प्रभावी भूमिका सामाजिक स्थैर्यासाठी आवश्यक असते. सामाजिक विघटनाचा परिणाम केवळ गुन्हेगारीवरच नव्हे तर इतर सामाजिक समस्यांवरही होऊ शकतो, असा व्यापक दृष्टिकोन त्यांच्या कार्यातून दिसून येतो. त्यामुळे सामाजिक संघटन, सामाजिक नियंत्रण आणि सामाजिक समस्या यांच्यातील संबंध समजून घेण्यास त्यांच्या विचारांनी मदत केली. सामाजिक विघटन सिद्धांताच्या व्यापक समाजशास्त्रीय विकासात फॅरिस यांचे योगदान महत्वाचे मानले जाते.

२.२ गुन्हेशास्त्रातील लेबलिंग सिद्धांत (Labelling Theory)

गुन्हेशास्त्र (Criminology) हे गुन्हा, गुन्हेगार, गुन्हेगारी वर्तन, गुन्हांची कारणे, सामाजिक नियंत्रण, शिक्षा, पुनर्वसन आणि समाजाची गुन्हेगारीविषयीची प्रतिक्रिया यांचा शास्त्रीय अभ्यास करणारे सामाजिक शास्त्र आहे. गुन्हांचे स्पष्टीकरण करण्यासाठी विविध विचारप्रवाह आणि सिद्धांत विकसित झाले आहेत. सुरुवातीच्या काळात गुन्हेशास्त्रज्ञांनी प्रामुख्याने व्यक्तीच्या जैविक, मानसिक, आर्थिक किंवा सामाजिक परिस्थितीवर भर दिला. मात्र नंतर गुन्हेगारीकडे पाहण्याचा दृष्टिकोन बदलला. गुन्हा करणाऱ्या व्यक्तीच्या वर्तनाबरोबरच समाज त्या व्यक्तीशी कसा व्यवहार करतो, तिला कोणते नाव किंवा लेबल देतो आणि त्या लेबलचा तिच्या पुढील आयुष्यावर काय परिणाम होतो, याचा अभ्यास सुरू झाला. याच विचारातून लेबलिंग सिद्धांत (Labelling Theory) विकसित झाला. या सिद्धांतानुसार कोणते वर्तन गुन्हेगारी किंवा विचलित आहे हे केवळ त्या कृतीच्या स्वरूपावर अवलंबून नसते; तर समाज त्या कृतीकडे कशा प्रकारे पाहतो आणि त्या कृती करणाऱ्या व्यक्तीला कोणते सामाजिक लेबल देतो, यालाही मोठे महत्त्व असते.

लेबलिंग सिद्धांताचा मूलभूत विचार असा आहे की व्यक्ती जन्मतः गुन्हेगार नसते; सामाजिक प्रतिक्रिया, सामाजिक नियंत्रण आणि समाजाने लावलेली ओळख तिच्या गुन्हेगारी भूमिकेला बळकटी देऊ शकते. एखाद्या व्यक्तीकडून एखादी चूक किंवा किरकोळ नियमभंग झाला तर तो तिच्या संपूर्ण व्यक्तिमत्त्वाचा भाग नसतो. परंतु समाजाने तिला वारंवार वाईट, चोर, गुन्हेगार, दंगलखोर किंवा विचलित व्यक्ती असे संबोधले तर त्या व्यक्तीची सामाजिक ओळख बदलू शकते. परिणामी ती व्यक्ती समाजापासून दूर जाऊ शकते आणि शेवटी तिने स्वीकारलेल्या लेबलनुसार वर्तन करू शकते. म्हणून लेबलिंग सिद्धांताचा केंद्रबिंदू गुन्हा करण्याची मूळ कारणे नसून गुन्हा किंवा विचलित वर्तनाला समाजाची मिळणारी प्रतिक्रिया आणि त्या प्रतिक्रियेचा व्यक्तीवर होणारा परिणाम हा आहे.

१. लेबलिंग सिद्धांताचा अर्थ

Label म्हणजे एखाद्या व्यक्तीला किंवा वस्तूला विशिष्ट नाव, ओळख किंवा विशेषण देणे. समाजात एखाद्या व्यक्तीच्या वर्तनाचे मूल्यांकन करून तिला चांगली व्यक्ती, वाईट व्यक्ती, गुन्हेगार, चोर, व्यसनी, दंगलखोर इत्यादी नावांनी ओळखले जाते. गुन्हेशास्त्रात Labelling Theory म्हणजे असा दृष्टिकोन की, समाजातील नियम आणि सामाजिक प्रतिक्रिया एखाद्या व्यक्तीला विचलित किंवा गुन्हेगार म्हणून परिभाषित करतात. एकदा हे लेबल व्यक्तीला चिकटले की तिची सामाजिक ओळख, इतर लोकांचे तिच्याशी असलेले संबंध आणि तिचे स्वतःबद्दलचे मत बदलू शकते. उदाहरणार्थ, एखाद्या किशोरवयीन मुलाने प्रथमच एखादी किरकोळ चोरी केली. जर त्याला समज देऊन सुधारण्याची संधी दिली तर तो पुढे सामान्य जीवन जगू शकतो. परंतु त्याला सतत चोर म्हणून हिणवले, शाळेतून काढले, मित्रांनी दूर केले आणि समाजाने त्याच्यावर अविश्वास दाखवला तर तो मुख्य प्रवाहापासून दूर जाऊ शकतो. अशा परिस्थितीत त्याचे गुन्हेगारी वर्तन पुढे वाढण्याची शक्यता असते. त्यामुळे लेबलिंग सिद्धांत म्हणतो की: Deviance is not simply an act; it is also a consequence of the application by others of rules and sanctions to an offender. म्हणजे विचलन हे केवळ व्यक्तीने केलेल्या कृतीचे परिणाम नसून, समाजाने त्या व्यक्तीवर नियम आणि सामाजिक प्रतिबंध लागू केल्याचा परिणामही असू शकतो.

लेबलिंगची प्रक्रिया (Process of Labelling)

लेबलिंग सिद्धांतानुसार एखाद्या व्यक्तीला गुन्हेगार बनविण्याच्या प्रक्रियेत समाजाची प्रतिक्रिया आणि सामाजिक लेबल महत्त्वाची भूमिका बजावतात. सर्वप्रथम व्यक्तीकडून एखादा नियमभंग किंवा चुकीचे वर्तन घडते. या वर्तनाची समाज, कुटुंब, शाळा किंवा कायदा यंत्रणा नकारात्मक दखल घेते. त्यानंतर त्या व्यक्तीला 'गुन्हेगार', 'वाईट' किंवा 'विचलित' असे लेबल लावले जाते. सततच्या नकारात्मक लेबलिंगमुळे व्यक्तीला समाजाकडून तिरस्कार, अविश्वास किंवा भेदभावाचा सामना करावा लागू शकतो. परिणामी व्यक्तीचे समाजाशी असलेले संबंध कमकुवत होतात आणि तिच्यावर सामाजिक बहिष्काराचा परिणाम होतो. हळूहळू व्यक्ती समाजाने दिलेले नकारात्मक लेबल स्वतःची ओळख म्हणून स्वीकारू शकते. यामुळे तिच्या आत्मप्रतिमेत बदल होऊन 'मी गुन्हेगार आहे' अशी भावना निर्माण होऊ शकते. अशा परिस्थितीत व्यक्ती गुन्हेगारी प्रवृत्तीच्या व्यक्ती किंवा गटांच्या संपर्कात अधिक येऊ शकते. त्यामुळे तिचे विचलित वर्तन अधिक दृढ होण्याची शक्यता असते. शेवटी व्यक्ती पुन्हा गुन्हेगारी कृती करू शकते, ज्याला पुनर्गुन्हेगारी म्हणतात. अशाप्रकारे एखादी व्यक्ती लेबलिंगमुळे गुन्हेगारी कृती करण्यास प्रवृत्त होते.

२. लेबलिंग सिद्धांताची ऐतिहासिक पार्श्वभूमी

लेबलिंग सिद्धांताचा विकास प्रामुख्याने प्रतीकात्मक आंतरक्रियावाद (Symbolic Interactionism) या समाजशास्त्रीय विचारप्रवाहातून झाला. प्रतीकात्मक आंतरक्रियावादानुसार व्यक्ती स्वतःची ओळख इतर व्यक्तींशी असलेल्या सामाजिक आंतरक्रियेतून तयार करते. समाजातील इतर व्यक्ती आपल्याबद्दल काय विचार करतात, आपल्याला कसे संबोधतात आणि आपल्याशी कसे वागतात, याचा आपल्या स्वतःच्या

व्यक्तिमत्त्वाच्या जाणिवेवर परिणाम होतो. लेबलिंग सिद्धांताच्या विकासावर काही विचारवंतांचा विशेष प्रभाव पडला. यामध्ये Edwin Lemert आणि Howard Becker यांचे योगदान विशेष महत्त्वाचे आहे.

३. फ्रँक टॅननबाम (Frank Tannenbaum) यांचे योगदान

Frank Tannenbaum यांनी किशोरवयीन गुन्हेगारीच्या संदर्भात लेबलिंग प्रक्रियेचे महत्त्व स्पष्ट केले. त्यांच्या मते एखाद्या मुलाने केलेल्या चुकीच्या कृतीपेक्षा समाज त्याच्याकडे कशा प्रकारे पाहतो हे अधिक महत्त्वाचे ठरू शकते. त्यांनी Dramatization of Evil ही संकल्पना मांडली. याचा अर्थ असा की, एखाद्या व्यक्तीने केलेल्या चुकीच्या कृतीला समाज अतिशयोक्तीपूर्ण स्वरूप देतो आणि त्या व्यक्तीच्या संपूर्ण व्यक्तिमत्त्वाला वाईट म्हणून ओळखू लागतो.

उदाहरणार्थ: एखाद्या मुलाने एकदा शाळेत भांडण केले. ही एक घटना होती. परंतु शिक्षक, पालक आणि इतर विद्यार्थी त्याला सतत दंगेखोर, वाईट मुलगा असे म्हणू लागले तर त्या एका घटनेचे रूपांतर त्याच्या सामाजिक ओळखीत होते. ढरपपशपलरी यांच्या मते, व्यक्तीला सुधारण्याऐवजी सतत दोषी ठरवल्यामुळे तिचे समाजाशी असलेले संबंध कमजोर होऊ शकतात.

४. एडविन लेमर्ट (Edwin Lemert) यांचे योगदान

लेबलिंग सिद्धांताच्या विकासात Edwin Lemert यांचे योगदान अत्यंत महत्त्वाचे आहे. त्यांनी प्राथमिक विचलन (Primary Deviance) आणि दुय्यम विचलन (Secondary Deviance) या दोन संकल्पना मांडल्या.

प्राथमिक विचलन (Primary Deviance)

व्यक्तीकडून पहिल्यांदा एखादा नियमभंग किंवा विचलित कृती घडते, त्याला प्राथमिक विचलन म्हणतात. ही कृती किरकोळ किंवा तात्पुरती असू शकते. व्यक्ती स्वतःला त्यातून गुन्हेगार म्हणून ओळखत नाही. उदा. विद्यार्थ्याने शाळेचा नियम मोडणे, किशोरवयीन मुलाने मित्रांसोबत किरकोळ चोरी करणे, एखाद्या व्यक्तीने वाहतुकीचा नियम मोडणे, एखाद्याने सार्वजनिक ठिकाणी किरकोळ भांडण करणे. या अवस्थेत व्यक्तीची स्वतःबद्दलची ओळख बदलत नाही.

दुय्यम विचलन (Secondary Deviance)

जेव्हा समाज व्यक्तीला वारंवार गुन्हेगार, चोर, वाईट व्यक्ती इत्यादी लेबल लावतो आणि व्यक्ती ते लेबल स्वीकारू लागते, तेव्हा दुय्यम विचलन निर्माण होऊ शकते. व्यक्तीला वाटू लागते: जर समाज मला गुन्हेगारच मानत असेल, तर मी गुन्हेगारासारखेच वागतो. यामुळे गुन्हेगारी वर्तन पुन्हा-पुन्हा होण्याची शक्यता वाढते.

५. हॉवर्ड बेकर (Howard Becker) यांचा लेबलिंग सिद्धांत

हॉवर्ड बेकर हे लेबलिंग सिद्धांताचे प्रमुख विचारवंत मानले जातात. त्यांच्या Outsiders या प्रसिद्ध ग्रंथात त्यांनी विचलित वर्तन आणि सामाजिक प्रतिक्रिया यांचा अभ्यास केला. हॉवर्ड बेकर यांच्या

मते विचलन हे केवळ व्यक्तीच्या कृतीत नसते. समाज एखाद्या कृतीला विचलित म्हणून परिभाषित करतो. त्यांच्या विचाराचा सार असा आहे: “Deviance is created by society.” याचा अर्थ समाजच विचलित वर्तनाची व्याख्या तयार करतो आणि काही व्यक्तींना त्या व्याख्येनुसार ‘विचलित’ ठरवतो. बेकर यांच्या मते, समाज नियम तयार करतो. समाजातील काही कृती या नियमांच्या विरोधात असतात. समाज अशा कृती करणाऱ्यांना नियमभंग करणारे म्हणून ओळखतो. अशा नियमांच्या विरोधात कृती करणाऱ्यांना ‘विचलित’ (deviant) किंवा ‘गुन्हेगार’ (criminal) असे लेबल लावले जाते. त्या लेबलमुळे व्यक्तीची सामाजिक ओळख बदलू शकते.

लेबलिंग सिद्धांताचे फायदे

१. गुन्हेगारीकडे नवीन दृष्टिकोन

लेबलिंग सिद्धांताने गुन्हेगारीकडे पाहण्याचा पारंपरिक दृष्टिकोन बदलला. गुन्हेगाराच्या वैयक्तिक दोषांपेक्षा समाज त्याच्याकडे कसा पाहतो आणि कशी प्रतिक्रिया देतो, यावर भर दिला. त्यामुळे गुन्हेगारी ही काही प्रमाणात सामाजिक प्रक्रियेचा परिणाम असू शकते, हे स्पष्ट झाले.

१. सामाजिक नियंत्रणाचा अभ्यास

या सिद्धांतामुळे पोलीस, न्यायालय, तुरुंग, शाळा आणि इतर सामाजिक संस्थांच्या भूमिकेचा अभ्यास करण्यास मदत झाली. या संस्था कोणाला गुन्हेगार किंवा विचलित म्हणून ओळखतात, याचा व्यक्तीवर परिणाम होऊ शकतो. त्यामुळे सामाजिक नियंत्रणाच्या प्रक्रियेचे अधिक सखोल विश्लेषण करता आले.

२. किशोर गुन्हेगारी समजण्यास उपयुक्त

लहान मुलांना किंवा किशोरांना वारंवार गुन्हेगार किंवा वाईट असे लेबल दिल्यास त्यांच्या आत्मप्रतिमेवर नकारात्मक परिणाम होऊ शकतो. त्यामुळे त्यांच्या चुकीच्या वर्तनाकडे सुधारण्याची संधी म्हणून पाहण्याचे महत्त्व स्पष्ट झाले. किशोरांना कायमस्वरूपी गुन्हेगार न मानता त्यांचे पुनर्वसन करण्यावर भर देता येतो.

३. पुनर्वसनाला प्रोत्साहन

लेबलिंग सिद्धांतानुसार गुन्हा केलेल्या व्यक्तीला कायमस्वरूपी गुन्हेगार म्हणून वागवणे योग्य नाही. शिक्षेबरोबरच व्यक्तीमध्ये सुधारणा घडवून तिला पुन्हा समाजात सामावून घेणे आवश्यक आहे. यामुळे पुनर्वसन, समुपदेशन आणि सामाजिक पुनर्स्थापनेला महत्त्व प्राप्त झाले.

४. सामाजिक कलंकाचे परिणाम स्पष्ट

‘गुन्हेगार’ असे लेबल मिळाल्यानंतर व्यक्तीला समाजाकडून नकार, भेदभाव आणि अविश्वासाचा सामना करावा लागू शकतो. यामुळे व्यक्ती समाजापासून दूर जाऊ शकते आणि तिच्या सामाजिक व मानसिक जीवनावर परिणाम होऊ शकतो. त्यामुळे गुन्हेगारीनंतरच्या सामाजिक कलंकाचे परिणाम समजण्यास मदत होते.

५. पुनर्गुन्हेगारी समजण्यास मदत

गुन्हा केल्यानंतर व्यक्तीला समाजातून दूर केले गेल्यास तिच्यासाठी सामान्य जीवन जगणे कठीण होऊ शकते. सामाजिक बहिष्कारामुळे ती पुन्हा गुन्हेगारी प्रवृत्तीच्या व्यक्ती किंवा गटांच्या संपर्कात येऊ शकते. यामुळे काही व्यक्ती पुनर्गुन्हेगारीकडे का वळतात, हे समजण्यास हा सिद्धांत मदत करतो.

लेबलिंग सिद्धांतावरील टीका

१. पहिल्या गुन्हाचे कारण स्पष्ट होत नाही

लेबलिंग सिद्धांत प्रामुख्याने गुन्हा घडल्यानंतर समाजाच्या प्रतिक्रियेवर भर देतो. मात्र व्यक्तीने पहिला गुन्हा का केला, याचे पुरेसे स्पष्टीकरण तो देत नाही. गरीबी, बेरोजगारी, कौटुंबिक संघर्ष, मानसिक समस्या आणि मित्रांचा दबाव यांसारख्या घटकांकडे तुलनेने कमी लक्ष दिले जाते.

२. सर्व लेबल स्वीकारले जात नाहीत

समाजाने एखाद्या व्यक्तीला गुन्हेगार म्हटले म्हणून ती व्यक्ती ते लेबल स्वीकारेलच असे नाही. काही व्यक्ती समाजाच्या नकारात्मक मताला विरोध करून आपले वर्तन सुधारू शकतात. त्यामुळे लेबलिंगचा परिणाम प्रत्येक व्यक्तीवर समान होतो असे म्हणता येत नाही.

३. प्रत्येक लेबल पुनर्गुन्हेगारी निर्माण करत नाही

लेबल मिळाल्यानंतर प्रत्येक व्यक्ती पुन्हा गुन्हा करते असे नाही. अनेक व्यक्ती शिक्षा झाल्यानंतर आपले जीवन सुधारतात आणि समाजात पुन्हा यशस्वीपणे सहभागी होतात. म्हणून लेबलिंग आणि पुनर्गुन्हेगारी यांच्यात थेट आणि निश्चित संबंध आहे असे म्हणणे योग्य नाही.

४. गुन्हाच्या गांभीर्याकडे दुर्लक्ष होऊ शकते

लेबलिंग सिद्धांत सामाजिक प्रतिक्रियेवर जास्त भर देत असल्यामुळे गुन्हाच्या स्वरूपाचे गांभीर्य काही वेळा दुय्यम ठरू शकते. खून, बलात्कार, दहशतवादी हिंसा किंवा गंभीर आर्थिक गुन्हे यांचे स्पष्टीकरण केवळ लेबलिंगच्या आधारे करता येत नाही. अशा गुन्हांसाठी इतर सामाजिक, आर्थिक आणि वैयक्तिक घटकांचाही विचार करावा लागतो.

५. व्यक्तीच्या वैयक्तिक जबाबदारीकडे कमी लक्ष

गुन्हेगारी वर्तनामध्ये व्यक्तीचे स्वतःचे निर्णय, इच्छाशक्ती आणि नैतिक जबाबदारी महत्वाची असते. परंतु लेबलिंग सिद्धांत सामाजिक प्रतिक्रियेला अधिक महत्त्व देतो. त्यामुळे व्यक्तीच्या स्वतःच्या जबाबदारीचे महत्त्व काही प्रमाणात कमी होते.

६. सामाजिक प्रतिक्रिया नेहमी नकारात्मक नसते

समाजाची प्रतिक्रिया प्रत्येक वेळी व्यक्तीला गुन्हेगारीकडे ढकलते असे नाही. काही वेळा कुटुंब, पोलीस, न्यायालय किंवा समाजाकडून मिळालेली शिक्षा व समुपदेशन व्यक्तीला चुकीचे वर्तन सुधारण्यास मदत करते. म्हणून सामाजिक प्रतिक्रिया ही सकारात्मक नियंत्रणाचे साधनही ठरू शकते.

७. वैज्ञानिक मोजमापाची अडचण

लेबलिंगचा व्यक्तीच्या वर्तनावर नेमका किती परिणाम झाला हे अचूकपणे मोजणे कठीण आहे. पुनर्गुन्हेगारीमागे लेबलिंग, आर्थिक परिस्थिती, मित्रांचा प्रभाव किंवा इतर कोणता घटक किती कारणीभूत आहे, हे निश्चित करणे अवघड असते. त्यामुळे सिद्धांतातील काही निष्कर्षांचे वैज्ञानिक पद्धतीने मोजमाप करणे कठीण ठरते.

२.३.३ नियंत्रण सिद्धांत (Control Theory)

गुन्हेगारीशास्त्रामध्ये विविध सिद्धांतांच्या माध्यमातून व्यक्ती गुन्हे का करतात याचा अभ्यास केला जातो. त्यापैकी नियंत्रण सिद्धांत (Control Theory) हा एक महत्त्वाचा समाजशास्त्रीय सिद्धांत आहे. या सिद्धांतानुसार प्रत्येक व्यक्तीमध्ये काही प्रमाणात गुन्हेगारी प्रवृत्ती असते. परंतु समाजातील नियम, मूल्ये, कुटुंब, शाळा, धर्म आणि सामाजिक बंधने यांमुळे व्यक्ती गुन्हे करण्यापासून परावृत्त होते. म्हणजेच, व्यक्ती गुन्हे का करते? यापेक्षा व्यक्ती गुन्हे करण्यापासून कशी रोखली जाते? हा प्रश्न नियंत्रण सिद्धांत विचारतो.

नियंत्रण सिद्धांताचा अर्थ

नियंत्रण सिद्धांतानुसार समाजामध्ये विविध प्रकारची सामाजिक नियंत्रण व्यवस्था अस्तित्वात असते. ही व्यवस्था व्यक्तीच्या वर्तनावर नियंत्रण ठेवते आणि समाजमान्य नियमांचे पालन करण्यास भाग पाडते. जेव्हा व्यक्तीचे समाजाशी असलेले संबंध कमकुवत होतात किंवा सामाजिक नियंत्रण कमी होते, तेव्हा व्यक्ती गुन्हेगारीकडे वळू शकते. ट्रॅव्हिस हिर्शी (Travis Hirschi) यांनी १९६९ मध्ये डेलॅरश्र इपव व्हर्शे मॉडल. हा नियंत्रण सिद्धांताचा सर्वात प्रसिद्ध प्रकार मानला जातो. त्यांच्या मते, व्यक्ती आणि समाज यांच्यातील बंध मजबूत असतील तर व्यक्ती गुन्हे करत नाही.

हिर्शी यांच्या सामाजिक बंध सिद्धांताचे घटक

१. जोड किंवा भावनिक संबंध (Attachment)

व्यक्तीचे कुटुंब, शिक्षक, मित्र आणि समाजाशी असलेले मजबूत भावनिक संबंध तिला सामाजिक नियमांचे पालन करण्यास प्रवृत्त करतात. ज्या व्यक्तीला आपल्या जवळच्या व्यक्तींच्या मताची आणि विश्वासाची काळजी असते, ती चुकीचे वर्तन करण्यापूर्वी विचार करते. विशेषतः बालकांच्या समाजीकरणात पालकांशी असलेले प्रेम, विश्वास आणि संवाद महत्त्वाचा असतो. उदा. आई-वडिलांशी चांगले संबंध असलेले मूल त्यांचा विश्वास गमावू नये म्हणून चुकीचे वर्तन टाळते.

२. बांधिलकी (Commitment)

व्यक्तीची शिक्षण, नोकरी, व्यवसाय आणि भविष्यातील उद्दिष्टांमध्ये असलेली गुंतवणूक म्हणजे बांधिलकी होय. व्यक्तीने भविष्यासाठी केलेली मेहनत आणि नियोजन गुन्हेगारी वर्तनामुळे धोक्यात येऊ शकते, त्यामुळे ती गुन्हे टाळण्याचा प्रयत्न करते. ज्याला आपल्या भविष्यातील यशाची जाणीव असते, त्याच्यासाठी गुन्ह्यामुळे होणारे नुकसान अधिक महत्त्वाचे ठरते. उदा. चांगल्या करिअरचे ध्येय असलेला विद्यार्थी गुन्हेगारीपासून दूर राहतो.

३. सहभाग (खर्पींश्रीशाशपीं)

व्यक्ती समाजमान्य आणि विधायक उपक्रमांमध्ये सक्रियपणे सहभागी असेल, तर तिचा वेळ सकारात्मक कार्यात खर्च होतो. अशा सहभागामुळे व्यक्तीला गुन्हेगारी कृती करण्यासाठी वेळ, संधी आणि प्रेरणा कमी मिळते. क्रीडा, अभ्यास, सांस्कृतिक कार्यक्रम, सामाजिक सेवा आणि इतर उपक्रम व्यक्तीला समाजाशी जोडून ठेवतात. उदा. खेळ आणि अभ्यासात नियमित सहभागी असलेला युवक गुन्हेगारीपासून दूर राहण्याची शक्यता अधिक असते.

४. विश्वास (Belief)

व्यक्तीचा कायदे, सामाजिक नियम, नैतिक मूल्ये आणि समाजव्यवस्थेवर असलेला विश्वास म्हणजे विश्वास होय. कायदे व सामाजिक नियम योग्य आणि आवश्यक आहेत असे मानणारी व्यक्ती त्यांचे पालन करण्याचा प्रयत्न करते. नैतिक मूल्यांवरील दृढ विश्वास व्यक्तीला चुकीचे कृत्य करण्यापासून अंतर्गत नियंत्रणाद्वारे रोखतो. उदा. कायद्याचा आणि नैतिक मूल्यांचा आदर करणारी व्यक्ती चोरी, फसवणूक किंवा हिंसा करण्याचे टाळते.

नियंत्रण सिद्धांताचे महत्त्व

१) गुन्हेगारीची सामाजिक कारणे स्पष्ट करतो

गुन्हेगारीकडे केवळ व्यक्तीची चूक म्हणून न पाहता सामाजिक संबंध आणि सामाजिक नियंत्रणाच्या अभावातून तिचे स्पष्टीकरण केले जाते. यामुळे व्यक्ती आणि समाजातील संबंधांचा गुन्हेगारीवर होणारा परिणाम समजतो.

२) कुटुंबाचे महत्त्व स्पष्ट करतो

कुटुंब हे व्यक्तीच्या समाजीकरणाचे प्राथमिक केंद्र आहे. कुटुंबातील प्रेम, शिस्त आणि चांगले संबंध व्यक्तीला सामाजिक नियमांचे पालन करण्यास व गुन्हेगारीपासून दूर राहण्यास मदत करतात.

३) बाल व किशोर गुन्हेगारी समजण्यास उपयुक्त

किशोरवयीन मुलांचे कुटुंब, शाळा आणि समाजाशी असलेले संबंध कमकुवत झाल्यास त्यांच्यात विचलित वर्तन वाढण्याची शक्यता असते. त्यामुळे बाल व किशोर गुन्हेगारीची कारणे समजून घेण्यासाठी हा सिद्धांत उपयुक्त ठरतो.

४) गुन्हे प्रतिबंधासाठी उपयुक्त

गुन्हा घडल्यानंतर शिक्षा करण्यापेक्षा व्यक्तीचे सामाजिक बंध मजबूत करून गुन्हा होण्यापूर्वीचे प्रतिबंध करण्यावर भर दिला जातो. कुटुंब, शाळा आणि समाजाच्या माध्यमातून प्रभावी सामाजिक नियंत्रण निर्माण करता येते.

५) शाळा व शिक्षणाचे महत्त्व

शिक्षणामुळे व्यक्तीमध्ये शिस्त, जबाबदारी आणि सामाजिक मूल्यांची जाणीव निर्माण होते.

शिक्षकांशी चांगले संबंध आणि शैक्षणिक व सकारात्मक उपक्रमांतील सहभाग व्यक्तीला गुन्हेगारीपासून दूर ठेवतो.

६) समाजीकरणाचे महत्त्व

समाजीकरणाच्या प्रक्रियेत व्यक्ती सामाजिक नियम, मूल्ये आणि जबाबदाऱ्या शिकते.

योग्य समाजीकरण झाल्यास व्यक्तीमध्ये सामाजिक नियंत्रण निर्माण होऊन गुन्हेगारी वर्तनाची शक्यता कमी होते.

नियंत्रण सिद्धांताची टीका

१) आर्थिक घटकांकडे दुर्लक्ष

दारिद्र्य, बेरोजगारी, आर्थिक विषमता आणि गरिबी यांसारख्या घटकांना सिद्धांतात पुरेसे महत्त्व दिलेले नाही. हे घटकही गुन्हेगारीला कारणीभूत ठरू शकतात.

२) सर्व गुन्ह्यांचे स्पष्टीकरण होत नाही

नियंत्रण सिद्धांत प्रामुख्याने सामाजिक बंधांवर भर देतो. त्यामुळे संघटित, पांढरपेशा, सायबर आणि राजकीय गुन्ह्यांचे पूर्ण स्पष्टीकरण या सिद्धांतातून होत नाही.

३) मजबूत सामाजिक बंध असूनही गुन्हे होतात

काही व्यक्तींचे कुटुंब, नोकरी आणि समाजाशी चांगले संबंध असूनही त्या गुन्हे करतात. म्हणून सामाजिक बंध हे गुन्हेगारी रोखण्याचे एकमेव कारण मानता येत नाही.

४) व्यक्तीच्या मानसिक घटकांकडे दुर्लक्ष

व्यक्तिमत्त्व, मानसिक अवस्था, आक्रमकता आणि भावनिक समस्या यांचा सिद्धांतात पुरेसा विचार केला जात नाही. हे घटकही व्यक्तीच्या गुन्हेगारी वर्तनावर प्रभाव टाकू शकतात.

५) गुन्हेगारीतील फरक स्पष्ट करण्यास मर्यादा

समान सामाजिक परिस्थितीत राहणाऱ्या व्यक्तींमध्ये एक व्यक्ती गुन्हा करते तर दुसरी करत नाही. या दोघांमधील वर्तनातील फरक नियंत्रण सिद्धांत पूर्णपणे स्पष्ट करू शकत नाही.

६) सामाजिक नियंत्रणावर जास्त भर

हा सिद्धांत सामाजिक नियंत्रणाच्या अभावावर अधिक भर देतो. त्यामुळे गुन्हा करण्याची प्रेरणा, गुन्हेगारी संस्कृती आणि गुन्हे करण्याची उपलब्ध संधी यांसारख्या घटकांकडे तुलनेने कमी लक्ष दिले जाते.

२.३.४ गुन्हेगारीचे मानसशास्त्रीय सिद्धांत (Psychological Theories of Crime)

प्रस्तावना

गुन्हेगारी हा समाजातील अत्यंत गंभीर आणि जटिल प्रश्न आहे. गुन्हा का घडतो, व्यक्ती गुन्हे करण्याकडे का प्रवृत्त होते आणि गुन्हेगारी वर्तनामागील कारणे कोणती असतात याचा अभ्यास गुन्हेगारीशास्त्र (Criminology) या विषयात केला जातो. गुन्हेगारीची कारणे शोधण्यासाठी अनेक सिद्धांत मांडण्यात आले आहेत. त्यामध्ये जैविक, समाजशास्त्रीय आणि मानसशास्त्रीय सिद्धांतांना विशेष महत्त्व आहे.

मानसशास्त्रीय सिद्धांतानुसार गुन्हेगारीचे मूळ व्यक्तीच्या मानसिक प्रक्रियांमध्ये, भावनिक स्थितीत, व्यक्तिमत्त्वात आणि शिकलेल्या वर्तनात असते. प्रत्येक व्यक्तीची मानसिक रचना वेगळी असते. काही व्यक्तींमध्ये राग, आक्रमकता, असुरक्षितता, हीनगंड, भावनिक असंतुलन किंवा मानसिक विकार आढळतात. अशा मानसिक घटकांमुळे व्यक्ती गुन्हेगारीकडे वळू शकते.

मानसशास्त्रीय सिद्धांत हे मुख्यतः व्यक्तीच्या अंतर्गत मनोवृत्तीवर भर देतात. या सिद्धांतांद्वारे गुन्हेगाराच्या मानसिकतेचा अभ्यास करून त्याच्या वर्तनामागील कारणे समजून घेण्याचा प्रयत्न केला जातो.

१. मनोविश्लेषण सिद्धांत (Psychoanalytic Theory)

मनोविश्लेषण सिद्धांत हा मानसशास्त्रातील एक महत्त्वाचा सिद्धांत असून त्याची मांडणी प्रसिद्ध मानसशास्त्रज्ञ सिगमंड फ्रॉइड (Sigmund Freud) यांनी केली. फ्रॉइड यांच्या मते, मानवी वर्तन केवळ जाणीवपूर्वक विचारांवर अवलंबून नसते, तर व्यक्तीच्या मनात दडलेल्या अवचेतन इच्छा, भावना, प्रेरणा, आठवणी आणि मानसिक संघर्ष यांचा त्यावर मोठा प्रभाव असतो. त्यामुळे एखाद्या व्यक्तीच्या वर्तनाचे योग्य आकलन करण्यासाठी तिच्या बाह्य वर्तनाबरोबरच तिच्या अंतर्मनातील प्रक्रिया समजून घेणे आवश्यक आहे. मनोविश्लेषण सिद्धांतामध्ये विशेषतः अवचेतन मन, बालपणीचे अनुभव, व्यक्तिमत्त्वाची रचना, मानसिक संघर्ष आणि संरक्षण यंत्रणा यांना महत्त्व दिले जाते.

फ्रॉइड यांनी मानवी मनाची तुलना हिमनगाशी (Iceberg) केली. हिमनगाचा पाण्याच्या वरचा भाग कमी असतो आणि मोठा भाग पाण्याखाली लपलेला असतो. त्याचप्रमाणे मानवी मनाचा काही भागच जाणीवेत असतो, तर मोठा भाग अवचेतन स्वरूपाचा असतो. फ्रॉइड यांनी मनाचे जाणीव (Conscious), पूर्वजाणीव (Preconscious) आणि अवचेतन (Unconscious) असे तीन स्तर सांगितले. जाणीव म्हणजे व्यक्तीला सध्या माहीत असलेले विचार, भावना आणि अनुभव. पूर्वजाणीवेमध्ये अशी माहिती असते जी सध्या जाणीवेत नसली तरी प्रयत्न केल्यास आठवता येते. अवचेतन मनमध्ये दडलेल्या इच्छा, भावना, आठवणी आणि संघर्ष असतात, ज्यांची व्यक्तीला नेहमी जाणीव नसते; तरीही त्यांचा व्यक्तीच्या वर्तनावर प्रभाव पडू शकतो.

फ्रॉइड यांनी व्यक्तिमत्त्वाची रचना स्पष्ट करण्यासाठी खव, एसे आणि Superego या तीन घटकांची संकल्पना मांडली. Id हा व्यक्तिमत्त्वाचा मूलभूत आणि आदिम भाग असून तो आनंद तत्त्वावर

(Pleasure Principle) कार्य करतो. भूक, तहान, लैंगिक इच्छा आणि आक्रमकता यांसारख्या मूलभूत इच्छा खव शी संबंधित असतात. एसे हा व्यक्तिमत्त्वाचा वास्तवाशी जुळवून घेणारा भाग आहे. तो वास्तव तत्त्वावर (Reality Principle) कार्य करतो आणि व्यक्तीच्या इच्छा व बाह्य परिस्थिती यांच्यात समन्वय साधतो. डींशीशसे हा व्यक्तिमत्त्वातील नैतिक आणि आदर्श मूल्यांचा भाग आहे. योग्य-अयोग्य, चांगले-वाईट याचा विचार करण्यास तो व्यक्तीला प्रवृत्त करतो. अशा प्रकारे खव इच्छा व्यक्त करते, एसे वास्तवाचा विचार करते आणि डींशीशसे नैतिकतेचा विचार करते.

फ्रॉइड यांच्या मते, व्यक्तिमत्त्वाचा विकास बालपणापासून सुरू होतो आणि बालपणीच्या अनुभवांचा व्यक्तीच्या पुढील व्यक्तिमत्त्वावर महत्त्वपूर्ण प्रभाव पडतो. त्यांनी व्यक्तिमत्त्व विकासाच्या मनो-लैंगिक विकासाच्या पाच अवस्था सांगितल्या आहेत. या अवस्था म्हणजे मुखावस्था (Oral Stage), गुदावस्था (Anal Stage), जननेंद्रिय अवस्था (Phallic Stage), सुप्तावस्था (Latency Stage) आणि जनन अवस्था (Genital Stage) होत. मुखावस्थेत तोंड हे आनंदाचे प्रमुख केंद्र असते. गुदावस्थेत शौच नियंत्रण आणि स्वनियंत्रणाला महत्त्व प्राप्त होते. जननेंद्रिय अवस्थेत बालकाला स्वतःच्या लैंगिक ओळखीची जाणीव होऊ लागते. सुप्तावस्थेत लैंगिक प्रेरणा तुलनेने सुप्त राहून शैक्षणिक व सामाजिक विकासाला महत्त्व मिळते. जनन अवस्थेत व्यक्ती लैंगिकदृष्ट्या परिपक्व होऊन प्रेम, आकर्षण आणि सामाजिक संबंधांच्या दिशेने विकसित होते.

फ्रॉइड यांनी व्यक्तीच्या मानसिक विकासात Fixation (स्थिरीकरण) आणि ठशसीशींळेप (प्रतिगमन) या संकल्पनांनाही महत्त्व दिले. एखाद्या विकासात्मक अवस्थेतील संघर्ष योग्य प्रकारे सोडवला गेला नाही तर व्यक्ती मानसिकदृष्ट्या त्या अवस्थेत अडकू शकते, याला स्थिरीकरण म्हणतात. तसेच तणाव किंवा कठीण परिस्थितीत व्यक्ती पूर्वीच्या विकासात्मक अवस्थेतील वर्तनाकडे परत जाऊ शकते, याला प्रतिगमन म्हणतात. उदाहरणार्थ, घरात नवीन बाळ जन्माला आल्यानंतर मोठे मूल पुन्हा लहान मुलासारखे वागू लागणे हे प्रतिगमनाचे उदाहरण मानले जाऊ शकते.

फ्रॉइड यांच्या मते Id मधील इच्छा, Superego ची नैतिक बंधने आणि बाह्य वास्तव यांच्यात संघर्ष निर्माण झाल्यास व्यक्तीमध्ये चिंता (Anxiety) निर्माण होऊ शकते. ही चिंता कमी करण्यासाठी एसे विविध संरक्षण यंत्रणांचा (Defense Mechanisms) वापर करते. यामध्ये दमन (Repression), नकार (Denial), प्रक्षेपण (Projection), तर्कसंगतीकरण (Rationalization), विस्थापन (Displacement), उदात्तीकरण (Sublimation) आणि प्रतिगमन (Regression) यांचा समावेश होतो. उदाहरणार्थ, एखाद्या व्यक्तीला स्वतःच्या चुकीचे कारण स्वीकारायचे नसेल तर ती त्यासाठी बाह्य परिस्थितीला दोष देऊ शकते; याला तर्कसंगतीकरण म्हणतात. तसेच एखाद्या व्यक्तीवरील राग दुसऱ्या सुरक्षित व्यक्तीवर व्यक्त करणे हे विस्थापनाचे उदाहरण आहे.

मनोविश्लेषण सिद्धांतामध्ये स्वप्नांना देखील विशेष महत्त्व देण्यात आले आहे. फ्रॉइड यांच्या मते स्वप्नांच्या माध्यमातून व्यक्तीच्या अवचेतन इच्छा आणि दडलेल्या मानसिक संघर्षांचा काही प्रमाणात अंदाज घेता येतो. त्यांनी स्वप्नातील प्रत्यक्ष दिसणाऱ्या घटनांना Manifest Content आणि त्यामागील

दडलेल्या अर्थाला Latent Content असे म्हटले. त्यामुळे स्वप्नांचे विश्लेषण हे अवचेतन मन समजून घेण्याचे एक साधन मानले गेले.

मनोविश्लेषणामध्ये मानसिक समस्या समजून घेण्यासाठी विविध पद्धतींचा वापर केला जातो. त्यामध्ये मुक्त साहचर्य (Free Association) ही महत्त्वाची पद्धत आहे. या पद्धतीत व्यक्तीने मनात येणारे विचार कोणताही संकोच किंवा नियंत्रण न ठेवता व्यक्त करावेत, अशी अपेक्षा असते. यामुळे दडलेल्या भावना, आठवणी आणि मानसिक संघर्ष समोर येण्यास मदत होते. याशिवाय स्वप्न विश्लेषण (Dream Analysis), प्रतिरोधाचे विश्लेषण आणि स्थानांतरण (Transference) यांसारख्या संकल्पनांनाही मनोविश्लेषणात्मक उपचारपद्धतीमध्ये महत्त्व आहे.

मनोविश्लेषण सिद्धांताचे मानसशास्त्राच्या विकासात मोठे योगदान आहे. या सिद्धांतामुळे अवचेतन मन, बालपणीचे अनुभव, मानसिक संघर्ष, व्यक्तिमत्त्व विकास आणि संरक्षण यंत्रणा यांसारख्या संकल्पनांकडे मानसशास्त्राचे लक्ष वेधले गेले. विशेषतः बालपणीचे अनुभव व्यक्तिमत्त्वावर कसा प्रभाव टाकू शकतात, याचा अभ्यास करण्यास या सिद्धांतामुळे चालना मिळाली. शिक्षणाच्या क्षेत्रातही या सिद्धांताचा उपयोग विद्यार्थ्यांच्या वर्तनामागील भावनिक कारणे समजून घेण्यासाठी करता येतो. विद्यार्थ्यांच्या चुकीच्या वर्तनाकडे केवळ शिक्षा देण्याच्या दृष्टिकोनातून न पाहता त्यामागील भावनिक किंवा मानसिक कारण समजून घेणे आवश्यक आहे.

मनोविश्लेषण सिद्धांताचे महत्त्व

मनोविश्लेषण सिद्धांताची मांडणी सिग्मंड फ्रॉइड यांनी केली. या सिद्धांताने मानवी वर्तन समजून घेण्यासाठी अवचेतन मनाला विशेष महत्त्व दिले. व्यक्तीच्या अनेक इच्छा, भावना, आठवणी आणि मानसिक संघर्ष जाणीवेच्या पातळीवर नसले तरी त्यांचा वर्तनावर परिणाम होतो, ही महत्त्वाची कल्पना फ्रॉइड यांनी मांडली.

मनोविश्लेषण सिद्धांतामध्ये बालपणीच्या अनुभवांना विशेष महत्त्व दिले आहे. बालपणी पालकांशी असलेले संबंध, मिळालेले अनुभव, भावनिक वातावरण आणि संघर्ष यांचा व्यक्तीच्या पुढील व्यक्तिमत्त्वावर परिणाम होऊ शकतो, असे या सिद्धांतातून स्पष्ट करण्यात आले. त्यामुळे व्यक्तिमत्त्व विकासाच्या अभ्यासात बालपणाला महत्त्व प्राप्त झाले.

या सिद्धांतामुळे व्यक्तिमत्त्वाच्या रचनेचा अभ्यास अधिक सखोल झाला. फ्रॉइड यांनी Id, एसे आणि Superego या तीन घटकांच्या माध्यमातून व्यक्तिमत्त्वाचे स्पष्टीकरण केले. खव मूलभूत इच्छा दर्शवते, एसे वास्तवाशी जुळवून घेते, तर Superego नैतिक मूल्यांचे प्रतिनिधित्व करते. या तीन घटकांमधील संघर्षामुळे व्यक्तीच्या वर्तनावर परिणाम होऊ शकतो.

मनोविश्लेषण सिद्धांताचे आणखी एक महत्त्वाचे योगदान म्हणजे संरक्षण यंत्रणांची (Defense Mechanisms) संकल्पना. दमन, नकार, प्रक्षेपण, तर्कसंगतीकरण, विस्थापन आणि उदात्तीकरण यांसारख्या मानसिक प्रक्रियांद्वारे व्यक्ती चिंता व मानसिक संघर्षाशी सामना करते, हे या सिद्धांतातून स्पष्ट झाले.

फ्रॉइड यांनी स्वप्नांना अवचेतन मन समजून घेण्याचे साधन मानले. स्वप्नांमध्ये दडलेल्या इच्छा, भावना आणि मानसिक संघर्ष व्यक्त होऊ शकतात, असे त्यांनी सांगितले. तसेच मुक्त साहचर्य (Free Association), स्वप्न विश्लेषण आणि स्थानांतरण यांसारख्या पद्धतींच्या माध्यमातून मानसिक समस्या समजून घेण्यास आणि उपचार करण्यास मदत झाली. त्यामुळे आधुनिक मानसोपचाराच्या विकासात मनोविश्लेषण सिद्धांताचे ऐतिहासिक महत्त्व मोठे आहे.

मनोविश्लेषण सिद्धांताची टीका

मनोविश्लेषण सिद्धांताचे मानसशास्त्राच्या विकासात मोठे योगदान असले तरी त्यावर अनेक टीका करण्यात आल्या आहेत. या सिद्धांतातील अनेक संकल्पना वैज्ञानिक पद्धतीने तपासणे किंवा मोजणे कठीण आहे. अवचेतन इच्छा, मानसिक संघर्ष किंवा स्वप्नांचा लपलेला अर्थ यांचे वस्तुनिष्ठ मापन करणे अवघड असल्यामुळे सिद्धांताच्या वैज्ञानिकतेवर प्रश्न उपस्थित केले गेले.

फ्रॉइड यांनी मानवी वर्तनामागे लैंगिक प्रेरणेला तुलनेने अधिक महत्त्व दिले, अशी टीका केली जाते. मानवी वर्तनावर बुद्धिमत्ता, सामाजिक वातावरण, संस्कृती, शिकणे, जैविक घटक आणि सामाजिक संबंध यांचाही मोठा प्रभाव असतो. त्यामुळे सर्व वर्तनाचे स्पष्टीकरण लैंगिक किंवा अवचेतन प्रेरणांच्या आधारे करता येत नाही.

मनोविश्लेषण सिद्धांतामध्ये बालपणीच्या अनुभवांवर जास्त भर दिला आहे, अशीही टीका केली जाते. बालपण महत्त्वाचे असले तरी व्यक्तिमत्त्वावर वर्तमान परिस्थिती, सामाजिक संबंध आणि जीवनातील नंतरचे अनुभव यांचाही प्रभाव पडतो.

या सिद्धांतातील काही निष्कर्ष फ्रॉइड यांच्या वैयक्तिक निरीक्षणांवर आणि केस स्टडीजवर आधारित होते. त्यामुळे ते मोठ्या लोकसंख्येला किंवा सर्व संस्कृतींना लागू होतीलच असे नाही. तसेच फ्रॉइड यांच्या सिद्धांतावर त्यांच्या काळातील सामाजिक आणि सांस्कृतिक वातावरणाचा प्रभाव असल्याचेही मानले जाते. मनोविश्लेषणात्मक उपचारपद्धती दीर्घकाळ चालणारी आणि खर्चिक असू शकते. त्यामुळे प्रत्येक व्यक्तीसाठी ती व्यवहार्य ठरेलच असे नाही. आधुनिक मानसोपचारामध्ये तुलनेने कमी कालावधीत परिणाम देणाऱ्या विविध उपचारपद्धती विकसित झाल्या आहेत.

२. वर्तनवादी सिद्धांताचे विश्लेषण (Behavioural Theory)

वर्तनवादी सिद्धांत हा मानसशास्त्रातील महत्त्वाचा सिद्धांत असून त्याचा विकास जॉन बी. वॉटसन (John B. Watson), इव्हान पावलोव्ह (Ivan Pavlov), एडवर्ड थॉर्नडाइक (Edward Thorndike) आणि बी. एफ. स्किनर (B. F. Skinner) यांच्या कार्यातून झाला. या सिद्धांतानुसार मानसशास्त्राने व्यक्तीच्या अंतर्मनातील किंवा अवचेतन प्रक्रियांपेक्षा निरीक्षण करता येणाऱ्या वर्तनाचा अभ्यास करावा. व्यक्तीचे वर्तन हे मुख्यतः पर्यावरणातील उद्दीपके (Stimulus) आणि त्यांना दिलेल्या प्रतिसादांमधून (Response) विकसित होते. योग्य परिस्थिती आणि अनुभवांच्या माध्यमातून वर्तन शिकता येते आणि त्यामध्ये बदलही घडवून आणता येतो.

वर्तनवादानुसार शिकणे ही वर्तनातील तुलनेने स्थायी बदलाची प्रक्रिया आहे. व्यक्ती आपल्या अनुभवातून आणि पर्यावरणाशी होणाऱ्या परस्परसंवादातून नवीन वर्तन शिकते. पावलांवरच्या शास्त्रीय अभिसंधानाच्या (Classical Conditioning) प्रयोगातून हे स्पष्ट झाले. कुत्र्याला अन्न दिल्यावर लाळ सुटणे ही नैसर्गिक प्रतिक्रिया होती; परंतु घंटीचा आवाज अन्नासोबत वारंवार जोडल्यावर नंतर केवळ घंटीच्या आवाजानेही लाळ सुटू लागली. यावरून विशिष्ट उद्दीपक आणि प्रतिसाद यांच्यात संबंध निर्माण होऊन शिकणे घडू शकते हे स्पष्ट झाले.

थॉर्नडाइकच्या परिणामाच्या नियमाने (Law of Effect) वर्तनवादाला आणखी महत्वाचे योगदान दिले. ज्या वर्तनानंतर समाधानकारक परिणाम मिळतो, ते वर्तन पुन्हा होण्याची शक्यता वाढते; तर असमाधानकारक परिणाम मिळाल्यास त्या वर्तनाची शक्यता कमी होते. पुढे बी. एफ. स्किनर यांनी जशीरपीं उपवर्तींवरून म्हणजे क्रियाप्रेरित अभिसंधानाचा सिद्धांत विकसित केला. त्यांच्या मते व्यक्तीचे वर्तन त्यानंतर मिळणाऱ्या परिणामावर अवलंबून असते. बक्षीस किंवा पुनर्बलन (Reinforcement) दिल्यास अपेक्षित वर्तन वाढू शकते, तर योग्य परिणाम न मिळाल्यास ते वर्तन कमी होऊ शकते.

शिक्षणाच्या क्षेत्रात वर्तनवादी सिद्धांताचा विशेष उपयोग झाला. विद्यार्थ्यांनी योग्य उत्तर दिल्यास त्याला शाबासकी, गुण, बक्षीस किंवा सकारात्मक अभिप्राय दिल्यास ते वर्तन पुन्हा करण्याची शक्यता वाढते. त्यामुळे पुनर्बलन, सराव, पुनरावृत्ती, त्वरित अभिप्राय आणि उद्दीपक-प्रतिसाद संबंध यांना शिक्षण प्रक्रियेत महत्त्व प्राप्त झाले.

वर्तनवादी सिद्धांताचे महत्त्व

वर्तनवादी सिद्धांतामुळे मानसशास्त्राला निरीक्षण आणि प्रयोगावर आधारित वैज्ञानिक दृष्टिकोन प्राप्त झाला. व्यक्तीच्या प्रत्यक्ष दिसणाऱ्या वर्तनाचा वस्तुनिष्ठ पद्धतीने अभ्यास करण्यावर भर दिल्यामुळे मानसशास्त्र अधिक वैज्ञानिक बनण्यास मदत झाली. शिक्षणाच्या क्षेत्रात या सिद्धांताचे विशेष महत्त्व आहे. विद्यार्थ्यांच्या वर्तनामध्ये पुनर्बलन आणि अभिप्रायाच्या माध्यमातून बदल घडवून आणता येतो, हे या सिद्धांताने स्पष्ट केले. योग्य उत्तरासाठी शाबासकी देणे, चांगल्या कामगिरीसाठी गुण देणे किंवा बक्षीस देणे यामुळे विद्यार्थ्यांमध्ये अपेक्षित वर्तन वाढवता येते.

वर्तनवादी सिद्धांताचा उपयोग वर्तन सुधारणा (Behavior Modification) करण्यासाठीही केला जातो. अवांछित वर्तन कमी करून अपेक्षित वर्तन वाढविण्यासाठी पुनर्बलन, अभिसंधान आणि इतर वर्तनात्मक तंत्रांचा उपयोग केला जातो. त्यामुळे शिक्षण, मानसोपचार, बालविकास, व्यवस्थापन आणि विविध प्रशिक्षण क्षेत्रांमध्ये या सिद्धांताचा उपयोग झाला आहे. या सिद्धांतामुळे शिकण्याच्या प्रक्रियेचा प्रयोगात्मक अभ्यास करणे शक्य झाले. पावलांवर, थॉर्नडाइक आणि स्किनर यांच्या प्रयोगांमुळे शिकणे, सवय निर्माण होणे, पुनर्बलन आणि वर्तनातील बदल यांचा शास्त्रीय अभ्यास विकसित झाला. त्यामुळे आधुनिक Behavior Therapy आणि वर्तनात्मक उपचारपद्धतींच्या विकासासाठीही या सिद्धांताने आधार दिला.

वर्तनवादी सिद्धांताची टीका

वर्तनवादी सिद्धांतावर सर्वात महत्त्वाची टीका म्हणजे या सिद्धांताने मानवी मनातील अंतर्गत प्रक्रियांना तुलनेने कमी महत्त्व दिले. विचार, भावना, कल्पना, प्रेरणा, स्मृती आणि जाणीव यांचा मानवी वर्तनावर मोठा प्रभाव असतो; परंतु पारंपरिक वर्तनवादाने प्रामुख्याने निरीक्षण करता येणाऱ्या वर्तनावर भर दिला.

वर्तनवाद मानवी वर्तनाचे स्पष्टीकरण उद्दीपक, प्रतिसाद आणि पुनर्बलन यांच्या आधारे मोठ्या प्रमाणात करतो. परंतु माणूस केवळ बाह्य उद्दीपकांवर प्रतिक्रिया देणारा जीव नसून तो विचार करतो, निर्णय घेतो, समस्या सोडवतो आणि स्वतःची उद्दिष्टे ठरवतो. त्यामुळे मानवी वर्तनाची संपूर्ण गुंतागुंत केवळ वर्तनवादी तत्त्वांद्वारे स्पष्ट करणे कठीण आहे.

या सिद्धांतावर प्राण्यांवरील प्रयोगांवर जास्त अवलंबून राहिल्याची टीकाही केली जाते. पावलॉव्ह आणि स्किनर यांच्या अनेक प्रयोगांमध्ये प्राण्यांचा वापर करण्यात आला. प्राण्यांचे शिकणे आणि मानवी शिकणे यांच्यात काही साम्य असले तरी दोन्ही पूर्णपणे समान नाहीत. माणसाच्या भाषिक, सामाजिक, भावनिक आणि बौद्धिक क्षमतांमुळे मानवी शिकण्याची प्रक्रिया अधिक गुंतागुंतीची आहे.

वर्तनवादी सिद्धांतामध्ये पर्यावरणाला जास्त महत्त्व दिले जाते आणि व्यक्तीच्या जैविक घटकांना, आनुवंशिकता, व्यक्तिमत्त्व आणि अंतर्गत मानसिक प्रक्रियांना तुलनेने कमी महत्त्व दिले जाते, अशीही टीका केली जाते. तसेच प्रत्येक वर्तनासाठी बक्षीस किंवा शिक्षा यांचा वापर करणे नेहमीच योग्य किंवा प्रभावी ठरेल असे नाही.

३. बोधात्मक सिद्धांत (Cognitive Theory)

बोधात्मक सिद्धांत (Cognitive Theory) हा मानसशास्त्रातील एक महत्त्वाचा सिद्धांत असून तो व्यक्तीच्या विचारप्रक्रिया, आकलन, स्मरण, समस्या-निराकरण, निर्णयक्षमता, भाषा आणि माहिती प्रक्रिया यांचा अभ्यास करतो. वर्तनवादी सिद्धांताने प्रामुख्याने बाह्य वर्तनावर भर दिला; त्याउलट बोधात्मक सिद्धांताने व्यक्तीच्या मनात घडणाऱ्या मानसिक प्रक्रियांना महत्त्व दिले. या दृष्टिकोनानुसार व्यक्ती बाह्य जगातून माहिती ग्रहण करते, तिचे अर्थ लावते, ती माहिती साठवते आणि आवश्यकतेनुसार तिचा उपयोग करते. त्यामुळे व्यक्तीचे वर्तन हे केवळ बाह्य उद्दीपकांमुळे घडत नाही, तर त्या उद्दीपकांचा व्यक्ती कसा विचार करते आणि त्यांचा अर्थ कसा लावते, यावरही अवलंबून असते.

बोधात्मक दृष्टिकोनाच्या विकासात जीन पियाजे (Jean Piaget), जेरोम ब्रुनर (Jerome Bruner), डेव्हिड ऑसुबेल (David Ausubel) आणि उल्रिक नायसर (Ulric Neisser) यांचे महत्त्वपूर्ण योगदान आहे. विशेषतः पियाजे यांनी बालकाच्या बौद्धिक विकासाचा अभ्यास करून बालक स्वतःच्या अनुभवांमधून ज्ञानाची निर्मिती कशा प्रकारे करते हे स्पष्ट केले. त्यांच्या मते बालकाचा बौद्धिक विकास वेगवेगळ्या अवस्थांमधून होतो आणि प्रत्येक अवस्थेत विचार करण्याची पद्धत वेगळी असते.

बोधात्मक सिद्धांतानुसार शिकणे म्हणजे केवळ वर्तनात बदल होणे नव्हे, तर ज्ञानाच्या रचनेत आणि विचारप्रक्रियेत बदल होणे होय. व्यक्ती नवीन माहिती आधीच्या ज्ञानाशी जोडते आणि त्यातून नवीन अर्थ निर्माण करते. पियाजे यांनी यासाठी Assimilation (आत्मसात करणे), Accommodation (समायोजन) आणि Equilibration (समतोल) या संकल्पना मांडल्या. नवीन अनुभव विद्यमान ज्ञानाच्या चौकटीत बसवणे म्हणजे आत्मसात करणे, तर नवीन अनुभवामुळे विद्यमान ज्ञानरचनेत बदल करणे म्हणजे समायोजन होय. या दोन्ही प्रक्रियांमधून व्यक्ती मानसिक समतोल साधण्याचा प्रयत्न करते.

बोधात्मक सिद्धांतात माहिती प्रक्रिया (Information Processing) यालाही महत्त्व आहे. व्यक्ती प्रथम माहिती ग्रहण करते, तिच्याकडे लक्ष देते, तिचे आकलन करते, स्मरणात साठवते आणि आवश्यकतेनुसार ती पुन्हा आठवते. त्यामुळे लक्ष, आकलन, स्मरण, विचार आणि समस्या-निराकरण या प्रक्रिया शिकण्यामध्ये महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावतात. उदाहरणार्थ, विद्यार्थी एखादा धडा शिकताना प्रथम शिक्षकांचे स्पष्टीकरण ऐकतो, त्याकडे लक्ष देतो, त्याचा अर्थ समजून घेतो, तो स्मरणात साठवतो आणि परीक्षेच्या वेळी आवश्यक माहिती आठवतो.

बोधात्मक सिद्धांताचे महत्त्व

बोधात्मक सिद्धांताचे सर्वात महत्त्वाचे योगदान म्हणजे त्याने मानवी विचारप्रक्रिया आणि मानसिक प्रक्रियांना मानसशास्त्राच्या अभ्यासात महत्त्वाचे स्थान दिले. व्यक्ती बाह्य उद्दीपकांना केवळ यांत्रिक प्रतिसाद देत नाही, तर त्या अनुभवांचा अर्थ लावते आणि त्यानुसार वर्तन करते, हे या सिद्धांताने स्पष्ट केले.

शिक्षणाच्या क्षेत्रात बोधात्मक सिद्धांताला विशेष महत्त्व आहे. विद्यार्थ्यांनी केवळ माहिती पाठ करण्याऐवजी तिचे आकलन करून ती पूर्वीच्या ज्ञानाशी जोडणे आवश्यक आहे. त्यामुळे अर्थपूर्ण शिक्षण, समस्या-निराकरण, चिंतन, सर्जनशीलता आणि तर्कशक्ती यांच्या विकासाला प्रोत्साहन मिळते. शिक्षकाने विद्यार्थ्याला तयार माहिती देण्याऐवजी प्रश्न विचारण्यास, विचार करण्यास आणि स्वतः निष्कर्ष काढण्यास प्रवृत्त करावे, असा या दृष्टिकोनाचा महत्त्वपूर्ण संदेश आहे.

बोधात्मक सिद्धांतामुळे बालकाच्या बौद्धिक विकासाचा शास्त्रीय अभ्यास करण्यास मदत झाली. पियाजे यांच्या विकासाच्या अवस्थांमुळे बालकाच्या वय आणि बौद्धिक क्षमतेनुसार शिक्षण देण्याच्या संकल्पनेला चालना मिळाली. विद्यार्थ्यांची पूर्वज्ञानाची पातळी, आकलनशक्ती आणि विचार करण्याची क्षमता लक्षात घेऊन अध्यापन करणे अधिक प्रभावी ठरते.

या सिद्धांताचा समस्या-निराकरण आणि निर्णयक्षमता विकसित करण्यासाठीही उपयोग होतो. विद्यार्थ्यांना एखादी समस्या दिल्यानंतर त्यांना विचार करण्याची, पर्याय शोधण्याची, तुलना करण्याची आणि योग्य निष्कर्षापर्यंत पोहोचण्याची संधी दिल्यास त्यांची बौद्धिक क्षमता विकसित होते.

बोधात्मक सिद्धांतामुळे स्मरणशक्ती आणि माहिती प्रक्रियेच्या अभ्यासाला देखील चालना मिळाली. माहिती कशी ग्रहण केली जाते, ती स्मरणात कशी साठवली जाते आणि आवश्यकतेनुसार ती कशी आठवली जाते याचा अभ्यास शिक्षणशास्त्रासाठी उपयुक्त ठरला. त्यामुळे संकल्पना नकाशे,

पूर्वज्ञानाशी नवीन माहिती जोडणे, पुनरावृत्ती आणि अर्थपूर्ण शिक्षण यांसारख्या पद्धतींना महत्त्व प्राप्त झाले.

बोधात्मक सिद्धांतावरील टीका

बोधात्मक सिद्धांतावर मुख्य टीका अशी आहे की मानवी अंतर्गत मानसिक प्रक्रिया थेट पाहता किंवा मोजता येत नाहीत. विचार, स्मरण, आकलन किंवा मानसिक प्रतिमा यांचा अभ्यास अनेकदा अप्रत्यक्ष पद्धतीने करावा लागतो. त्यामुळे या प्रक्रियांचे अचूक मापन करणे काही वेळा कठीण ठरते. या सिद्धांतामध्ये बौद्धिक आणि विचारप्रक्रियांना तुलनेने अधिक महत्त्व दिले जाते. मात्र मानवी वर्तनावर भावना, प्रेरणा, सामाजिक संबंध, संस्कृती आणि जैविक घटकांचाही मोठा प्रभाव असतो. केवळ विचारप्रक्रियेच्या आधारे मानवी वर्तनाचे संपूर्ण स्पष्टीकरण करता येत नाही.

पियाजे यांच्या बालविकासाच्या सिद्धांतावरही काही टीका करण्यात आल्या आहेत. त्यांच्या मते बालकाचा बौद्धिक विकास निश्चित अवस्थांमधून होतो; परंतु सर्व मुले समान गतीने आणि अगदी त्याच क्रमाने विकसित होतीलच असे नाही. सामाजिक, सांस्कृतिक आणि शैक्षणिक वातावरणाचा बालकाच्या बौद्धिक विकासावर परिणाम होतो.

बोधात्मक सिद्धांतामध्ये व्यक्तीच्या सामाजिक आणि भावनिक संदर्भाकडे काही वेळा तुलनेने कमी लक्ष दिले जाते, अशीही टीका केली जाते. व्यक्ती कशी विचार करते हे महत्त्वाचे असले तरी ती कोणत्या सामाजिक वातावरणात राहते, तिचे इतरांशी संबंध कसे आहेत आणि तिच्या भावनिक गरजा कोणत्या आहेत, याचाही विचार करणे आवश्यक आहे. तसेच बोधात्मक सिद्धांतातील काही संकल्पना अत्यंत सैद्धांतिक आणि गुंतागुंतीच्या असू शकतात. प्रत्यक्ष वर्गातील प्रत्येक विद्यार्थ्याच्या विचारप्रक्रियेचे अचूक विश्लेषण करणे शिक्षकासाठी नेहमीच शक्य नसते.

२.४ सारांश

सामाजिक विघटन, लेबलिंग, नियंत्रण आणि मानसशास्त्रीय सिद्धांत हे गुन्हेगारी वर्तन समजून घेण्यासाठी महत्त्वाचे आहेत. सामाजिक विघटन सिद्धांत सामाजिक संस्था, मूल्ये व संबंध कमकुवत झाल्यामुळे गुन्हेगारी वाढू शकते असे स्पष्ट करतो. लेबलिंग सिद्धांत समाजाकडून व्यक्तीला दिल्या जाणाऱ्या नकारात्मक लेबलांचा तिच्या वर्तनावर होणारा परिणाम अधोरेखित करतो. नियंत्रण सिद्धांत कुटुंब, शाळा आणि समाजाशी असलेले मजबूत सामाजिक बंध गुन्हेगारीपासून व्यक्तीला दूर ठेवतात असे सांगतो. मानसशास्त्रीय सिद्धांत व्यक्तिमत्त्व, भावनिक अवस्था, विचारप्रक्रिया आणि वर्तनात्मक घटकांच्या आधारे गुन्हेगारीचे स्पष्टीकरण करतात.

या सर्व सिद्धांतांमधून गुन्हेगारी ही एकाच कारणामुळे निर्माण होत नसल्याचे स्पष्ट होते.

सामाजिक परिस्थिती, सामाजिक प्रतिक्रिया आणि व्यक्तीचे मानसशास्त्रीय घटक यांचा गुन्हेगारी वर्तनावर परस्पर परिणाम होतो. त्यामुळे गुन्हेगारी प्रतिबंधासाठी सामाजिक बंधने मजबूत करणे, सकारात्मक सामाजिक वातावरण निर्माण करणे आणि व्यक्तीचे योग्य पुनर्वसन करणे आवश्यक आहे.

२.५ स्वयं अध्ययनासाठी प्रश्न

१. सामाजिक विघटन सिद्धांतानुसार गुन्हेगारी वाढण्याचे प्रमुख कारण आहे.
अ) सामाजिक एकात्मता ब) सामाजिक नियंत्रणाचा अभाव
क) आर्थिक समृद्धी ड) शैक्षणिक प्रगती
२. Concentric Zone Theory ही संकल्पना यांनी मांडली.
अ) रॉबर्ट ई. पार्क ब) अर्नेस्ट डब्ल्यू. बर्गस
क) क्लिफर्ड शॉ ड) ट्रॅव्हिस हिर्शी
३. “Juvenile Delinquency and Urban Areas” या ग्रंथाशी संबंधित आहेत.
अ) शॉ आणि मॅके ब) पार्क आणि बर्गस
क) बेकर आणि लेमर्ट ड) फ्रॉईड आणि स्किनर
४. Collective Efficacy ही संकल्पना शी संबंधित आहे.
अ) हार्वर्ड बेकर ब) एडविन लेमर्ट
क) रॉबर्ट जे. सॅम्पसन ड) फ्रँक टॅननबाम
५. नियंत्रण सिद्धांतातील सामाजिक बंध सिद्धांत यांनी मांडला.
अ) ट्रॅव्हिस हिर्शी ब) क्लिफर्ड शॉ
क) रॉबर्ट पार्क ड) हार्वर्ड बेकर
६. हिर्शी यांच्या सामाजिक बंध सिद्धांतातील घटक आहे.
अ) भावनिक बंध ब) औद्योगीकरण
क) स्थलांतर ड) शहरी परिसंस्था
७. सामाजिक नियंत्रण कमकुवत झाल्यास नियंत्रण सिद्धांतानुसार होण्याची शक्यता असते.
अ) सामाजिक सहभाग वाढतो ब) गुन्हेगारी वर्तनाची शक्यता वाढते
क) सामाजिक बंध मजबूत होतात ड) व्यक्तीची बांधिलकी वाढते
८. मनोविश्लेषण सिद्धांताची मांडणी यांनी केली.
अ) बी. एफ. स्किनर ब) सिगमंड फ्रॉईड
क) जीन पियाजे ड) जॉन वॉटसन
९. फ्रॉईड यांच्या व्यक्तिमत्त्वाच्या रचनेतील नैतिक मूल्यांचे प्रतिनिधित्व करते.
अ) Id ब) Ego
क) Superego ड) Unconscious

१०. वर्तनवादी सिद्धांतामध्ये व्यक्तीचे वर्तन मुख्यतः च्या आधारे स्पष्ट केले जाते.

अ) अवचेतन इच्छा	ब) उद्दीपक आणि प्रतिसाद
क) सामाजिक वर्ग	ड) जैविक वारसा

११. Operant Conditioning या संकल्पनेशी चे नाव संबंधित आहे.

अ) बी. एफ. स्किनर	ब) सिगमंड फ्रॉईड
क) जीन पियाजे	ड) कार्ल मार्क्स

१२. बोधात्मक सिद्धांतामध्ये प्रामुख्याने चा अभ्यास केला जातो.

अ) सामाजिक नियंत्रण	ब) शारीरिक रचना
क) विचारप्रक्रिया आणि माहिती प्रक्रिया	ड) आर्थिक विषमता

२.६ स्वयं अध्ययन प्रश्नांची उत्तरे

१. ब) सामाजिक नियंत्रणाचा अभाव	२. ब) अर्नेस्ट डब्ल्यू. बर्गेस
३. अ) शॉ आणि मॅके	४. क) रॉबर्ट जे. सॅम्पसन
५. अ) ट्रॅव्हिस हिर्शी	६. अ) भावनिक बंध
७. ब) गुन्हेगारी वर्तनाची शक्यता वाढते	८. ब) सिगमंड फ्रॉईड
९. क) Superego	१०. ब) उद्दीपक आणि प्रतिसाद
११. अ) बी. एफ. स्किनर	१२. क) विचारप्रक्रिया आणि माहिती प्रक्रिया

२.७ सरावासाठीचे प्रश्न

१. गुन्हेगारी विषयीचा सामाजिक विघटनाचा सिद्धांत स्पष्ट करा.
२. गुन्हेगारी विषयीच्या लेबलिंग सिद्धांताचे सविस्तर विवेचन करा.
३. सामाजिक नियंत्रण आणि गुन्हेगारी यातील सहसंबंध स्पष्ट करा.
४. मानसशास्त्रीय सिद्धांताच्या आधारे गुन्हेगारी वर्तनाचे विश्लेषण करा.

२.८ अधिक वाचनासाठी संदर्भ पुस्तके

अ) मराठी संदर्भ पुस्तके

१. कवठेकर, वि. रा. - गुन्धेशास्त्र - मराठी विश्वकोशीय संदर्भ.
२. कुलकर्णी, शं. गो. - गुन्धेशास्त्र आणि दंडशास्त्र
३. भोसले, भा. ल. - गुन्धेशास्त्र
४. शिंदे, प्र. रा. - गुन्धेशास्त्राचे समाजशास्त्र
५. साळुंखे, पी. बी. - समाजशास्त्रातील सिद्धांत

ब) इंग्रजी संदर्भ पुस्तके

1. Akers, Ronald L. A Criminological Theories: Introduction and Evaluation
2. Shoemaker, Donald J. A Theories of Delinquency: An Examination of Explanations of Delinquent Behaviour. Oxford University Press.
3. Williams, Katherine S. A Textbook on Criminology. Oxford University Press.

□□□

प्रकरण १

गुन्हेगारीशास्त्र परिचय
(Introduction to Criminology)

- १.१. प्रस्तावना
- १.२ उद्दिष्टे
- १.३ विषय विवेचन
 - १.३.१ गुन्हेगारीशास्त्र: अर्थ, स्वरूप आणि व्याप्ती
 - १.३.२ समाजशास्त्र आणि गुन्हेगारीशास्त्र यामधील सहसंबंध
 - १.३.३. गुन्हेगारीशास्त्राच्या अभ्यासाचे महत्व
- १.४ सारांश
- १.५ स्वयं अध्ययनासाठी प्रश्न
- १.६ स्वयं अध्ययन प्रश्नांची उत्तरे
- १.७ सरावासाठीचे प्रश्न
- १.८ चिंतन आणि कार्य
- १.९ अधिक वाचनासाठी संदर्भ पुस्तके

१.१ प्रस्तावना

मानव हा सामाजिक प्राणी आहे. समाजात शिस्त, सुव्यवस्था आणि शांतता टिकवण्यासाठी विविध नियम, परंपरा आणि कायदे निर्माण करण्यात आले आहेत. समाजातील प्रत्येक व्यक्तीने या नियमांचे पालन करणे अपेक्षित असते. परंतु काही व्यक्ती स्वार्थ, राग, लोभ, सूडभावना, गरिबी, बेरोजगारी, मानसिक विकार किंवा इतर कारणांमुळे कायद्याचे उल्लंघन करतात. अशा कायद्याविरुद्धच्या कृतींना गुन्हा असे म्हणतात. गुन्ह्यांचा समाजावर गंभीर परिणाम होतो. त्यामुळे गुन्हे का घडतात, गुन्हेगारांचे वर्तन कसे असते, गुन्हे रोखण्यासाठी कोणते उपाय करता येतात आणि गुन्हेगारांचे पुनर्वसन कसे करावे यांचा अभ्यास करणारे शास्त्र विकसित झाले. या शास्त्राला गुन्हेगारीशास्त्र किंवा डीळाळपेश्रेसू असे म्हणतात.

आधुनिक काळात गुन्ह्यांचे स्वरूप मोठ्या प्रमाणात बदलले आहे. पूर्वी चोरी, दरोडा, खून यांसारखे पारंपरिक गुन्हे अधिक प्रमाणात दिसत होते; परंतु आज सायबर गुन्हे, आर्थिक फसवणूक, दहशतवाद, संघटित गुन्हेगारी, मनी लॉन्ड्रिंग यांसारखे आधुनिक गुन्हे वाढले आहेत. त्यामुळे गुन्हेगारीशास्त्राचे

महत्त्व अधिक वाढले आहे. हे शास्त्र समाजशास्त्र, मानसशास्त्र, कायदा, वैद्यकशास्त्र आणि अर्थशास्त्र यांच्याशी संबंधित असल्यामुळे याचे स्वरूप बहुविषयक आहे.

१.२ उद्दिष्टे

या घटकाचा अभ्यास केल्यानंतर आपणास...

१. प्रस्तुत घटकाच्या अध्ययनामध्ये गुन्हेगारीशास्त्र म्हणजे काय? त्याचे स्वरूप व व्याप्ती याची सविस्तर माहिती करून घेता येईल.
२. समाजशास्त्र आणि गुन्हेगारीशास्त्र यामधील सहसंबंध समजून घेण्यास मदत होईल.
३. आजच्या काळात गुन्हेगारीशास्त्राच्या अभ्यासाचे महत्त्व काय आहे हे समजून घेता येईल.

१.३ विषय विवेचन

गुन्हेगारीशास्त्र हे गुन्हे, गुन्हेगार, गुन्ह्यांची कारणे, परिणाम आणि त्यावरील नियंत्रणाचा शास्त्रीय अभ्यास करणारे सामाजिक शास्त्र आहे. समाजातील बदलत्या परिस्थितीनुसार गुन्ह्यांचे स्वरूप व प्रकार बदलत असल्याने त्याची व्याप्तीही व्यापक आहे. यात गुन्हे प्रतिबंध, शिक्षा, सुधारणा, पुनर्वसन आणि न्यायव्यवस्थेचा अभ्यास समाविष्ट होतो. समाजशास्त्र आणि गुन्हेगारीशास्त्र यांचा अतिशय जवळचा संबंध आहे, कारण गुन्हे हे सामाजिक परिस्थिती, मूल्ये, संस्कृती, आर्थिक व कौटुंबिक घटकांशी निगडित असतात. समाजशास्त्र समाजरचनेचा अभ्यास करते, तर गुन्हेगारीशास्त्र त्या समाजातील गुन्हेगारी व विचलित वर्तनाचा अभ्यास करते. त्यामुळे समाजशास्त्रीय सिद्धांत गुन्हेगारी समजून घेण्यास उपयुक्त ठरतात. गुन्हेगारीशास्त्राच्या अभ्यासामुळे गुन्ह्यांची कारणमीमांसा करता येते, प्रभावी प्रतिबंधात्मक उपाय सुचवता येतात आणि गुन्हेगारांच्या पुनर्वसनासाठी योग्य धोरणे आखता येतात. तसेच कायदा व सुव्यवस्था राखणे, सामाजिक शांतता प्रस्थापित करणे आणि न्यायव्यवस्था अधिक परिणामकारक बनविणे यासाठी या विषयाचा अभ्यास अत्यंत महत्त्वाचा मानला जातो.

१.३.१ गुन्हेगारीशास्त्र: अर्थ, स्वरूप आणि व्याप्ती (Meaning, nature and scope of criminology)

गुन्हेगारीशास्त्राचा अर्थ (Meaning of Criminology)

Criminology हा शब्द लॅटिन भाषेतील Crimen आणि ग्रीक भाषेतील Logos या शब्दांपासून तयार झाला आहे.

* Crimen म्हणजे 'गुन्हा'

* Logos म्हणजे अभ्यास किंवा शास्त्र

म्हणून गुन्ह्यांचा शास्त्रीय अभ्यास करणारे शास्त्र म्हणजे गुन्हेगारीशास्त्र.

गुन्हेगारीशास्त्र हे फक्त गुन्ह्यांचा अभ्यास करत नाही, तर गुन्हेगार, गुन्ह्यांची कारणे, शिक्षा पद्धती, गुन्हे प्रतिबंध आणि गुन्हेगारांचे पुनर्वसन यांचाही अभ्यास करते.

व्याख्या

- १) एडविन सुथरलँड यांच्या मते: गुन्हे, गुन्हेगार आणि समाज यांच्यातील संबंधांचा वैज्ञानिक अभ्यास म्हणजे गुन्हेगारीशास्त्र. सुथरलँड यांनी गुन्हेगारीशास्त्राला सामाजिक विज्ञान म्हणून महत्त्व दिले.
 - २) डोनाल्ड टॅफ्ट यांच्या मते: 'गुन्हे, त्यांची कारणे, शिक्षा आणि प्रतिबंध यांचा अभ्यास म्हणजे गुन्हेगारीशास्त्र होय.'
 - ३) वेबस्टर शब्दकोश :गुन्हेगार, गुन्हे आणि त्यांचे उपचार यांचा अभ्यास करणारे शास्त्र म्हणजे गुन्हेगारीशास्त्र.
 - ४) सेलीन यांच्या मते: मानवी वर्तनातील कायद्याविरुद्धच्या कृतींचा अभ्यास म्हणजे Criminology.
- गुन्हेगारीशास्त्राची वैशिष्ट्ये

गुन्हेगारीशास्त्राच्या काही प्रमुख वैशिष्ट्यांचा विचार खालीलप्रमाणे करता येतो:

- १) सामाजिक विज्ञान : गुन्हेगारीशास्त्र हे समाजाशी संबंधित शास्त्र आहे. गुन्हे समाजात घडतात आणि त्यांचा परिणाम समाजावर होतो. त्यामुळे हे सामाजिक विज्ञान आहे.
- २) वैज्ञानिक स्वरूप : गुन्हांचा अभ्यास निरीक्षण, संशोधन, आकडेवारी आणि विश्लेषणाच्या आधारे केला जातो. त्यामुळे हे वैज्ञानिक पद्धतीवर आधारित शास्त्र आहे.
- ३) बहुविषयक स्वरूप : गुन्हेगारीशास्त्राचा संबंध अनेक शाखांशी आहे उदा. समाजशास्त्र, मानसशास्त्र, कायदा, वैद्यकशास्त्र, अर्थशास्त्र राज्यशास्त्र
- ४) गतिशील स्वरूप : समाज बदलतो तसे गुन्हांचे स्वरूप बदलते. त्यामुळे गुन्हेगारीशास्त्र सतत विकसित होणारे शास्त्र आहे.
- ५) सुधारणा प्रधान दृष्टिकोन : आधुनिक गुन्हेगारीशास्त्र गुन्हेगारांना फक्त शिक्षा देण्याऐवजी त्यांना सुधारण्यावर भर देते.

गुन्हेगारीशास्त्राचे स्वरूप (Nature of Criminology)

गुन्हेगारीशास्त्र (Criminology) हे गुन्हे, गुन्हेगार, गुन्हांची कारणे, गुन्हांचे परिणाम, तसेच गुन्हे नियंत्रण व प्रतिबंध यांचा शास्त्रीय अभ्यास करणारे सामाजिक शास्त्र आहे. समाजात गुन्हेगारी का निर्माण होते, गुन्हेगाराचे वर्तन कसे असते आणि गुन्हे रोखण्यासाठी कोणती उपाययोजना करावी याचा अभ्यास गुन्हेगारीशास्त्रात केला जातो. गुन्हेगारीशास्त्राचे स्वरूप पुढीलप्रमाणे स्पष्ट करण्यात आलेले आहे.

१. सामाजिक शास्त्र (Social Science)

गुन्हेगारीशास्त्र हे सामाजिक शास्त्र आहे. कारण ते समाजातील मानवी वर्तन, सामाजिक संबंध, सामाजिक संस्था आणि सामाजिक परिस्थितींचा अभ्यास करते. गुन्हा हा सामाजिक घटना असल्यामुळे त्याचा अभ्यास सामाजिक दृष्टिकोनातून केला जातो.

२. वैज्ञानिक स्वरूप (Scientific Nature)

गुन्हेगारीशास्त्रात निरीक्षण, तथ्यसंकलन, सर्वेक्षण, मुलाखत, सांख्यिकी विश्लेषण इत्यादी वैज्ञानिक पद्धतींचा वापर केला जातो. त्यामुळे हे एक वैज्ञानिक अध्ययन क्षेत्र मानले जाते.

३. गतिशील स्वरूप (Dynamic Nature)

समाजातील बदलांनुसार गुन्ह्यांचे स्वरूप बदलत असते. उदाहरणार्थ, पूर्वी पारंपरिक गुन्हे जास्त होते, तर आज सायबर गुन्हे, आर्थिक गुन्हे आणि संघटित गुन्हे वाढले आहेत. त्यामुळे गुन्हेगारीशास्त्राचे स्वरूप सतत बदलणारे आहे.

४. बहुविषयक स्वरूप (Interdisciplinary Nature)

गुन्हेगारीशास्त्राचा संबंध समाजशास्त्र, मानसशास्त्र, राज्यशास्त्र, अर्थशास्त्र, कायदा, मानवशास्त्र आणि वैद्यकीय शास्त्र यांसारख्या अनेक विषयांशी आहे. त्यामुळे ते बहुविषयक शास्त्र मानले जाते.

५. कारणमीमांसक स्वरूप (Causal Nature)

गुन्हेगारीशास्त्र केवळ गुन्ह्यांचा अभ्यास करत नाही, तर गुन्हे घडण्यामागील सामाजिक, आर्थिक, मानसिक, जैविक आणि सांस्कृतिक कारणांचा शोध घेते.

६. व्यावहारिक स्वरूप (Practical Nature)

गुन्हेगारीशास्त्राचे निष्कर्ष न्यायव्यवस्था, पोलीस प्रशासन, कारागृह व्यवस्था, परिविक्षा (झीलरींळेप), परोल (झरीश्रश) आणि सुधारगृह व्यवस्थेत उपयोगी पडतात.

७. सुधारणा आणि पुनर्वसनाभिमुख स्वरूप

आधुनिक गुन्हेगारीशास्त्र गुन्हेगाराला केवळ शिक्षा देण्यावर भर देत नाही, तर त्याच्या सुधारणा, पुनर्वसन आणि समाजात पुनर्स्थापना करण्यावर भर देते.

८. प्रतिबंधात्मक स्वरूप (Preventive Nature)

गुन्हे घडल्यानंतर त्यांचा अभ्यास करण्याबरोबरच गुन्हे होण्यापूर्वीच त्यांना प्रतिबंध करण्यासाठी उपाययोजना सुचविणे हेही गुन्हेगारीशास्त्राचे महत्वाचे वैशिष्ट्य आहे.

९. मूल्यनिरपेक्ष स्वरूप (Value Neutral Nature)

गुन्हेगारीशास्त्र गुन्हे आणि गुन्हेगारांचा अभ्यास पूर्वग्रह न ठेवता वस्तुनिष्ठ पद्धतीने करते. संशोधनातील निष्कर्ष तथ्यांवर आधारित असतात.

१०. न्यायव्यवस्थेशी निगडित स्वरूप

गुन्हेगारीशास्त्राचा संबंध फौजदारी कायदा, न्यायालये, पोलीस, कारागृह आणि सुधारात्मक प्रशासनाशी अत्यंत जवळचा आहे.

गुन्हेगारीशास्त्र हे एक सामाजिक, वैज्ञानिक, बहुविषयक आणि गतिशील शास्त्र आहे. गुन्ह्यांची

कारणे शोधणे, गुन्हेगारांचे वर्तन समजून घेणे, गुन्हे प्रतिबंधित करणे आणि गुन्हेगारांचे पुनर्वसन करणे ही त्याची प्रमुख उद्दिष्टे आहेत. आधुनिक समाजात वाढत्या गुन्हेगारीच्या समस्यांवर प्रभावी उपाय शोधण्यासाठी गुन्हेगारीशास्त्राचे महत्त्व दिवसेंदिवस वाढत आहे.

गुन्हेगारीशास्त्राची व्याप्ती (Scope of Criminology)

गुन्हेगारीशास्त्र (Criminology) हे गुन्हे, गुन्हेगार, गुन्हेगारी वर्तन, गुन्ह्यांची कारणे, गुन्हे प्रतिबंध, शिक्षा, सुधारणा आणि पुनर्वसन यांचा शास्त्रीय अभ्यास करणारे सामाजिक शास्त्र आहे. गुन्हेगारी ही समाजातील एक गंभीर समस्या असल्याने तिचा सर्वांगीण अभ्यास करणे आवश्यक ठरते. गुन्हेगारीशास्त्राची व्याप्ती अत्यंत व्यापक असून त्यामध्ये गुन्ह्यांच्या विविध पैलूंचा समावेश होतो. गुन्हेगारीशास्त्राची व्याप्ती संदर्भातील माहिती पुढीलप्रमाणे

१. गुन्ह्यांचा अभ्यास (Study of Crime)

गुन्हेगारीशास्त्राच्या व्याप्तीतील सर्वात महत्वाचा भाग म्हणजे गुन्ह्यांचा अभ्यास होय. कोणते कृत्य गुन्हा मानले जाते, गुन्ह्यांचे प्रकार कोणते आहेत आणि त्यांचा समाजावर काय परिणाम होतो याचा अभ्यास केला जातो.

गुन्ह्यांचे प्रमुख प्रकार

व्यक्तीविरुद्धचे गुन्हे (हत्या, मारहाण, अपहरण), मालमत्तेविरुद्धचे गुन्हे (चोरी, दरोडा, घरफोडी), आर्थिक गुन्हे (फसवणूक, भ्रष्टाचार), सायबर गुन्हे, संघटित गुन्हे, पांढरपेशी गुन्हे (White Collar Crimes). गुन्ह्यांची कारणे, स्वरूप, परिणाम आणि वाढ यांचा अभ्यास या क्षेत्रात केला जातो.

२. गुन्हेगारांचा अभ्यास (Study of Criminals)

गुन्हेगारीशास्त्र गुन्ह्यांबरोबरच गुन्हेगारांचाही अभ्यास करते यामध्ये गुन्हेगारांचे व्यक्तिमत्त्व, मानसिक अवस्था, कौटुंबिक पार्श्वभूमी, सामाजिक व आर्थिक परिस्थिती, शैक्षणिक स्तर, वय, लिंग आणि सांस्कृतिक घटक, गुन्हेगार गुन्हे का करतो आणि त्याच्या वर्तनावर कोणत्या घटकांचा प्रभाव पडतो याचा शोध घेतला जातो.

३. गुन्हेगारीच्या कारणांचा अभ्यास (Study of Causes of Crime)

गुन्हेगारीशास्त्राचे प्रमुख उद्दिष्ट म्हणजे गुन्हे निर्माण होण्यामागील कारणांचा शोध घेणे.

सामाजिक कारणे : गरिबी, बेरोजगारी, कुटुंब विघटन, शहरीकरण, औद्योगिकीकरण
आर्थिक कारणे : आर्थिक विषमता, दारिद्र्य, संसाधनांची कमतरता
मानसशास्त्रीय कारणे : मानसिक विकार, भावनिक असंतुलन, आक्रमक प्रवृत्ती
जैविक कारणे : आनुवंशिकता, शारीरिक दोष

या सर्व घटकांचा अभ्यास करून गुन्हेगारीवर नियंत्रण मिळविण्याचे मार्ग शोधले जातात.

४. गुन्हेगारी वर्तनाचा अभ्यास (Study of Criminal Behaviour)

गुन्हेगारी वर्तन म्हणजे व्यक्ती गुन्हा करण्यास कशी प्रवृत्त होते याचा अभ्यास. यामध्ये गुन्हेगारी प्रवृत्ती, सामाजिक प्रभाव, मित्रगटांचा प्रभाव, माध्यमांचा प्रभाव, सामाजिक शिकण्याची प्रक्रिया यांचा समावेश होतो.

५. गुन्हे प्रतिबंधाचा अभ्यास (Study of Crime Prevention)

गुन्हेगारीशास्त्र केवळ गुन्हांचा अभ्यास करत नाही तर गुन्हे रोखण्यासाठी उपाय शोधते. प्रतिबंधात्मक उपाय यामध्ये शिक्षणाचा प्रसार, रोजगारनिर्मिती, जनजागृती, सामाजिक सुधारणा, प्रभावी पोलीस व्यवस्था तंत्रज्ञानाचा वापर गुन्हे घडण्यापूर्वीच त्यांना रोखणे हा मुख्य उद्देश असतो.

६. शिक्षाशास्त्राचा अभ्यास (Study of Penology)

शिक्षाशास्त्र (Penology) हे गुन्हेगारीशास्त्राचा महत्वाचा भाग आहे. शिक्षेचे प्रकारामध्ये कारावास, दंड, मृत्युदंड, परिविक्षा (Probation) परोल (Parole) याचा अभ्यास करते. शिक्षेची उद्दिष्टे यामध्ये प्रतिशोध, प्रतिबंध, सुधारणा, समाजाचे संरक्षण, शिक्षा किती प्रभावी आहेत याचाही अभ्यास केला जातो.

७. कारागृह व्यवस्थेचा अभ्यास (Study of Prison System)

गुन्हेगारीशास्त्र कारागृह व्यवस्थेचाही अभ्यास करते. यामधील अभ्यासाचे विषय तुरुंग प्रशासन, कैद्यांचे हक्क कारागृहातील सुधारणा, मुक्त कारागृह (Open Prisons) कैद्यांचे पुनर्वसन कारागृह हे केवळ शिक्षेचे केंद्र नसून सुधारणा केंद्र बनावे यावर भर दिला जातो.

८. सुधारणा व पुनर्वसनाचा अभ्यास (Study of Correction and Rehabilitation)

आधुनिक गुन्हेगारीशास्त्रात गुन्हेगाराच्या सुधारणेला विशेष महत्त्व आहे. सुधारणा उपायामध्ये समुपदेशन, शिक्षण, व्यावसायिक प्रशिक्षण, मानसोपचार, सामाजिक पुनर्वसन यामुळे गुन्हेगार पुन्हा गुन्हे करण्यापासून परावृत्त होऊ शकतो.

९. बालगुन्हेगारीचा अभ्यास (Study of Juvenile Delinquency)

अल्पवयीन मुलांकडून होणाऱ्या गुन्हांचा अभ्यास हा गुन्हेगारीशास्त्राच्या व्याप्तीतील महत्वाचा भाग आहे. यामध्ये बालगुन्हेगारीची कारणे उदा. कुटुंबातील समस्या, गरिबी, वार्ड संगत, शाळा सोडणे, माध्यमांचा प्रभाव तसेच बालगुन्हेगारांच्या सुधारणा व पुनर्वसनावर विशेष भर दिला जातो.

१०. पीडितशास्त्राचा अभ्यास (Victimology)

गुन्हांमुळे प्रभावित झालेल्या व्यक्तींचा अभ्यास म्हणजे पीडितशास्त्र. यामधील अभ्यासाचे विषय म्हणजे पीडितांचे अधिकार, नुकसानभरपाई, मानसिक परिणाम, पुनर्वसन, आधुनिक गुन्हेगारीशास्त्रात पीडितांच्या संरक्षणाला विशेष महत्त्व दिले जाते.

११. फौजदारी न्यायव्यवस्थेचा अभ्यास (Study of Criminal Justice System)

गुन्हेगारीशास्त्राचा संबंध संपूर्ण फौजदारी न्यायव्यवस्थेशी आहे. यामधील घटक म्हणजे पोलीस, न्यायालये, कारागृहे, परिविक्षा अधिकारी, परोल अधिकारी या संस्थांचे कार्य आणि त्यांची परिणामकारकता यांचा अभ्यास केला जातो.

१२. गुन्हेगारी सांख्यिकीचा अभ्यास (Criminal Statistics)

गुन्हेगारीचे प्रमाण, प्रवृत्ती आणि वाढ यांचा अभ्यास सांख्यिकीय पद्धतीने केला जातो. याचा उपयोग, गुन्हेगारी दर मोजणे, धोरणे तयार करणे आणि गुन्हेगारीचे विश्लेषण करणे यासाठी होतो.

१३. नवीन प्रकारच्या गुन्हांचा अभ्यास

आधुनिक काळात गुन्हांचे स्वरूप बदलत आहे. आधुनिक गुन्हामध्ये सायबर गुन्हे, आर्थिक फसवणूक, मनी लॉन्ड्रिंग, दहशतवाद, मानव तस्करी, पर्यावरणीय गुन्हे इत्यादींचा समावेश होतो. गुन्हेगारीशास्त्र या नव्या आव्हानांचाही अभ्यास करते.

गुन्हेगारीशास्त्राची व्याप्ती अत्यंत विस्तृत आणि बहुआयामी आहे. गुन्हे, गुन्हेगार, गुन्हांची कारणे, शिक्षा, कारागृह व्यवस्था, सुधारणा, पुनर्वसन, पीडितशास्त्र, बालगुन्हेगारी आणि फौजदारी न्यायव्यवस्था यांचा समावेश त्यात होतो. आधुनिक समाजातील वाढत्या आणि बदलत्या गुन्हेगारी समस्यांचा अभ्यास करून त्यावर प्रभावी उपाययोजना सुचविणे हे गुन्हेगारीशास्त्राचे मुख्य कार्य आहे. त्यामुळे समाजात शांतता, सुव्यवस्था आणि न्याय प्रस्थापित करण्यासाठी गुन्हेगारीशास्त्राला अत्यंत महत्त्वाचे स्थान आहे.

१.३.२ समाजशास्त्र आणि गुन्हेगारीशास्त्र यांतील सहसंबंध (Relationship between Sociology and Criminology)

मानव हा सामाजिक प्राणी आहे. समाजामध्ये राहताना त्याच्या वर्तनावर समाजातील नियम, परंपरा, संस्कृती, मूल्ये आणि कायदे यांचा प्रभाव पडत असतो. समाजातील व्यक्तींच्या वर्तनाचा अभ्यास करणारे शास्त्र म्हणजे समाजशास्त्र, तर समाजविघातक वर्तन, गुन्हे, गुन्हेगार, गुन्हांची कारणे आणि त्यावरील उपाययोजना यांचा अभ्यास करणारे शास्त्र म्हणजे गुन्हेगारीशास्त्र होय.

समाजशास्त्र आणि गुन्हेगारीशास्त्र ही दोन्ही सामाजिक विज्ञानाची महत्त्वाची शाखा आहेत. गुन्हा हा समाजातच घडतो आणि गुन्हेगारीवर समाजरचना, आर्थिक स्थिती, संस्कृती, शिक्षण, कुटुंबव्यवस्था, बेरोजगारी, दारिद्र्य इत्यादी घटकांचा परिणाम होत असल्यामुळे या दोन्ही शास्त्रांमध्ये अतिशय जवळचा संबंध आहे. समाजशास्त्र समाजातील सर्व प्रकारच्या मानवी संबंधांचा अभ्यास करते, तर गुन्हेगारीशास्त्र समाजातील विकृत किंवा समाजविघातक वर्तनाचा अभ्यास करते. त्यामुळे गुन्हेगारीशास्त्र हे समाजशास्त्राचे एक विशेष अंग मानले जाते.

समाजशास्त्र : अर्थ

समाजशास्त्र म्हणजे समाज, सामाजिक संस्था, सामाजिक संबंध, सामाजिक गट, संस्कृती आणि मानवी वर्तन यांचा शास्त्रीय अभ्यास होय. प्रसिद्ध समाजशास्त्रज्ञ मॅकआयव्हर आणि पेज यांच्या मते, समाजशास्त्र हे सामाजिक संबंधांचे अध्ययन करणारे शास्त्र आहे. समाजशास्त्र समाजातील विविध संस्था जसे कुटुंब, धर्म, शिक्षण, अर्थव्यवस्था, राजकारण, सामाजिक नियंत्रण इत्यादींचा अभ्यास करते.

गुन्हेगारीशास्त्र : अर्थ

गुन्हेगारीशास्त्र म्हणजे गुन्हा, गुन्हेगार, गुन्हांची कारणे, शिक्षा, सुधारणा आणि गुन्हे प्रतिबंध यांचा शास्त्रीय अभ्यास होय.

एडविन सदरलँड यांच्या मते, गुन्हेगारीशास्त्र हे सामाजिक संदर्भात गुन्हांचा अभ्यास करणारे शास्त्र आहे.

यामध्ये गुन्हांचे प्रकार, गुन्हांची कारणे, गुन्हेगारांचे मानसशास्त्र, शिक्षा पद्धती, सुधारणूहे आणि गुन्हे प्रतिबंधक उपाय गोष्टींचा अभ्यास केला जातो

समाजशास्त्र आणि गुन्हेगारीशास्त्र यांतील सहसंबंध

समाजशास्त्र आणि गुन्हेगारीशास्त्र यांचा परस्परांशी घनिष्ठ संबंध आहे. गुन्हे हे समाजात निर्माण होतात आणि समाजाच्या परिस्थितीनुसार बदलतात. त्यामुळे गुन्हेगारी समजून घेण्यासाठी समाजशास्त्राची मदत आवश्यक ठरते.

१. गुन्हा हा सामाजिक घटना आहे

गुन्हा हा वैयक्तिक नसून सामाजिक स्वरूपाचा असतो. समाजाने ठरवलेल्या नियमांचे उल्लंघन म्हणजे गुन्हा. समाजातील मूल्ये, प्रथा, परंपरा आणि कायदे यांवरून काय गुन्हा आहे हे ठरते. उदा. चोरी, खून, भ्रष्टाचार, फसवणूक हे सर्व समाजविघातक कृत्ये आहेत. म्हणून गुन्हांचे स्वरूप समजण्यासाठी समाजशास्त्र आवश्यक आहे.

२. समाजरचनेचा गुन्हेगारीवर प्रभाव

समाजातील आर्थिक, राजकीय आणि सांस्कृतिक रचना गुन्हेगारी निर्माण करण्यास कारणीभूत ठरू शकते.

(अ) दारिद्र्य: गरिबीमुळे चोरी, दरोडे, फसवणूक यांसारखे गुन्हे वाढतात.

(आ) बेरोजगारी: बेरोजगारीमुळे युवक गुन्हेगारीकडे वळू शकतात.

(इ) शहरीकरण: शहरी भागात लोकसंख्या वाढ, झोपडपट्ट्या, ताणतणाव यामुळे गुन्हेगारी वाढते.

(ई) औद्योगिकीकरण: औद्योगिक समाजात स्पर्धा आणि आर्थिक विषमता वाढल्यामुळे गुन्हेगारी वाढते.

३. सामाजिक नियंत्रण आणि गुन्हेगारी

समाजशास्त्र सामाजिक नियंत्रणाचा अभ्यास करते. सामाजिक नियंत्रण म्हणजे समाजातील व्यक्तींना नियमांचे पालन करण्यास भाग पाडणारी व्यवस्था. सामाजिक नियंत्रणाच्या साधनामध्ये कुटुंब, धर्म, शिक्षण, कायदा आणि नैतिकता इत्यादींचा समावेश होतो. जेव्हा सामाजिक नियंत्रण कमकुवत होते तेव्हा गुन्हेगारी वाढते. त्यामुळे गुन्हेगारी रोखण्यासाठी मजबूत सामाजिक नियंत्रण आवश्यक असते.

४. कुटुंब आणि गुन्हेगारी

कुटुंब ही समाजातील प्राथमिक संस्था आहे. व्यक्तीच्या चारित्र्य निर्मितीत कुटुंबाची महत्वाची भूमिका असते. दोषपूर्ण कुटुंबामुळे होणारे परिणाम उदा. बालगुन्हेगारी, व्यसनाधीनता, हिंसक प्रवृत्ती, नैतिक अधःपतन, तुटलेली कुटुंबव्यवस्था, पालकांमधील भांडणे, दुर्लक्ष, अत्याचार यांमुळे मुलांमध्ये गुन्हेगारी प्रवृत्ती वाढीस लागते.

५. संस्कृती आणि गुन्हेगारी

प्रत्येक समाजाची संस्कृती वेगळी असते. समाजातील मूल्ये आणि परंपरा व्यक्तीच्या वर्तनावर प्रभाव टाकतात. काही समाजांमध्ये हिंसा, सूड, जातीवाद किंवा स्त्रीद्वेष यांसारख्या गोष्टींना प्रोत्साहन मिळाल्यास गुन्हेगारी वाढू शकते.

६. शिक्षण आणि गुन्हेगारी

शिक्षण व्यक्तीला नैतिक मूल्ये शिकवते. योग्य शिक्षणामुळे व्यक्ती कायद्याचे पालन करते. परंतु अशिक्षण, अपुरे शिक्षण, नैतिक शिक्षणाचा अभाव यांमुळे गुन्हेगारी वाढू शकते.

७. समाजशास्त्रीय सिद्धांतांचा गुन्हेगारीशास्त्रावर प्रभाव

गुन्हेगारीशास्त्रातील अनेक सिद्धांत समाजशास्त्रातून विकसित झाले आहेत.

- (अ) एमिल दुर्खीमचा सिद्धांत : दुर्खीमच्या मते, गुन्हा हा प्रत्येक समाजात आढळणारा सामान्य प्रकार आहे. समाजातील बदलांमुळे Anomie म्हणजे नियमशून्यता निर्माण होते आणि गुन्हेगारी वाढते.
- (आ) मर्टनचा ताण सिद्धांत (Strain Theory): समाजातील सर्वांना समान संधी मिळत नाहीत. त्यामुळे काही लोक बेकायदेशीर मार्ग स्वीकारतात.
- (इ) सदर लँडचा Differential Association Theory : व्यक्ती गुन्हेगारी वर्तन इतरांच्या सहवासातून शिकते.

८. गुन्हे प्रतिबंधासाठी समाजशास्त्रीय उपाय

गुन्हेगारी रोखण्यासाठी समाजशास्त्रीय उपाय महत्वाचे आहेत. यामध्ये शिक्षणाचा प्रसार, बेरोजगारी कमी करणे, दारिद्र्य निर्मूलन, कुटुंबसंस्था मजबूत करणे, नैतिक मूल्यांचे शिक्षण, व्यसनमुक्ती आणि सामाजिक समता निर्माण करणे इत्यादी उपाय करणे महत्वाचे आहे.

समाजशास्त्र आणि गुन्हेगारीशास्त्र यांतील समानता

१. दोन्ही सामाजिक विज्ञान आहेत: दोन्ही शास्त्रे समाजाशी संबंधित आहेत.
२. मानवी वर्तनाचा अभ्यास: दोन्ही शास्त्रे मानवी सामाजिक वर्तनाचा अभ्यास करतात.
३. वैज्ञानिक पद्धतींचा वापर: निरीक्षण, मुलाखत, सर्वेक्षण, सांख्यिकी यांसारख्या पद्धती वापरल्या जातात.
४. समाजकल्याण हा उद्देश: दोन्हींचा अंतिम उद्देश समाजातील शांतता आणि सुव्यवस्था राखणे हा आहे.

आधुनिक काळातील समाजशास्त्र आणि गुन्हेगारीशास्त्राचे महत्त्व

आजच्या काळात सायबर गुन्हे, आर्थिक गुन्हे, दहशतवाद, महिला व बालकांवरील अत्याचार, अमली पदार्थ व्यापार यांसारख्या गुन्ह्यांमध्ये वाढ होत आहे. या गुन्ह्यांची कारणे समजून घेण्यासाठी सामाजिक परिस्थितीचा अभ्यास करणे आवश्यक आहे. म्हणून समाजशास्त्र आणि गुन्हेगारीशास्त्र यांचे महत्त्व अधिक वाढले आहे.

भारतात बेरोजगारी, गरिबी, लोकसंख्या वाढ, भ्रष्टाचार, जातीयवाद आणि शिक्षणाचा अभाव यांसारख्या समस्या गुन्हेगारी वाढण्यास कारणीभूत ठरतात. महिलांवरील अत्याचार, बालगुन्हेगारी, सायबर क्राईम, आर्थिक फसवणूक यांसारख्या गुन्ह्यांचा अभ्यास समाजशास्त्रीय दृष्टिकोनातून करणे आवश्यक आहे.

समाजशास्त्र आणि गुन्हेगारीशास्त्र यांचा अत्यंत घनिष्ठ संबंध आहे. गुन्हा हा समाजातून निर्माण होणारा प्रकार असल्यामुळे समाजाच्या रचनेचा, संस्कृतीचा, आर्थिक परिस्थितीचा आणि सामाजिक नियंत्रणाचा गुन्हेगारीवर मोठा प्रभाव पडतो. समाजशास्त्र समाजाचे स्वरूप समजून सांगते, तर गुन्हेगारीशास्त्र समाजातील विकृत वर्तनाचा अभ्यास करून त्यावरील उपाय सुचवते. त्यामुळे गुन्हेगारीशास्त्र हे समाजशास्त्राचे एक महत्त्वपूर्ण अंग मानले जाते. समाजातील शांतता, सुव्यवस्था आणि न्याय टिकवण्यासाठी या दोन्ही शास्त्रांचा संयुक्त अभ्यास अत्यंत आवश्यक आहे.

१.३.३ गुन्हेगारीशास्त्राच्या अध्ययनाचे महत्त्व (Importance of Studying Criminology)

गुन्हेगारीशास्त्र (Criminology) हे गुन्हे, गुन्हेगार, गुन्ह्यांची कारणे, शिक्षा, सुधारणा आणि समाजावर होणारे परिणाम यांचा शास्त्रीय अभ्यास करणारे सामाजिक शास्त्र आहे. Crime म्हणजे गुन्हा आणि Logos म्हणजे शास्त्र किंवा अध्ययन. त्यामुळे गुन्ह्यांचे वैज्ञानिक आणि सखोल अध्ययन म्हणजे गुन्हेगारीशास्त्र होय. मानव समाजाच्या निर्मितीपासून गुन्हे अस्तित्वात आहेत. समाजात शिस्त, शांतता आणि सुरक्षितता टिकवण्यासाठी कायदे निर्माण करण्यात आले. परंतु समाज जसजसा विकसित होत गेला तसतसे गुन्ह्यांचे स्वरूपही बदलत गेले. पूर्वी चोरी, दरोडा, खून यांसारखे पारंपरिक गुन्हे अधिक होते; परंतु आज सायबर गुन्हे, आर्थिक गुन्हे, भ्रष्टाचार, मानव तस्करी, दहशतवाद, अमली पदार्थांचे जाळे इत्यादी आधुनिक गुन्ह्यांमध्ये वाढ झाली आहे.

अशा परिस्थितीत गुन्हांची कारणे शोधणे, गुन्हेगारांच्या मानसिकतेचा अभ्यास करणे, गुन्हे रोखण्यासाठी प्रभावी उपाययोजना करणे आणि न्यायव्यवस्था अधिक सक्षम बनवणे यासाठी गुन्हेगारीशास्त्राचे अध्ययन अत्यंत आवश्यक ठरते.

गुन्हेगारीशास्त्राच्या अध्ययनाचे सविस्तर महत्त्व

१. गुन्हांच्या कारणांचा शोध घेण्यासाठी

गुन्हेगारीशास्त्राचे सर्वात महत्त्वाचे कार्य म्हणजे गुन्हांच्या कारणांचा शोध घेणे. कोणताही व्यक्ती जन्मतः गुन्हेगार नसतो. समाजातील परिस्थिती, आर्थिक अडचणी, मानसिक तणाव, संस्कार, संगत आणि सामाजिक वातावरण यामुळे व्यक्ती गुन्हेगारीकडे वळू शकते. गुन्हांची काही प्रमुख कारणे: दारिद्र्य, बेरोजगारी, अशिक्षण, कुटुंबातील कलह, व्यसनाधीनता, मानसिक विकार, वाईट संगत, सामाजिक असमानता आणि भ्रष्टाचार इत्यादींचा समावेश होतो.

गुन्हेगारीशास्त्र या सर्व कारणांचा अभ्यास करून गुन्हे रोखण्यासाठी उपाय सुचवते. उदाहरणार्थ, बेरोजगारीमुळे चोरी आणि दरोडे वाढत असतील तर रोजगारनिर्मिती हा उपाय असू शकतो. त्यामुळे गुन्हेगारीशास्त्र समाजातील समस्यांचे मूळ समजून घेण्यास मदत करते.

२. समाजामध्ये शांतता आणि सुरक्षितता निर्माण करण्यासाठी

कोणत्याही समाजाच्या प्रगतीसाठी शांतता आणि सुरक्षितता आवश्यक असते. जर समाजात गुन्हेगारी वाढली तर नागरिक भयभीत होतात आणि समाजात अस्थिरता निर्माण होते. गुन्हेगारीशास्त्र गुन्हे नियंत्रणाचे उपाय सुचवते, पोलीस यंत्रणा सक्षम बनवते, कायद्याची अंमलबजावणी सुधारते, गुन्हे प्रतिबंधात्मक कार्यक्रम राबवते यामुळे समाजात सुरक्षिततेचे वातावरण तयार होते. उदाहरणार्थ, महिलांवरील अत्याचार वाढल्यास सुरक्षा हेल्पलाइन, सीसीटीव्ही व्यवस्था आणि कठोर शिक्षा यांसारख्या उपायांचा वापर केला जातो.

३. कायदे निर्मितीसाठी मार्गदर्शन

गुन्हेगारीशास्त्र हे कायदे तयार करण्यासाठी महत्त्वपूर्ण मार्गदर्शक ठरते. समाज बदलत असताना नवीन प्रकारचे गुन्हे निर्माण होतात. त्यामुळे नवीन कायद्यांची गरज भासते. उदाहरणार्थ : माहिती तंत्रज्ञान कायदा (IT Act), महिला संरक्षण कायदे, बालक संरक्षण कायदे, भ्रष्टाचार प्रतिबंधक कायदे हे कायदे गुन्हेगारीशास्त्राच्या अभ्यासाच्या आधारे अधिक प्रभावी बनवले गेले आहेत. गुन्हेगारीशास्त्रामुळे कायदे वास्तववादी आणि समाजोपयोगी बनतात.

४. न्यायव्यवस्था अधिक प्रभावी बनवण्यासाठी

न्यायालय, पोलीस, तुरुंग आणि सुधारगृहे या सर्व संस्था न्यायव्यवस्थेचा भाग आहेत. गुन्हेगारीशास्त्र या संस्थांना अधिक कार्यक्षम बनवते. याचा उपयोग तपास कार्य सुधारण्यासाठी, गुन्हेगारांना योग्य शिक्षा देण्यासाठी, निर्दोष व्यक्तींना संरक्षण देण्यासाठी, न्यायदान प्रक्रिया वेगवान करण्यासाठी होतो. गुन्हेगारीशास्त्रामुळे न्यायव्यवस्था केवळ दंडात्मक न राहता सुधारात्मक बनते.

५. गुन्हेगारांच्या मानसिकतेचा अभ्यास करण्यासाठी

गुन्हेगारीशास्त्र गुन्हेगारांच्या मानसशास्त्राचा अभ्यास करते. काही व्यक्ती विशिष्ट परिस्थितीत गुन्हे का करतात, हिंसक प्रवृत्ती कशी निर्माण होते, व्यसनाधीनता गुन्हेगारीशी कशी संबंधित आहे याचा अभ्यास केला जातो. यामुळे गुन्हेगारांचे समुपदेशन करता येते, मानसिक उपचार दिले जाऊ शकतात, पुनर्वसन कार्यक्रम आखता येतात उदाहरणार्थ, काही बालगुन्हेगार हे कुटुंबातील दुर्लक्षामुळे गुन्हेगारीकडे वळतात. अशा वेळी त्यांना प्रेम, शिक्षण आणि समुपदेशनाची गरज असते.

६. गुन्हेगारांचे पुनर्वसन आणि सुधारणा

आधुनिक गुन्हेगारीशास्त्र केवळ शिक्षा देण्यावर भर देत नाही तर गुन्हेगारांना सुधारण्यावर भर देते. पूर्वी गुन्हा केला म्हणजे कठोर शिक्षा अशी संकल्पना होती. परंतु आज गुन्हेगाराला सुधारून समाजात पुन्हा चांगला नागरिक बनवणे ही संकल्पना महत्त्वाची मानली जाते. यासाठी शिक्षण, कौशल्य प्रशिक्षण, समुपदेशन, व्यसनमुक्ती, रोजगार संधी पुरवल्या जातात. यामुळे पुनर्गुन्हेगारी कमी होते.

७. बालगुन्हेगारी रोखण्यासाठी

बालगुन्हेगारी ही गंभीर सामाजिक समस्या आहे. अल्पवयीन मुलांमध्ये चोरी, हिंसा, व्यसन, टोळीबाजी यांसारख्या प्रवृत्ती वाढताना दिसतात. गुन्हेगारीशास्त्र बालगुन्हेगारीची कारणे शोधते यामध्ये पालकांचे दुर्लक्ष, गरिबी, वॉईट मित्रपरिवार, माध्यमांचा दुष्परिणाम, शिक्षणाचा अभाव यावर आधारित सुधारणूहे, समुपदेशन केंद्रे आणि बालन्यायालये स्थापन केली जातात.

८. पोलीस प्रशासन आधुनिक करण्यासाठी

गुन्हेगारीशास्त्रामुळे पोलीस प्रशासन अधिक वैज्ञानिक आणि आधुनिक बनते. आधुनिक तपास पद्धती डीएनए चाचणी, फॉरेंसिक तपास, बोटिंग ठसे, डिजिटल पुरावे, सायबर तपास यांचा विकास गुन्हेगारीशास्त्रामुळे झाला आहे. यामुळे गुन्हेगारांना शोधणे अधिक सोपे झाले आहे.

९. सामाजिक सुधारणा घडवण्यासाठी

गुन्हेगारी ही केवळ वैयक्तिक समस्या नसून सामाजिक समस्या आहे. समाजातील असमानता, अन्याय आणि भ्रष्टाचारामुळे गुन्हे वाढतात. गुन्हेगारीशास्त्र समाजातील दोष दाखवून देते आणि सुधारणा करण्यासाठी सरकारला मार्गदर्शन करते.

उदाहरणार्थ: झोपडपट्टी विकास, रोजगार योजना, शिक्षण प्रसार, व्यसनमुक्ती अभियान या उपायांमुळे गुन्हेगारी कमी होण्यास मदत होते.

१०. महिलांच्या संरक्षणासाठी

महिलांवरील अत्याचार ही गंभीर समस्या आहे. बलात्कार, हुंडाबळी, लैंगिक छळ, घरगुती हिंसा, सिड हल्ले यांसारख्या गुन्हांचा अभ्यास गुन्हेगारीशास्त्र करते. यामुळे महिला संरक्षण कायदे, महिला हेल्पलाइन, महिला पोलीस ठाणे, स्वसंरक्षण प्रशिक्षण यांसारख्या उपाययोजना विकसित झाल्या आहेत.

११. सायबर गुन्हे रोखण्यासाठी

तंत्रज्ञानाच्या वाढत्या वापरामुळे सायबर गुन्ह्यांमध्ये मोठी वाढ झाली आहे. उदाहरणार्थ हॅकिंग, ऑनलाइन बँक फसवणूक, सोशल मीडिया गुन्हे, डेटा चोरी, बनावट वेबसाइट्स गुन्हेगारीशास्त्र या गुन्ह्यांचा अभ्यास करून सायबर सुरक्षा मजबूत करण्यास मदत करते.

१२. राष्ट्रीय सुरक्षेसाठी महत्त्व

दहशतवाद, अतिरेकी कारवाया, अमली पदार्थांची तस्करी आणि संघटित गुन्हेगारी देशासाठी धोकादायक असतात.

गुन्हेगारीशास्त्र दहशतवादी संघटनांचा अभ्यास करते, गुन्हेगारी नेटवर्क समजून घेते, राष्ट्रीय सुरक्षा यंत्रणांना मदत करते यामुळे देशाची सुरक्षा मजबूत होते.

१३. मानवाधिकारांचे संरक्षण

गुन्हेगारांनाही काही मूलभूत अधिकार असतात. गुन्हेगारीशास्त्र शिक्षा देताना मानवी दृष्टिकोन ठेवण्यास मदत करते. यामध्ये न्याय्य सुनावणी, कैद्यांवरील अत्याचार टाळणे, सुधारात्मक शिक्षा, पुनर्वसन यांचा समावेश होतो. यामुळे न्यायव्यवस्था अधिक मानवी आणि न्यायपूर्ण बनते.

१४. पुनर्गुन्हेगारी कमी करण्यासाठी

अनेक गुन्हेगार तुरुंगातून सुटल्यानंतर पुन्हा गुन्हे करतात. याला पुनर्गुन्हेगारी म्हणतात. गुन्हेगारीशास्त्र रोजगार उपलब्ध करून देणे, सामाजिक स्वीकार वाढवणे, मानसिक आधार देणे यांच्या मदतीने पुनर्गुन्हेगारी कमी करण्याचा प्रयत्न करते.

१५. सार्वजनिक जनजागृती निर्माण करण्यासाठी

गुन्हेगारीशास्त्र लोकांना कायद्याबद्दल जागरूक करते. जागरूक नागरिक गुन्हे टाळू शकतात, फसवणुकीपासून सावध राहतात पोलिसांना मदत करतात, कायद्याचे पालन करतात यामुळे गुन्हेगारी कमी होण्यास मदत होते.

१६. आर्थिक विकासासाठी महत्त्व

ज्या देशात गुन्हेगारी जास्त असते त्या देशात उद्योग, व्यापार आणि गुंतवणूक कमी होते. गुन्हेगारी नियंत्रणामुळे उद्योगधंदे वाढतात, गुंतवणूक वाढते, पर्यटन वाढते, आर्थिक स्थैर्य निर्माण होते त्यामुळे आर्थिक विकासासाठीही गुन्हेगारीशास्त्र महत्त्वाचे आहे.

१७. शिक्षण आणि संशोधनासाठी महत्त्व

गुन्हेगारीशास्त्र हा अभ्यासाचा महत्त्वाचा विषय आहे. संशोधनाद्वारे नवीन प्रकारचे गुन्हे आणि त्यावरील उपाय शोधले जातात. विद्यार्थ्यांसाठी पोलीस सेवा, फॉरेंसिक तज्ञ, सायबर सुरक्षा तज्ञ, समाजकल्याण अधिकारी, न्यायालयीन सेवा, संशोधक इत्यादि क्षेत्रात करिअरच्या संधी उपलब्ध आहेत.

१८. आंतरराष्ट्रीय गुन्हे रोखण्यासाठी

आज अनेक गुन्हे आंतरराष्ट्रीय स्वरूपाचे झाले आहेत. मानव तस्करी, मनी लॉन्ड्रिंग, सायबर हल्ले, अमली पदार्थांची तस्करी या गुन्हांविरोधात विविध देशांना सहकार्य करावे लागते. गुन्हेगारीशास्त्र अशा सहकार्यासाठी आधार प्रदान करते.

भारतातील गुन्हेगारीशास्त्राचे विशेष महत्त्व

भारतामध्ये प्रचंड लोकसंख्या, बेरोजगारी, गरिबी, भ्रष्टाचार, महिलांवरील अत्याचार, सायबर गुन्हे या समस्या वाढत आहेत. त्यामुळे गुन्हेगारीशास्त्राचा अभ्यास करून प्रभावी कायदे, सक्षम पोलीस व्यवस्था, जलद न्यायव्यवस्था, सामाजिक सुधारणा यांची अंमलबजावणी करणे अत्यंत आवश्यक झाले आहे.

१.४ सारांश

गुन्हेगारीशास्त्र हे आधुनिक समाजासाठी अत्यंत महत्त्वाचे आणि उपयुक्त शास्त्र आहे. गुन्हांची कारणे समजून घेणे, गुन्हे रोखणे, गुन्हेगारांचे पुनर्वसन करणे, न्यायव्यवस्था मजबूत करणे आणि समाजात शांतता व सुरक्षितता निर्माण करणे यासाठी गुन्हेगारीशास्त्राचे अध्ययन आवश्यक आहे. आजच्या काळात वाढते सायबर गुन्हे, दहशतवाद, महिला अत्याचार, आर्थिक गुन्हे आणि संघटित गुन्हेगारी यामुळे गुन्हेगारीशास्त्राचे महत्त्व अधिक वाढले आहे. समाजाच्या सर्वांगीण विकासासाठी, न्यायपूर्ण व्यवस्था निर्माण करण्यासाठी आणि सुरक्षित राष्ट्र घडवण्यासाठी गुन्हेगारीशास्त्राचा अभ्यास अत्यंत आवश्यक आहे.

१.५ स्वयं अध्ययनासाठी प्रश्न

१. गुन्हेगारीशास्त्र म्हणजे होय.

- अ) गुन्हेगारांच्या शिक्षेचा अभ्यास
- ब) गुन्हे, गुन्हेगार आणि गुन्हेगारीचा शास्त्रीय अभ्यास
- क) न्यायालयीन प्रक्रियेचा अभ्यास
- ड) पोलिसांच्या कार्याचा अभ्यास

२. गुन्हेगारीशास्त्राच्या अभ्यासात घटकांचा समावेश होतो.

- अ) फक्त गुन्हेगार
- ब) फक्त गुन्हे
- क) गुन्हे, गुन्हेगार, गुन्हेगारीची कारणे व प्रतिबंध
- ड) फक्त शिक्षा

३. गुन्हेगारीशास्त्राचे स्वरूप आहे.

- अ) केवळ धार्मिक
- ब) सामाजिक व वैज्ञानिक
- क) केवळ राजकीय
- ड) केवळ आर्थिक

१.६ स्वयं अध्ययन प्रश्नांची उत्तरे

- १) ब) गुन्हे, गुन्हेगार आणि गुन्हेगारीचा शास्त्रीय अभ्यास
- २) क) गुन्हे, गुन्हेगार, गुन्हेगारीची कारणे व प्रतिबंध
- ३) ब) सामाजिक व वैज्ञानिक
- ४) ड) वरील सर्व
- ५) अ) दोन्ही विषय समाजातील मानवी वर्तनाचा अभ्यास करतात
- ६) ड) वरील सर्व
- ७) अ) गुन्हेगारीची कारणे समजून घेणे
- ८) ड) वरील सर्व
- ९) ड) वरील सर्व
- १०) क) गुन्हेगारी समजून घेऊन तिचे प्रतिबंध व नियंत्रण करणे

१.७ सरावासाठीचे प्रश्न

- १) गुन्हेगारीशास्त्राचा अर्थ सांगून त्याचे स्वरूप स्पष्ट करा.
- २) गुन्हेगारीशास्त्राची व्याख्या सांगून त्याची व्याप्ती स्पष्ट करा.
- ३) समाजशास्त्र आणि गुन्हेगारीशास्त्र यांच्यातील सहसंबंधांची चर्चा करा.
- ४) गुन्हेगारीशास्त्राच्या अभ्यासाचे महत्त्व विशद करा.

१.८ चिंतन आणि कार्य

१.९ अधिक वाचनासाठी संदर्भ पुस्तके

१. Principle of Criminology, Larry J. Siegal
२. Criminology - Katherine S. Williams
३. गुन्हेगारीशास्त्र - एस. एस. गोरे
४. गुन्हेगारीशास्त्र विषयाचे YCMOU चे स्व-अध्ययन साहित्य

□□□

गुन्ह्यांचे प्रकार आणि त्यांचे स्वरूप (Types of Crimes and its Nature)

३.१ प्रस्तावना

३.२ उद्दिष्टे

३.३ विषय विवेचन

३.३.१ मालमत्तेशी संबंधित गुन्हे (चोरी, घरफोडी आणि दरोडा)

३.३.२ पांढरपेशी गुन्हे

३.३.३ सायबर गुन्हे

३.३.४ बालगुन्हेगारी

३.४ सारांश

३.५ स्वयं अध्ययनासाठी प्रश्न

३.६ स्वयं अध्ययन प्रश्नांची उत्तरे

३.७ सरावासाठीचे प्रश्न

३.८ चिंतन आणि कार्य

३.९ अधिक वाचनासाठी संदर्भ पुस्तके

३.१ प्रस्तावना

गुन्हा हा समाजविघातक आणि कायद्याने निषिद्ध मानले गेलेले कृत्य आहे. समाजातील शांतता, सुव्यवस्था आणि सुरक्षितता टिकवून ठेवण्यासाठी प्रत्येक समाजात काही नियम, मूल्ये आणि कायदे निर्माण केलेले असतात. जेव्हा एखादी व्यक्ती या कायद्यांचे उल्लंघन करते, तेव्हा त्या कृत्याला गुन्हा असे म्हटले जाते. गुन्हेगारी ही केवळ वैयक्तिक समस्या नसून ती सामाजिक, आर्थिक, मानसिक आणि नैतिक घटकांशी संबंधित असलेली गंभीर सामाजिक समस्या आहे. गुन्ह्यांचे स्वरूप काळानुसार आणि समाजाच्या बदलत्या परिस्थितीनुसार बदलत गेले आहे. पूर्वी चोरी, दरोडा, खून यांसारखे पारंपरिक गुन्हे अधिक प्रमाणात आढळत होते; परंतु आधुनिक काळात सायबर गुन्हे, आर्थिक फसवणूक, भ्रष्टाचार, दहशतवाद, अंमली पदार्थांची तस्करी यांसारख्या नव्या प्रकारच्या गुन्ह्यांमध्ये वाढ होत आहे. त्यामुळे गुन्ह्यांचे विविध प्रकार आणि त्यांचे स्वरूप समजून घेणे अत्यंत आवश्यक झाले आहे.

गुन्ह्यांचे वर्गीकरण वेगवेगळ्या आधारांवर केले जाते, जसे की व्यक्तीविरुद्ध गुन्हे, मालमत्तेविरुद्ध गुन्हे, राज्याविरुद्ध गुन्हे, आर्थिक गुन्हे, सायबर गुन्हे इत्यादी. प्रत्येक गुन्ह्याचे स्वरूप, उद्देश, परिणाम

आणि सामाजिक प्रभाव वेगवेगळे असतात. गुन्हेगारीचे स्वरूप समजून घेतल्याने समाजात गुन्हे रोखण्यासाठी प्रभावी उपाययोजना करणे शक्य होते. म्हणूनच गुन्ह्यांचे प्रकार आणि त्यांचे स्वरूप या विषयाचा अभ्यास गुन्हेगारीशास्त्रात अत्यंत महत्वाचा मानला जातो.

३.२ उद्दिष्टे

या घटकाचा अभ्यास केल्यानंतर आपणास...

१. प्रस्तुत घटकाच्या अध्ययनामध्ये आपल्याला मालमत्तेशी संबंधित चोरी, घरफोडी आणि दरोडा या गुन्ह्यांचे स्वरूप समजून घेता येईल.
२. गुन्ह्यांच्या विविध प्रकारातील पांढरपेशी गुन्हे, सायबर गुन्हे आणि बालगुन्हेगारीचे स्वरूप समजून घेण्यास मदत होईल.

३.३ विषय विवेचन

समाजातील शांतता, सुरक्षितता आणि सुव्यवस्था यांना गुन्हेगारीमुळे मोठा धोका निर्माण होतो. मालमत्तेशी संबंधित गुन्ह्यांमध्ये चोरी, घरफोडी आणि दरोडा या गुन्ह्यांचा प्रामुख्याने समावेश होतो. चोरीमध्ये व्यक्तीच्या मालकीची वस्तू तिच्या संमतीशिवाय बेकायदेशीररीत्या घेतली जाते. घरफोडीमध्ये घर, दुकान किंवा इतर मालमत्तेत अनधिकृत प्रवेश करून चोरी केली जाते. दरोड्यामध्ये मालमत्ता लुटताना बळाचा, हिंसेचा किंवा धाकाचा वापर केला जात असल्याने तो गंभीर स्वरूपाचा गुन्हा आहे. या गुन्ह्यांमुळे नागरिकांमध्ये असुरक्षिततेची भावना निर्माण होऊन आर्थिक नुकसानही होते. पांढरपेशी गुन्हे हे सामान्यतः प्रतिष्ठित व्यक्ती, अधिकारी, व्यावसायिक किंवा संस्थांमध्ये कार्यरत व्यक्तींकडून केले जाणारे आर्थिक स्वरूपाचे गुन्हे आहेत. भ्रष्टाचार, आर्थिक अपहार, करचुकवेगिरी, फसवणूक, बनावट कागदपत्रांचा वापर आणि आर्थिक गैरव्यवहार ही त्याची उदाहरणे आहेत.

या गुन्ह्यांचा परिणाम केवळ एका व्यक्तीपुरता मर्यादित न राहता संस्था आणि संपूर्ण अर्थव्यवस्थेवर होऊ शकतो. सायबर गुन्हे हे संगणक, मोबाईल, इंटरनेट आणि डिजिटल तंत्रज्ञानाच्या माध्यमातून केले जातात. ऑनलाइन आर्थिक फसवणूक, ओटीपी किंवा पासवर्डची चोरी, बनावट वेबसाइट, हॅकिंग आणि सोशल मीडिया गैरवापर ही त्यांची प्रमुख उदाहरणे आहेत. डिजिटल व्यवहार वाढत असल्याने सायबर गुन्ह्यांपासून संरक्षणासाठी नागरिकांनी विशेष काळजी घेणे आवश्यक आहे. बालगुन्हेगारी म्हणजे अल्पवयीन मुलांकडून कायद्याचे उल्लंघन करणारी कृत्ये होय. कौटुंबिक समस्या, चुकीची संगत, आर्थिक परिस्थिती, शिक्षणाचा अभाव आणि समाजातील नकारात्मक प्रभाव ही त्यामागील कारणे असू शकतात.

बालगुन्हेगारीकडे केवळ शिक्षेच्या दृष्टीने न पाहता बालकांच्या सुधारणा, समुपदेशन आणि पुनर्वसनाला प्राधान्य देणे आवश्यक आहे. या सर्व प्रकारच्या गुन्ह्यांना आळा घालण्यासाठी कायद्याची प्रभावी अंमलबजावणी, जनजागृती आणि सामाजिक सहभाग अत्यंत महत्वाचा आहे.

३.३.१ मालमत्तेविरुद्धचे गुन्हे (Property Crimes): चोरी, घरफोडी आणि दरोडा

मानव समाजाच्या विकासासोबत मालमत्तेची संकल्पना विकसित झाली. व्यक्तीने परिश्रम, उद्योग, व्यापार, शेती किंवा इतर साधनांद्वारे संपत्ती निर्माण केली आणि त्या संपत्तीचे संरक्षण करणे आवश्यक झाले. व्यक्तीच्या जीवन, स्वातंत्र्य आणि मालमत्तेचे रक्षण करणे हे कोणत्याही राज्याचे मूलभूत कर्तव्य मानले जाते. समाजात शांतता, सुव्यवस्था आणि सुरक्षितता टिकवून ठेवण्यासाठी मालमत्तेविरुद्ध होणाऱ्या गुन्ह्यांवर नियंत्रण ठेवणे अत्यंत आवश्यक आहे. मालमत्तेविरुद्धचे गुन्हे म्हणजे दुसऱ्याच्या मालमत्तेवर बेकायदेशीर ताबा मिळविणे, ती नष्ट करणे, फसवणुकीने मिळविणे किंवा हिंसा आणि धमकीच्या सहाय्याने ती हिसकावून घेणे होय.

गुन्हेगारीशास्त्रात चोरी (Theft), घरफोडी (Burglary) आणि दरोडा (Robbery) हे सर्वात महत्त्वाचे मालमत्ता गुन्हे मानले जातात. या गुन्ह्यांमुळे केवळ आर्थिक नुकसान होत नाही तर मानसिक असुरक्षितता, भीती आणि सामाजिक अस्थिरता देखील वाढते. आधुनिक काळात तंत्रज्ञानाच्या प्रगतीमुळे गुन्ह्यांचे स्वरूप बदलले असून संघटित गुन्हेगारी, सायबर चोरी, बँक फसवणूक आणि सशस्त्र दरोडे यांचे प्रमाण वाढलेले दिसते.

भारतीय न्याय संहिता (Bharatiya Nyaya Sanhita - BNS) मध्ये मालमत्तेविरुद्धच्या गुन्ह्यांसाठी विविध तरतुदी करण्यात आलेल्या आहेत. समाजात कायदा आणि सुव्यवस्था टिकवून ठेवण्यासाठी अशा गुन्ह्यांना कठोर शिक्षा देण्याची तरतूद करण्यात आली आहे.

मालमत्तेविरुद्धच्या गुन्ह्यांची संकल्पना

१. मालमत्तेचा अर्थ

मालमत्ता म्हणजे एखाद्या व्यक्तीच्या कायदेशीर मालकी हक्कात असलेली आणि ज्यावर त्या व्यक्तीला वापर, उपभोग, हस्तांतरण किंवा विक्री करण्याचा अधिकार असतो अशी वस्तू किंवा संपत्ती होय. मालमत्तेमध्ये स्थावर व जंगम अशा दोन्ही प्रकारच्या संपत्तीचा समावेश होतो. जमीन, घर, इमारत, शेतजमीन इत्यादी स्थावर मालमत्तेची उदाहरणे आहेत. दागिने, रोख रक्कम, वाहन, मोबाईल, मौल्यवान वस्तू इत्यादी जंगम मालमत्तेची उदाहरणे आहेत. मालमत्ता ही व्यक्तीच्या आर्थिक सुरक्षिततेचा महत्त्वाचा आधार असते. कायद्याने व्यक्तीच्या मालमत्तेच्या हक्काचे संरक्षण केले आहे. मालमत्तेवर बेकायदेशीररीत्या कब्जा करणे, ती चोरणे किंवा तिचे नुकसान करणे हा कायद्याने गुन्हा ठरू शकतो. मालमत्तेविषयक हक्कांचे संरक्षण करण्यासाठी विविध फौजदारी व दिवाणी कायदे अस्तित्वात आहेत. मालमत्तेचा मालक स्वतःची मालमत्ता वापरू शकतो तसेच कायद्याच्या चौकटीत तिचे हस्तांतरण करू शकतो. मालमत्तेवर दुसऱ्या व्यक्तीने बेकायदेशीर हक्क सांगितल्यास संबंधित व्यक्तीला कायदेशीर उपाययोजना करता येतात. मालमत्तेचे मूल्य केवळ आर्थिक नसून सामाजिक व कौटुंबिकदृष्ट्याही महत्त्वाचे असते. वारसा, खरेदी, भेट, दान किंवा इतर कायदेशीर व्यवहारातून मालमत्तेचा हक्क प्राप्त होऊ शकतो. मालमत्तेचे संरक्षण करणे हे व्यक्तीच्या मूलभूत नागरी हक्कांच्या संरक्षणाशी संबंधित आहे. मालमत्तेविरुद्धचे गुन्हे समाजातील कायदा व सुव्यवस्थेला बाधा आणतात. म्हणूनच मालमत्तेवरील हक्कांचे संरक्षण करण्यासाठी कायद्याने विविध

गुन्हांची व्याख्या व शिक्षेची तरतूद केली आहे. थोडक्यात, कायद्याने मान्यता दिलेला आर्थिक मूल्य असलेला व व्यक्तीच्या मालकी किंवा कायदेशीर ताब्यात असलेला हक्क/संपत्ती म्हणजे मालमत्ता होय.

२. मालमत्तेविरुद्धचे गुन्हे

मालमत्तेविरुद्धचे गुन्हे म्हणजे दुसऱ्या व्यक्तीच्या मालमत्तेवर बेकायदेशीररीत्या हक्क मिळवणे, तिचा ताबा घेणे, चोरी करणे किंवा तिचे नुकसान करणे यांसारखी कृत्ये होत. भारतीय फौजदारी कायद्यानुसार मालमत्तेविरुद्धच्या गुन्हांना विशेष महत्त्व देण्यात आले आहे. यामध्ये चोरी, जबरी चोरी/दरोडा, लूट, घरफोडी, फसवणूक, अपहार, विश्वासघाताने मालमत्तेचा गैरवापर आणि मालमत्तेचे नुकसान यांसारख्या गुन्हांचा समावेश होतो. चोरीमध्ये दुसऱ्याच्या ताब्यातील जंगम मालमत्ता त्याच्या संमतीशिवाय बेईमानीच्या हेतूने घेणे अपेक्षित असते. लूट किंवा जबरी चोरीमध्ये बलप्रयोग, भीती निर्माण करणे किंवा तत्सम घटक अधिक गंभीर स्वरूपाचे असतात. दरोडा हा अनेक व्यक्तींच्या सहभागामुळे किंवा गंभीर हिंसाचाराच्या परिस्थितीमुळे अधिक गंभीर गुन्हा मानला जातो. फसवणुकीमध्ये खोटी माहिती, चुकीचे प्रतिनिधित्व किंवा कपटपूर्ण कृती करून एखाद्या व्यक्तीकडून मालमत्ता किंवा आर्थिक लाभ मिळविला जातो. विश्वासघातामध्ये एखाद्या व्यक्तीकडे विश्वासाने सोपविलेल्या मालमत्तेचा अप्रामाणिकपणे स्वतःच्या फायद्यासाठी वापर केला जातो. घरफोडी किंवा अनधिकृत प्रवेशामध्ये दुसऱ्याच्या घरात किंवा इमारतीत बेकायदेशीर हेतूने प्रवेश केला जातो. मालमत्तेचे नुकसान करणे म्हणजे दुसऱ्याच्या मालमत्तेची किंमत, उपयोगिता किंवा स्थिती जाणून बुजून खराब करणे होय. अशा गुन्हांमुळे पीडित व्यक्तीला आर्थिक नुकसान सहन करावे लागते. याशिवाय मालमत्तेविषयी समाजातील सुरक्षितता व विश्वासाचे वातावरणही बाधित होते. मालमत्तेविरुद्धच्या गुन्हांमध्ये गुन्हाचे स्वरूप, हेतू, नुकसानाची तीव्रता आणि वापरलेली पद्धत यानुसार कायदेशीर परिणाम बदलतात. अशा गुन्हांवर नियंत्रण ठेवण्यासाठी फौजदारी कायद्यात शिक्षा, दंड आणि इतर कायदेशीर उपायांची तरतूद आहे.

आज भारतात भारतीय न्याय संहिता, २०२३ (Bharatiya Nyaya Sanhita) लागू असून तिने पूर्वीच्या भारतीय दंड संहितेची जागा घेतली आहे. म्हणून मालमत्तेविरुद्धच्या गुन्हांचा अभ्यास करताना सध्याच्या कायद्यातील तरतुदींचा संदर्भ घेणे आवश्यक आहे. एकूणच, व्यक्तीच्या मालकी, ताबा आणि आर्थिक हिताचे संरक्षण करणे हा मालमत्तेविरुद्धच्या गुन्हांवरील कायद्याचा प्रमुख उद्देश आहे.

मालमत्तेविरुद्धच्या गुन्हांची वैशिष्ट्ये:

१. आर्थिक फायदा मिळविण्याचा हेतू

मालमत्तेविरुद्धच्या अनेक गुन्हांमागे आर्थिक फायदा मिळविण्याचा हेतू हा प्रमुख घटक असतो. गुन्हेगार दुसऱ्याची मालमत्ता, पैसा किंवा मौल्यवान वस्तू बेकायदेशीररीत्या मिळवून स्वतःचा आर्थिक लाभ करून घेण्याचा प्रयत्न करतो. चोरी, लूट, फसवणूक, अपहार यांसारख्या गुन्हांमध्ये आर्थिक लाभाची प्रेरणा दिसून येते. चोरी केलेली वस्तू विकून पैसे मिळविणे किंवा फसवणुकीद्वारे दुसऱ्याकडून पैसे मिळविणे ही त्याची उदाहरणे आहेत. काही वेळा गरज, लोभ, ऐशआरामाची इच्छा किंवा कमी वेळेत पैसा कमावण्याची प्रवृत्ती गुन्हाला कारणीभूत ठरते. अशा कृत्यांमुळे पीडित व्यक्तीचे आर्थिक नुकसान होते.

तिच्या बचतीवर, व्यवसायावर किंवा आर्थिक स्थैर्यावर परिणाम होऊ शकतो. आर्थिक फायद्याच्या लालसेमुळे व्यक्ती कायदेशीर आणि नैतिक मर्यादा ओलांडू शकते. त्यामुळे मालमत्तेविरुद्धच्या गुन्ह्यांमध्ये गुन्हेगाराचा आर्थिक हेतू समजून घेणे महत्वाचे ठरते. तथापि, प्रत्येक मालमत्तेविरुद्धच्या गुन्ह्यामागे आर्थिक फायदा मिळविण्याचाच हेतू असेल असे नाही; काही वेळा सूड, वैयक्तिक वैर किंवा इतर कारणेही असू शकतात. म्हणून गुन्ह्याचे स्वरूप, परिस्थिती आणि आरोपीचा हेतू यांचा एकत्रित विचार करणे आवश्यक आहे.

२. दुसऱ्याचे नुकसान करणे

मालमत्तेविरुद्धच्या गुन्ह्यांमध्ये दुसऱ्याचे नुकसान करणे हा महत्वाचा परिणाम किंवा उद्देश असू शकतो. गुन्हेगाराच्या कृतीमुळे दुसऱ्या व्यक्तीच्या मालमत्तेची किंमत, उपयोगिता किंवा सुरक्षितता कमी होऊ शकते. उदाहरणार्थ, एखाद्याची वस्तू चोरणे, वाहनाचे नुकसान करणे किंवा घराची तोडफोड करणे यामुळे मालकाला आर्थिक हानी सहन करावी लागते. काही वेळा दुसऱ्याचे नुकसान करण्यामागे वैयक्तिक वैर, मत्सर किंवा सूडाची भावना असते. प्रतिस्पर्ध्याच्या व्यवसायाचे नुकसान करून त्याला आर्थिक अडचणीत आणण्याचाही प्रयत्न केला जाऊ शकतो. मालमत्तेच्या नुकसानीमुळे केवळ आर्थिक हानी होत नाही, तर पीडित व्यक्तीला मानसिक तणाव आणि असुरक्षिततेची भावना निर्माण होऊ शकते. स्वतःची मालमत्ता सुरक्षित नाही असे वाटल्यामुळे तिच्या दैनंदिन जीवनावरही परिणाम होतो. अशा घटनांचे प्रमाण वाढल्यास समाजातील सुरक्षिततेची भावना कमी होऊ शकते. दुसऱ्याच्या मालमत्तेचा नाश करणे हे त्याच्या कायदेशीर हक्कांवर आघात करणारे कृत्य आहे. म्हणूनच अशा कृत्यांना प्रतिबंध करण्यासाठी कायद्यात आवश्यक तरतुदी करण्यात आल्या आहेत. मालमत्तेचा आणि इतरांच्या कायदेशीर हक्कांचा आदर करणे हे शांततापूर्ण समाजासाठी आवश्यक आहे.

३. बेईमानीचा उद्देश

बेईमानीचा उद्देश हा मालमत्तेविरुद्धच्या अनेक गुन्ह्यांमधील महत्वाचा मानसिक घटक आहे. बेईमानी म्हणजे स्वतःला अनुचित लाभ मिळवून देणे किंवा दुसऱ्या व्यक्तीला अनुचित नुकसान पोहोचविण्याच्या हेतूने केलेली कृती होय. दुसऱ्याची मालमत्ता त्याच्या संमतीशिवाय स्वतःच्या फायद्यासाठी घेणे हे त्याचे उदाहरण असू शकते. फसवणुकीमध्ये खोटी माहिती, कपट किंवा चुकीचे प्रतिनिधित्व करून पैसे किंवा मालमत्ता मिळविण्याचा प्रयत्न केला जातो. तसेच विश्वासाने सोपविलेल्या मालमत्तेचा स्वतःच्या फायद्यासाठी गैरवापर करणेही गंभीर स्वरूपाचे कृत्य आहे. बेईमानीचा हेतू हा सामान्य व्यवहार आणि गुन्हेगारी कृती यांच्यातील फरक स्पष्ट करण्यासाठी महत्वाचा ठरतो. मात्र प्रत्येक चुकीची कृती आपोआप फौजदारी गुन्हा ठरत नाही. संबंधित गुन्ह्याचे आवश्यक कायदेशीर घटक आणि पुरावे सिद्ध होणे आवश्यक असते. आरोपीची कृती, परिस्थिती आणि हेतू यांचा न्यायालयीन प्रक्रियेत विचार केला जाऊ शकतो. बेईमानीमुळे व्यक्तींमधील परस्पर विश्वासाला धक्का बसतो. विशेषतः आर्थिक आणि व्यावसायिक व्यवहारांमध्ये विश्वासाला मोठे महत्त्व असल्यामुळे अशा कृत्यांचे परिणाम गंभीर होऊ शकतात. म्हणून प्रामाणिकपणा, पारदर्शकता आणि कायद्याचे पालन यांना सामाजिक जीवनात विशेष महत्त्व आहे.

४. सामाजिक अस्थिरता निर्माण होणे

मालमत्तेविरुद्धच्या गुन्ह्यांचे परिणाम केवळ एखाद्या व्यक्तीपुरते मर्यादित राहत नाहीत, तर त्यांचा समाजावरही परिणाम होतो. चोरी, लूट, फसवणूक आणि मालमत्तेची तोडफोड यांसारख्या गुन्ह्यांचे प्रमाण वाढल्यास नागरिकांमध्ये असुरक्षिततेची भावना निर्माण होते. लोकांना आपल्या घराची, दुकानाची, व्यवसायाची किंवा इतर मालमत्तेची सुरक्षितता याबद्दल चिंता वाटू लागते. गुन्हे वारंवार घडल्यास कायदा व सुव्यवस्थेबद्दल नागरिकांच्या मनात अविश्वास निर्माण होऊ शकतो. व्यक्तींमध्ये परस्पर संशय आणि भीती वाढू शकते. मालमत्तेच्या वादातून व्यक्ती किंवा गटांमध्ये संघर्ष निर्माण होण्याची शक्यता असते. व्यापारी क्षेत्रात चोरी व फसवणुकीचे प्रमाण वाढल्यास आर्थिक व्यवहारांवरील विश्वास कमी होऊ शकतो. गुन्ह्यांवर नियंत्रण ठेवण्यासाठी पोलिस आणि न्यायव्यवस्थेवर अतिरिक्त भार पडतो. त्यामुळे प्रशासनाच्या संसाधनांवरही परिणाम होतो. कायद्याची प्रभावी अंमलबजावणी आणि नागरिकांचे सहकार्य यामुळे अशा गुन्ह्यांना आळा घालता येतो. सुरक्षित वातावरण निर्माण झाल्यास नागरिक आर्थिक व सामाजिक व्यवहार अधिक विश्वासाने करू शकतात. त्यामुळे मालमत्तेविरुद्धच्या गुन्ह्यांना प्रतिबंध करणे हे केवळ व्यक्तीच्या संरक्षणासाठी नव्हे, तर सामाजिक शांतता आणि स्थैर्यासाठीही आवश्यक आहे.

५. कायद्याचे उल्लंघन

मालमत्तेविरुद्धचा गुन्हा म्हणजे विशिष्ट परिस्थितीत कायद्याने प्रतिबंधित केलेले कृत्य करून दुसऱ्याच्या मालमत्ता-संबंधित हक्कांचे उल्लंघन करणे होय. चोरी, फसवणूक, लूट, अपहार किंवा मालमत्तेचे नुकसान यांसारख्या कृत्यांना संबंधित कायद्याच्या तरतुदीनुसार गुन्ह्याचे स्वरूप प्राप्त होऊ शकते. कोणते कृत्य गुन्हा आहे आणि त्यासाठी कोणती शिक्षा आहे हे कायद्याने निश्चित केलेले असते. मात्र केवळ आरोप झाल्याने एखादी व्यक्ती दोषी ठरत नाही. गुन्ह्याचे आवश्यक घटक आणि संबंधित पुरावे तपासणे आवश्यक असते. तपास यंत्रणा चौकशी करून पुरावे गोळा करते आणि त्यानंतर न्यायालयीन प्रक्रिया पार पडते. न्यायालय उपलब्ध पुरावे आणि लागू कायद्याच्या आधारे आरोपीची दोषी किंवा निर्दोषता ठरवते. दोष सिद्ध झाल्यास कायद्यानुसार शिक्षा किंवा इतर दंडात्मक परिणाम होऊ शकतात. भारतात सध्या फौजदारी कायद्याच्या प्रमुख चौकटीपैकी भारतीय न्याय संहिता, २०२३ लागू आहे. कायद्याचे उल्लंघन झाल्यास पीडित व्यक्तीच्या मालमत्ता-संबंधित हक्कांवर परिणाम होतो. त्यामुळे मालमत्तेचे कायदेशीर संरक्षण करणे आणि गुन्ह्यांवर प्रभावीपणे नियंत्रण ठेवणे आवश्यक आहे. कायद्याचे पालन, नागरिकांमध्ये जागरूकता आणि कायद्याची निष्पक्ष अंमलबजावणी यामुळे मालमत्तेविरुद्धच्या गुन्ह्यांना प्रतिबंध करता येतो.

मालमत्तेविरुद्धच्या गुन्ह्यांचे प्रकार

१. चोरी (Theft)

१. चोरीचा अर्थ

चोरी म्हणजे दुसऱ्या व्यक्तीच्या ताब्यातील चल मालमत्ता त्याच्या संमतीशिवाय आणि अप्रामाणिक हेतूने घेऊन जाणे होय. चोरी हा मालमत्तेविरुद्धचा एक महत्वाचा गुन्हा आहे. चोरीमध्ये संबंधित मालमत्ता

चल (Movable) असणे आवश्यक असते. उदाहरणार्थ, रोख रक्कम, दागिने, मोबाईल, वाहन किंवा इतर वस्तू चोरीस जाऊ शकतात. चोरी करण्यासाठी त्या मालमत्तेचा ताबा दुसऱ्या व्यक्तीकडे असणे महत्वाचे असते. मालमत्ता घेऊन जाण्यासाठी मालकाची किंवा कायदेशीर ताबेदाराची संमती नसणे आवश्यक असते. तसेच मालमत्ता घेण्यामागे अप्रामाणिक किंवा बेईमानीचा हेतू असणे महत्वाचे आहे. केवळ दुसऱ्याची वस्तू हलविणे प्रत्येक वेळी चोरी ठरत नाही. मालमत्ता स्वतःच्या किंवा इतर कोणाच्या अनुचित फायद्यासाठी घेण्याचा हेतू असल्यास चोरीचे स्वरूप निर्माण होऊ शकते. चोरीमध्ये मालमत्ता घेऊन जाण्याची कृती प्रत्यक्ष घडणे आवश्यक असते. अशा कृतीमुळे मालमत्तेच्या कायदेशीर ताब्यावर आघात होतो. चोरीमुळे पीडित व्यक्तीचे आर्थिक नुकसान होऊ शकते तसेच मानसिक त्रासही होऊ शकतो. समाजामध्ये सुरक्षिततेची भावना टिकवण्यासाठी चोरीसारख्या गुन्ह्यांवर कायद्याने नियंत्रण ठेवले आहे. चोरी सिद्ध करण्यासाठी संबंधित कायद्यातील आवश्यक घटक आणि पुरावे विचारात घेतले जातात. भारतात सध्या चोरीसंबंधीची प्रमुख फौजदारी तरतूद भारतीय न्याय संहिता, २०२३ मध्ये आहे. त्यामुळे चोरीचा अर्थ समजून घेताना मालमत्तेचा प्रकार, ताबा, संमती आणि आरोपीचा हेतू हे घटक विशेष महत्वाचे ठरतात.

२. चोरीची व्याख्या

भारतीय न्याय संहिता, २०२३ मध्ये चोरीची कायदेशीर व्याख्या करण्यात आली आहे. साधारणपणे, एखाद्या व्यक्तीच्या ताब्यातील चल मालमत्ता त्या व्यक्तीच्या संमतीशिवाय आणि अप्रामाणिकपणे घेऊन जाणे किंवा हलविणे म्हणजे चोरी होय. चोरीच्या व्याख्येत चल मालमत्ता, दुसऱ्याचा ताबा, संमतीचा अभाव, अप्रामाणिक हेतू आणि मालमत्ता हलविणे हे प्रमुख घटक आहेत. चोरीसाठी मालमत्ता स्वतःच्या मालकीची असणे आवश्यक नसून ती दुसऱ्या व्यक्तीच्या ताब्यात असणे महत्वाचे असते. मालमत्ता घेण्यास संबंधित व्यक्तीची वैध संमती नसावी. संमती फसवणूक किंवा चुकीची माहिती देऊन मिळविली असल्यास परिस्थितीनुसार तिचे कायदेशीर मूल्यमापन केले जाते. आरोपीचा हेतू अप्रामाणिक असणे हा चोरीच्या गुन्ह्यात महत्वाचा मानसिक घटक आहे. मालमत्ता एका ठिकाणाहून दुसऱ्या ठिकाणी हलविण्याची कृती चोरी पूर्ण करण्यासाठी महत्वाची ठरते. उदाहरणार्थ, एखाद्याच्या ताब्यातील मोबाईल त्याच्या परवानगीशिवाय स्वतःच्या ताब्यात घेऊन जाणे हे चोरीचे उदाहरण होऊ शकते. चोरीचा गुन्हा व्यक्तीच्या मालमत्तेवरील कायदेशीर ताब्याचे संरक्षण करण्यासाठी कायद्याने प्रतिबंधित केला आहे. चोरीमुळे व्यक्तीच्या आर्थिक हिताला तसेच समाजातील सुरक्षिततेला बाधा येऊ शकते. त्यामुळे कायद्यात चोरीसाठी शिक्षेची तरतूद करण्यात आली आहे. चोरीची कायदेशीर व्याख्या समजून घेताना प्रत्येक प्रकरणातील तथ्ये आणि पुरावे तपासणे आवश्यक असते. अशा प्रकारे, चोरीची व्याख्या ही केवळ वस्तू घेऊन जाण्यापुरती मर्यादित नसून त्यामागील ताबा, संमती आणि अप्रामाणिक हेतू यांचा समावेश करणारी कायदेशीर संकल्पना आहे.

३. चोरीची आवश्यक तत्त्वे

१. चल मालमत्ता असणे आवश्यक

चोरीचा गुन्हा घडण्यासाठी संबंधित वस्तू चल मालमत्ता असणे आवश्यक आहे. चल मालमत्ता म्हणजे एका ठिकाणाहून दुसऱ्या ठिकाणी हलविता येणारी वस्तू होय. उदा. पैसे, दागिने, मोबाईल, वाहन, कागदपत्रे इत्यादींचा त्यात समावेश होतो. स्थावर मालमत्ता जसे की जमीन किंवा इमारत यांची चोरी होऊ शकत नाही. मात्र स्थावर मालमत्तेशी संबंधित वस्तू काढून नेल्यास परिस्थितीनुसार चोरीचा गुन्हा लागू होऊ शकतो.

२. मालमत्ता दुसऱ्याच्या ताब्यात असणे

चोरीची वस्तू आरोपीच्या स्वतःच्या ताब्यात नसून दुसऱ्या व्यक्तीच्या ताब्यात किंवा नियंत्रणात असणे आवश्यक आहे. ताबा म्हणजे त्या वस्तूवर प्रत्यक्ष नियंत्रण किंवा देखरेख असणे होय. वस्तूचा मालक आणि ताबेदार एकच व्यक्ती असणे आवश्यक नाही.

उदा. एखादी वस्तू मालकाने दुसऱ्या व्यक्तीकडे सुरक्षित ठेवण्यासाठी दिली असल्यास ती त्या व्यक्तीच्या ताब्यात असते. अशा ताब्यातील वस्तू परवानगीशिवाय घेणे चोरीच्या स्वरूपाचे ठरू शकते.

३. संमतीचा अभाव

मालमत्ता घेण्यासाठी संबंधित व्यक्तीची कायदेशीर संमती नसणे हा चोरीचा महत्त्वाचा घटक आहे. संमती स्पष्ट शब्दांत किंवा परिस्थितीनुसार अप्रत्यक्ष स्वरूपात दिलेली असू शकते. व्यक्तीच्या इच्छेविरुद्ध किंवा तिच्या परवानगीशिवाय वस्तू घेण्यात आली तर संमतीचा अभाव मानला जातो. फसवणूक किंवा चुकीची माहिती देऊन मिळविलेली संमतीही परिस्थितीनुसार वैध ठरेलच असे नाही. त्यामुळे वस्तू घेण्यापूर्वी संबंधित व्यक्तीची कायदेशीर संमती आहे की नाही, हे महत्त्वाचे ठरते.

४. बेईमानीचा हेतू

चोरीच्या गुन्ह्यामध्ये आरोपीच्या कृतीमागे बेईमानीचा हेतू असणे आवश्यक आहे. म्हणजे स्वतःला अनुचित फायदा मिळवणे किंवा दुसऱ्या व्यक्तीचे नुकसान करणे असा उद्देश असतो. केवळ दुसऱ्याची वस्तू हलविणे किंवा ताब्यात घेणे म्हणजे प्रत्येक वेळी चोरी ठरत नाही. वस्तू घेण्यामागील आरोपीचा उद्देश आणि परिस्थिती यांचा तपास केला जातो. त्यामुळे चोरी सिद्ध करण्यासाठी कृतीबरोबरच आरोपीच्या मानसिक हेतूचाही विचार केला जातो.

५. वस्तू हलविणे

चोरी पूर्ण होण्यासाठी संबंधित चल मालमत्ता तिच्या मूळ स्थानावरून हलविणे आवश्यक असते. वस्तू हलविण्याची कृती आरोपीने स्वतः केली किंवा त्याच्या कृतीमुळे ती हलली तरी परिस्थितीनुसार त्याचा विचार केला जातो. केवळ वस्तू चोरण्याचा विचार करणे किंवा प्रयत्न करणे यामुळे चोरी पूर्ण झाल्याचे मानले जात नाही. वस्तू तिच्या ताब्यातून काढून नेण्याच्या उद्देशाने प्रत्यक्ष हालचाल होणे

महत्वाचे आहे. म्हणून मालमत्तेची प्रत्यक्ष हालचाल हा चोरीच्या गुन्ह्याच्या पूर्णतेशी संबंधित महत्वाचा घटक आहे.

२. घरफोडी (Burglary)

१. घरफोडीचा अर्थ

घरफोडी म्हणजे एखाद्या व्यक्तीच्या घरात, इमारतीत किंवा अन्य सुरक्षित जागेत बेकायदेशीरपणे प्रवेश करून किंवा तेथून बेकायदेशीरपणे बाहेर पडून गुन्हा करण्याचा प्रयत्न करणे होय. घरफोडीचा संबंध प्रामुख्याने मालमत्तेच्या सुरक्षिततेशी आणि व्यक्तीच्या घराच्या हक्काशी असतो. घरफोडीमध्ये दरवाजा, खिडकी, भिंत किंवा इतर मार्गाने अनधिकृत प्रवेश केला जाऊ शकतो. चोरी करण्याच्या उद्देशाने घरात प्रवेश करणे हे घरफोडीचे सामान्य उदाहरण आहे. मात्र प्रत्येक अनधिकृत प्रवेश आपोआप घरफोडी ठरत नाही; संबंधित कायद्यातील आवश्यक घटक पूर्ण होणे आवश्यक असते. घरफोडीमुळे घरातील व्यक्तींमध्ये भीती आणि असुरक्षिततेची भावना निर्माण होऊ शकते. तसेच घरातील वस्तूंची चोरी, नुकसान किंवा इतर गुन्हे होण्याची शक्यता निर्माण होते. त्यामुळे घरफोडी हा व्यक्तीच्या मालमत्ता व सुरक्षिततेविरुद्धचा गंभीर प्रकार मानला जातो.

२. घरफोडीची व्याख्या

सध्याच्या भारतीय फौजदारी कायदानुसार घरफोडीची संकल्पना भारतीय न्याय संहिता, २०२३ मधील lurking house-trespass आणि house-breaking या तर २.तुर्दीशी संबंधित आहे. साधारणपणे, एखाद्या व्यक्तीने घरात किंवा इमारतीत प्रवेश करण्यासाठी किंवा तेथून बाहेर पडण्यासाठी कायद्यात नमूद केलेल्या विशेष मार्गाचा वापर केल्यास त्याला घरफोडी (house-breaking) म्हटले जाते. उदाहरणार्थ, भिंत किंवा दरवाजा तोडणे, खिडकीतून प्रवेश करणे, अनधिकृत मार्गाने आत जाणे किंवा प्रवेशासाठी वापरलेले कुलूप उघडणे यांसारख्या परिस्थिती कायद्यात महत्वाच्या ठरतात. घरफोडीमध्ये केवळ प्रवेश करणे पुरेसे नसून प्रवेश किंवा बाहेर पडण्याची पद्धत आणि परिस्थिती यांचा विचार केला जातो. जर एखाद्या व्यक्तीने चोरी किंवा अन्य गुन्हा करण्याच्या उद्देशाने अशा प्रकारे घरात प्रवेश केला, तर त्याची कायदेशीर जबाबदारी अधिक गंभीर होऊ शकते. त्यामुळे घरफोडीची व्याख्या करताना अनधिकृत प्रवेश, प्रवेशाची पद्धत, घर/इमारतीचे स्वरूप आणि गुन्हेगारी हेतू हे घटक महत्वाचे ठरतात.

३. घरफोडीची वैशिष्ट्ये

१. बेकायदेशीर प्रवेश

घरफोडीमध्ये परवानगीशिवाय एखाद्या व्यक्तीच्या घरात किंवा इमारतीत प्रवेश केला जातो. हा प्रवेश घरमालकाच्या संमतीशिवाय आणि कायदेशीर अधिकार नसताना केला जातो. चोर दरवाजा, खिडकी, गच्ची किंवा इतर मार्गाचा वापर करून घरात प्रवेश करू शकतो. कधी कधी उघड्या दरवाजाचा किंवा खिडकीचा गैरफायदा घेतलाही प्रवेश केला जातो. बेकायदेशीर प्रवेश हा घरफोडीच्या गुन्ह्यातील महत्वाचा घटक मानला जातो.

अशा प्रवेशामुळे व्यक्तीच्या मालमत्ता व खासगीपणाच्या अधिकारांचे उल्लंघन होते. प्रवेशाचा उद्देश चोरी करणे किंवा अन्य गुन्हेगारी कृत्य करणे असू शकतो. त्यामुळे घरफोडीमध्ये प्रवेशाची पद्धत आणि त्यामागील हेतू तपासणे महत्त्वाचे ठरते.

२. कुलूप तोडणे

घरफोडी करताना अनेकदा घराचे कुलूप किंवा सुरक्षिततेची साधने तोडली जातात. चोर कुलूप तोडण्यासाठी विविध साधनांचा वापर करू शकतो. कुलूप, कडी, दरवाजाचे हँडल किंवा खिडकीची सुरक्षा यंत्रणा नुकसानग्रस्त होऊ शकते. तुटलेले कुलूप किंवा दरवाजावरील खुणा घटनास्थळी महत्त्वाचे पुरावे ठरतात. अशा खुणांवरून जबरदस्तीने प्रवेश झाल्याचे स्पष्ट होण्यास मदत होते. तपासाच्या वेळी कुलूपाची स्थिती, तुटलेल्या भागांचे स्वरूप आणि इतर खुणा तपासल्या जातात. काही प्रकरणांत मात्र कुलूप न तोडताही घरात अनधिकृत प्रवेश केला जाऊ शकतो. म्हणून केवळ कुलूप तोडणे हेच घरफोडीचे एकमेव लक्षण नसून ते परिस्थितीनुसार तपासले जाते.

३. रात्रीच्या वेळी अधिक प्रमाण

घरफोडीचे गुन्हे अनेकदा रात्रीच्या वेळी घडल्याचे आढळते. रात्रीच्या वेळी घरातील व्यक्ती झोपेत असल्याने गुन्हेगाराला प्रवेश करणे तुलनेने सोपे वाटू शकते. तसेच अंधारामुळे संशयित व्यक्तीची ओळख लपवण्याचा प्रयत्न केला जाऊ शकतो. घरातील हालचाली कमी असल्याने गुन्हेगाराला चोरी करण्यासाठी अधिक वेळ मिळू शकतो. मात्र घरफोडी केवळ रात्रीच होते असे नाही; ती दिवसा देखील होऊ शकते. घरमालक बाहेरगावी किंवा कामानिमित्त बाहेर असल्याची संधी साधली जाऊ शकते. घटनास्थळी मिळालेले पुरावे आणि परिसरातील परिस्थिती यावरून घटनेची वेळ निश्चित करण्याचा प्रयत्न केला जातो. त्यामुळे रात्रीच्या वेळी अधिक प्रमाण असले तरी हा घटक घरफोडीची अनिवार्य अट नाही.

४. चोरी किंवा इतर गुन्ह्याचा हेतू

घरफोडीमागे चोरी करण्याचा हेतू हा प्रमुख कारणांपैकी एक असतो. गुन्हेगार घरातील रोख रक्कम, दागिने, इलेक्ट्रॉनिक वस्तू किंवा इतर मौल्यवान वस्तू चोरण्याचा प्रयत्न करू शकतो. काही वेळा घरात प्रवेश करण्यामागे चोरीव्यतिरिक्त अन्य गुन्हेगारी हेतूही असू शकतो. उदा. मालमत्तेचे नुकसान करणे किंवा अन्य बेकायदेशीर कृत्य करण्यासाठी अनधिकृत प्रवेश केला जाऊ शकतो. म्हणून तपासात केवळ चोरी झाली का, याचाच विचार केला जात नाही. प्रवेश करण्यामागील उद्देश आणि गुन्ह्यानंतर केलेल्या कृतींचाही अभ्यास केला जातो. हरवलेल्या वस्तू, घटनास्थळावरील पुरावे आणि संशयितांच्या हालचाली यांवरून हेतू समजण्यास मदत होते. त्यामुळे गुन्हेगाराचा हेतू हा घरफोडीच्या स्वरूपाचे विश्लेषण करण्यासाठी अत्यंत महत्त्वाचा घटक आहे.

३. दरोडा (Robbery)

१. दरोड्याचा अर्थ

दरोडा म्हणजे पाच किंवा त्यापेक्षा अधिक व्यक्तींनी मिळून लूट किंवा जबरी चोरी करणे, करण्याचा प्रयत्न करणे किंवा त्यासाठी उपस्थित राहणे होय. दरोडा हा मालमत्तेविरुद्धचा गंभीर स्वरूपाचा

गुन्हा आहे. यामध्ये केवळ मालमत्ता घेणे हा घटक नसून त्यासोबत हिंसा, बलप्रयोग किंवा तत्सम गंभीर परिस्थिती असू शकते. दरोड्यामुळे पीडित व्यक्तीच्या मालमत्तेबरोबरच तिच्या जीविताला आणि शारीरिक सुरक्षिततेलाही धोका निर्माण होतो. त्यामुळे सामान्य चोरी किंवा लुटीपेक्षा दरोड्याचे स्वरूप अधिक गंभीर मानले जाते.

२. दरोड्याची व्याख्या

भारतीय न्याय संहिता, २०२३ नुसार, पाच किंवा अधिक व्यक्ती एकत्रितपणे लूट किंवा जबरी चोरी करतात, करण्याचा प्रयत्न करतात किंवा त्या कृतीसाठी तेथे उपस्थित असतात, तेव्हा त्या सर्वांना दरोडा केल्याचे मानले जाते. दरोड्याच्या व्याख्येत पाच किंवा अधिक व्यक्तींचा सहभाग हा महत्वाचा घटक आहे. लूट किंवा जबरी चोरी करताना व्यक्तीच्या मालमत्तेवर बेकायदेशीररीत्या ताबा मिळविण्यासोबत बलप्रयोग किंवा भीती निर्माण करण्यासारखी परिस्थिती असू शकते. दरोडा हा संघटित स्वरूपाचा गुन्हा असल्यामुळे त्याचा परिणाम व्यक्ती तसेच समाजाच्या सुरक्षिततेवर होतो. अशा गुन्हांमुळे नागरिकांमध्ये भीती आणि असुरक्षिततेची भावना निर्माण होऊ शकते. त्यामुळे कायद्यात दरोड्यासाठी कठोर शिक्षेची तरतूद करण्यात आली आहे. दरोडा आणि लूट यांच्यातील फरक समजून घेताना पाच किंवा अधिक व्यक्तींचा सहभाग हा विशेष महत्वाचा घटक आहे.

३. दरोड्याची वैशिष्ट्ये

१. हिंसेचा वापर

दरोड्याच्या स्वरूपात हिंसेचा वापर हा अत्यंत महत्वाचा घटक मानला जातो. मालमत्ता बळकावण्यासाठी आरोपीकडून पीडित व्यक्तीवर शारीरिक बळाचा वापर केला जाऊ शकतो. मारहाण करणे, दुखापत करणे किंवा व्यक्तीच्या हालचालींवर जबरदस्तीने नियंत्रण ठेवणे यांसारख्या कृती हिंसेच्या स्वरूपात येतात.

हिंसेचा मुख्य उद्देश पीडित व्यक्तीचा प्रतिकार कमी करून मालमत्ता मिळविणे हा असतो. हिंसेमुळे पीडित व्यक्तीच्या शारीरिक सुरक्षिततेला धोका निर्माण होतो. त्यामुळे दरोडा हा साध्या चोरीपेक्षा अधिक गंभीर स्वरूपाचा गुन्हा ठरतो. हिंसेचा वापर मालमत्ता घेण्यापूर्वी, घेताना किंवा त्या कृतीच्या अनुषंगाने केला जाऊ शकतो. घटनेतील हिंसेचे स्वरूप आणि ती मालमत्ता बळकावण्याशी संबंधित होती का, याचा तपास केला जातो. जखमा, साक्षीदारांचे जबाब आणि घटनास्थळावरील उपलब्ध पुरावे यांचा तपासात विचार केला जातो. म्हणून दरोड्याचे स्वरूप निश्चित करताना हिंसेची कृती, तिचा उद्देश आणि मालमत्तेशी असलेला संबंध महत्वाचा ठरतो.

२. धमकी

दरोड्यामध्ये धमकी देणे किंवा पीडित व्यक्तीच्या मनात भीती निर्माण करणे हा महत्वाचा घटक असतो. आरोपीकडून पीडित व्यक्तीला इजा करण्याची किंवा तिच्या सुरक्षिततेला धोका निर्माण करण्याची भीती दाखविली जाऊ शकते.

धमकीचा उद्देश पीडित व्यक्तीवर मानसिक दबाव निर्माण करून तिचा प्रतिकार कमी करणे हा असतो. धमकी ही शब्द, हावभाव किंवा परिस्थितीनुसार इतर प्रकारे व्यक्त होऊ शकते.

पीडित व्यक्तीला निर्माण झालेली भीती ही घटनेच्या एकूण परिस्थितीच्या संदर्भात समजून घेतली जाते. भीतीमुळे पीडित व्यक्ती स्वतःची मालमत्ता देण्यास किंवा ती घेऊन जाण्यास विरोध न करण्यास प्रवृत्त होऊ शकते. दरोड्यामध्ये धमकीचा संबंध मालमत्ता बळकावण्याच्या उद्देशाशी असणे महत्वाचे आहे. केवळ एखाद्या व्यक्तीला धमकी देणे म्हणजे प्रत्येक वेळी दरोडा ठरत नाही. धमकी कशासाठी देण्यात आली आणि तिचा मालमत्ता घेण्याशी काय संबंध होता, याचा घटनाक्रमाच्या आधारे विचार केला जातो. त्यामुळे दरोड्याच्या स्वरूपाचे विश्लेषण करताना धमकीचे स्वरूप, तिचा परिणाम आणि मालमत्ता बळकावण्याशी असलेला संबंध महत्वाचा ठरतो.

३. मालमत्ता बळकावण्याचा हेतू

दरोड्याच्या स्वरूपात मालमत्ता बळकावण्याचा हेतू हा महत्वाचा घटक मानला जातो. आरोपीच्या कृतीमागे दुसऱ्याच्या मालमतेवर बेकायदेशीररीत्या ताबा मिळविण्याचा उद्देश असतो. मालमत्ता ही पैसे, दागिने, मौल्यवान वस्तू किंवा इतर चल संपत्तीच्या स्वरूपात असू शकते. मालमत्ता स्वतःच्या फायद्यासाठी किंवा दुसऱ्या व्यक्तीच्या नुकसानीसाठी घेतली जाऊ शकते. हा हेतू आरोपीच्या कृती, परिस्थिती आणि घटनाक्रमावरून स्पष्ट होऊ शकतो. केवळ एखाद्या व्यक्तीशी वाद होणे किंवा तिच्यावर हल्ला करणे म्हणजे दरोडा ठरत नाही. हिंसा किंवा धाकाचा वापर मालमत्ता मिळविण्याशी संबंधित असणे आवश्यक असते. आरोपीने मालमतेवर स्वतःचा बेकायदेशीर ताबा मिळविण्याचा प्रयत्न केलेला असतो. म्हणून दरोड्यात मालमत्ता मिळविण्याचा उद्देश हा केंद्रस्थानी असतो. या हेतूच्या आधारे दरोडा आणि इतर हिंसक गुन्हे यांच्यात फरक स्पष्ट करता येतो.

४. बळाचा वापर किंवा भीती निर्माण करणे

दरोड्याचे एक प्रमुख वैशिष्ट्य म्हणजे बळाचा वापर किंवा भीती निर्माण करणे होय. आरोपी पीडित व्यक्तीवर शारीरिक बळाचा वापर करून तिची मालमत्ता घेण्याचा प्रयत्न करू शकतो. तसेच तत्काळ इजा करण्याची, मारहाण करण्याची किंवा गंभीर परिणाम घडवून आणण्याची भीती निर्माण केली जाऊ शकते. भीती निर्माण करण्याचा उद्देश पीडित व्यक्तीचा प्रतिकार कमी करणे हा असतो. धमकी प्रत्यक्ष कृतीपूर्वी, कृतीच्या वेळी किंवा मालमत्ता घेण्याच्या प्रक्रियेशी संबंधित असू शकते. बळाचा वापर झाल्यास पीडित व्यक्तीच्या शारीरिक सुरक्षिततेवर परिणाम होऊ शकतो. भीतीमुळे पीडित व्यक्ती स्वतःची मालमत्ता देण्यास किंवा आरोपीला ती घेण्यास विरोध न करण्यास प्रवृत्त होऊ शकते. त्यामुळे दरोड्याचे स्वरूप चोरीपेक्षा अधिक गंभीर बनते. या घटकाचा विचार करताना बळाचा वापर किंवा निर्माण केलेली भीती मालमत्ता बळकावण्याशी संबंधित होती का, हे महत्वाचे ठरते. म्हणून दरोड्याच्या स्वरूपाचे विश्लेषण करताना हिंसा, धमकी आणि मालमत्ता यांचा परस्परसंबंध तपासला जातो.

५. प्रत्यक्ष कृती

दरोड्याचा केवळ विचार किंवा नियोजन केल्याने दरोडा प्रत्यक्ष घडला असे मानले जात नाही; प्रत्यक्ष कृती महत्त्वाची असते. आरोपीने मालमत्ता मिळविण्याच्या उद्देशाने प्रत्यक्ष पाऊल उचललेले असणे आवश्यक असते. यामध्ये मालमत्ता घेणे, घेण्याचा प्रयत्न करणे किंवा मालमत्ता मिळविण्याच्या प्रक्रियेत बळ अथवा धाकाचा वापर करणे यांचा संदर्भ येतो. प्रत्यक्ष कृतीमुळे आरोपीचा हेतू आणि त्याची भूमिका स्पष्ट होण्यास मदत होते. घटनेच्या वेळी आरोपीने केलेल्या कृतींचा घटनाक्रमाच्या संदर्भात विचार केला जातो. मालमत्ता प्रत्यक्ष मिळाली नाही तरी काही परिस्थितींमध्ये केलेली कृती प्रयत्नाच्या स्वरूपाची असू शकते. म्हणून केवळ मनातील इच्छा आणि प्रत्यक्ष कृती यामध्ये फरक करणे आवश्यक आहे. तपासामध्ये घटनास्थळ, साक्षीदार, उपलब्ध पुरावे आणि आरोपीच्या कृतींचा विचार केला जातो. प्रत्यक्ष कृतीचे स्वरूप दरोड्याची घटना कशी घडली हे स्पष्ट करण्यास महत्त्वपूर्ण ठरते. त्यामुळे हेतू, बळ किंवा भीती आणि प्रत्यक्ष कृती या सर्व बाबींचा एकत्रित विचार केल्यास दरोड्याचे स्वरूप अधिक स्पष्ट होते.

मालमतेविरुद्धचे गुन्हे हे समाजासाठी गंभीर आव्हान आहे. चोरी, घरफोडी आणि दरोडा या गुन्ह्यांमुळे व्यक्तीचे आर्थिक, सामाजिक आणि मानसिक नुकसान होते. आधुनिक तंत्रज्ञानामुळे गुन्ह्यांचे स्वरूप बदलले असले तरी योग्य कायदे, प्रभावी पोलीस व्यवस्था, सामाजिक जागरूकता आणि नैतिक शिक्षण यांच्या माध्यमातून या गुन्ह्यांवर नियंत्रण ठेवता येऊ शकते. समाज, शासन आणि नागरिक यांनी एकत्रित प्रयत्न केल्यास सुरक्षित आणि गुन्हेमुक्त समाज निर्माण होऊ शकतो.

इ) पांढरपेशी गुन्हा (White-Collar Crime)

आधुनिक समाजात गुन्हेगारीचे स्वरूप सतत बदलत आहे. पूर्वी चोरी, दरोडा, खून, मारामारी यांसारखे पारंपरिक गुन्हे समाजासाठी मोठा धोका मानले जात होते; परंतु औद्योगिकीकरण, जागतिकीकरण, तंत्रज्ञानाचा विकास आणि आर्थिक व्यवहारांची वाढ यामुळे आर्थिक व व्यावसायिक क्षेत्रातील गुन्ह्यांचे प्रमाण वाढले आहे. अशा गुन्ह्यांना व्हाईट-कॉलर गुन्हे असे म्हटले जाते. हे गुन्हे सहसा प्रतिष्ठित, सुशिक्षित, उच्च सामाजिक दर्जा असलेल्या व्यक्तींकडून त्यांच्या व्यवसाय, पद किंवा व्यावसायिक कार्याच्या संदर्भात केले जातात.

व्हाईट-कॉलर गुन्हे हे समाजासाठी अत्यंत धोकादायक असतात कारण हे गुन्हे शांतपणे, योजनाबद्ध पद्धतीने आणि कायद्याच्या पळवाटा शोधून केले जातात. या गुन्ह्यांमुळे केवळ आर्थिक नुकसान होत नाही, तर समाजातील नैतिक मूल्ये, लोकांचा प्रशासनावरील विश्वास आणि आर्थिक व्यवस्थेची स्थिरता यांनाही मोठा धक्का बसतो.

१. पांढरपेशी गुन्हाचा अर्थ

White-Collar Crime ही संकल्पना प्रथम अमेरिकन गुन्हेगारीशास्त्रज्ञ Edwin Sutherland यांनी १९३९ मध्ये मांडली. त्याच्या मते, उच्च सामाजिक प्रतिष्ठा आणि आदरणीय स्थान असलेली व्यक्ती आपल्या व्यवसायाच्या संदर्भात जो गुन्हा करते त्याला व्हाईट-कॉलर गुन्हा म्हणतात. यामध्ये डॉक्टर, वकील, उद्योगपती, सरकारी अधिकारी, बँक अधिकारी, राजकारणी, कंपनी संचालक, व्यापारी इत्यादींचा समावेश होतो.

२. पांढरपेशी गुन्हांची वैशिष्ट्ये

१. उच्च सामाजिक दर्जाच्या व्यक्तींकडून केला जाणारा गुन्हा

पांढरपेशी गुन्हे सामान्यतः समाजात प्रतिष्ठा असलेल्या व्यक्तींकडून केले जातात. अशा व्यक्ती उच्च शिक्षित, व्यावसायिक किंवा अधिकाराच्या पदावर असू शकतात. उद्योगपती, अधिकारी, डॉक्टर, वकील, व्यापारी किंवा व्यवस्थापक यांचा त्यात समावेश होऊ शकतो. या व्यक्तींना समाजात विश्वास आणि प्रतिष्ठा प्राप्त झालेली असते. त्यामुळे त्यांच्या गुन्हेगारी कृत्यांवर सुरुवातीला सहज संशय घेतला जात नाही. आपल्या सामाजिक प्रतिष्ठेचा गैरफायदा घेऊन ते बेकायदेशीर कृत्य लपवू शकतात. त्यांच्या ज्ञानाचा आणि पदाचा वापर गुन्हा करण्यासाठी केला जाऊ शकतो. म्हणून सामाजिक प्रतिष्ठा ही अशा गुन्हांना प्रतिबंध करण्यासाठी अडथळा ठरत नाही.

२. व्यवसायाशी संबंधित गुन्हे

पांढरपेशी गुन्हे प्रामुख्याने व्यक्तीच्या व्यवसाय, नोकरी किंवा पदाशी संबंधित असतात. गुन्हेगार आपल्या व्यावसायिक अधिकारांचा किंवा जबाबदाऱ्यांचा गैरवापर करतो. उदाहरणार्थ, आर्थिक व्यवहारात फसवणूक, भ्रष्टाचार किंवा खात्यांमध्ये गैरव्यवहार केला जाऊ शकतो. व्यवसायातील विशेष ज्ञानाचा वापर करून नियमांचे उल्लंघन केले जाते. काही वेळा संस्थेच्या संसाधनांचा वैयक्तिक फायद्यासाठी वापर केला जातो. अशा गुन्हांमध्ये गुन्हेगाराला आपल्या कार्यक्षेत्राची सखोल माहिती असते. त्यामुळे गुन्हा सामान्य व्यक्तीला सहज लक्षात येत नाही. व्यावसायिक अधिकार आणि विश्वासाचा गैरवापर हे या गुन्हांचे महत्त्वाचे वैशिष्ट्य आहे.

३. आर्थिक लाभ हा मुख्य उद्देश

पांढरपेशी गुन्हांमध्ये आर्थिक फायदा मिळवणे हा प्रमुख हेतू असतो. अधिक पैसा, नफा, मालमत्ता किंवा आर्थिक सवलत मिळवण्यासाठी हे गुन्हे केले जातात. गुन्हेगार आपल्या पदाचा किंवा व्यवसायातील अधिकाराचा गैरवापर करून आर्थिक लाभ मिळवतो. फसवणूक, भ्रष्टाचार, करचुकवेगिरी आणि आर्थिक गैरव्यवहार ही त्याची उदाहरणे आहेत. काही वेळा अल्पकालीन फायद्याऐवजी मोठा आणि दीर्घकालीन आर्थिक फायदा मिळवण्याचा प्रयत्न केला जातो. या प्रक्रियेत इतर व्यक्ती, संस्था किंवा सरकारचे आर्थिक नुकसान होऊ शकते. गुन्हाची पद्धत कितीही गुंतागुंतीची असली तरी आर्थिक लाभ हा त्यामागील प्रमुख प्रेरक घटक असतो. म्हणून आर्थिक हेतू समजून घेणे हे पांढरपेशी गुन्हांच्या तपासात महत्त्वाचे ठरते.

४. हिंसाचाराचा अभाव

पांढरपेशी गुन्हांमध्ये सामान्यतः प्रत्यक्ष शारीरिक हिंसाचाराचा वापर केला जात नाही. हे गुन्हे प्रामुख्याने फसवणूक, कागदपत्रे, आर्थिक व्यवहार किंवा अधिकाराच्या गैरवापरातून केले जातात. गुन्हेगार शारीरिक शक्तीऐवजी बुद्धिमत्ता, पद आणि व्यावसायिक ज्ञानाचा वापर करतो. त्यामुळे अशा गुन्हांमध्ये मारामारी किंवा शारीरिक इजा होण्याची शक्यता तुलनेने कमी असते. मात्र हिंसाचाराचा अभाव

असल्यामुळे या गुन्ह्यांचे नुकसान कमी आहे असे मानता येत नाही. आर्थिक नुकसानामुळे पीडित व्यक्तींवर गंभीर सामाजिक आणि मानसिक परिणाम होऊ शकतात. मोठ्या आर्थिक गैरव्यवहारामुळे अनेक लोकांच्या उपजीविकेवर परिणाम होऊ शकतो. त्यामुळे हिंसाचार नसला तरी पांढरपेशी गुन्हे गंभीर स्वरूपाचे असतात.

५. गुप्त आणि योजनाबद्ध स्वरूप

पांढरपेशी गुन्हे सामान्यतः पूर्वनियोजन करून आणि अत्यंत सावधपणे केले जातात. गुन्हेगार आपल्या व्यावसायिक ज्ञानाचा वापर करून गुन्ह्याची योजना तयार करतो. कागदपत्रे, आर्थिक व्यवहार किंवा संस्थात्मक प्रक्रियांचा वापर करून गुन्हा लपवण्याचा प्रयत्न केला जाऊ शकतो. गुन्ह्याची प्रक्रिया अनेक टप्प्यांत केली जात असल्याने तो लगेच लक्षात येत नाही. काही वेळा गुन्हेगार आपल्या कृत्याला कायदेशीर व्यवहाराचे स्वरूप देण्याचा प्रयत्न करतो. यामुळे तपास यंत्रणांसमोर गुन्हा सिद्ध करण्याचे आव्हान निर्माण होते. गुप्तता आणि नियोजनामुळे अशा गुन्ह्यांचा कालावधी दीर्घ असू शकतो. त्यामुळे या गुन्ह्यांच्या तपासासाठी आर्थिक व तांत्रिक कौशल्याची आवश्यकता असते.

६. जनतेचा विश्वासघात

पांढरपेशी गुन्ह्यांमध्ये लोकांचा विश्वास हा महत्वाचा घटक असतो. गुन्हेगाराला त्याच्या पदामुळे, व्यवसायामुळे किंवा सामाजिक प्रतिष्ठेमुळे लोकांचा विश्वास मिळालेला असतो. या विश्वासाचा गैरफायदा घेऊन तो लोकांची फसवणूक किंवा आर्थिक गैरव्यवहार करू शकतो. ग्राहक, गुंतवणूकदार, कर्मचारी किंवा संस्थेतील इतर व्यक्ती त्याच्यावर विश्वास ठेवतात. हा विश्वासच गुन्हा करण्यासाठी अनुकूल परिस्थिती निर्माण करू शकतो. गुन्हा उघडकीस आल्यानंतर संबंधित व्यक्तींचा आर्थिक आणि मानसिक त्रास वाढतो.

तसेच अशा घटनांमुळे व्यवसाय, संस्था आणि व्यावसायिक क्षेत्रावरील जनतेचा विश्वास कमी होऊ शकतो. म्हणून जनतेच्या विश्वासाचा गैरवापर हे पांढरपेशी गुन्ह्यांचे गंभीर वैशिष्ट्य आहे.

७. पुरावे शोधणे कठीण

पांढरपेशी गुन्ह्यांमध्ये गुन्ह्याचे पुरावे अनेकदा कागदपत्रे आणि डिजिटल नोंदींमध्ये विखुरलेले असतात. कागदपत्रांमध्ये फेरफार, खोटी नोंद किंवा बनावट व्यवहार केल्यामुळे तपास गुंतागुंतीचा होतो. डिजिटल व्यवहार आणि ऑनलाइन नोंदींचे मोठे प्रमाण असल्याने संबंधित पुरावे शोधणे कठीण होऊ शकते. काही प्रकरणांत अनेक व्यक्ती, खाती किंवा संस्थांमधून व्यवहार झालेले असतात. त्यामुळे गुन्ह्याची संपूर्ण साखळी समजून घेण्यासाठी सखोल तपास आवश्यक असतो. गुन्हेगार पुरावे लपवण्याचा किंवा नष्ट करण्याचा प्रयत्नही करू शकतो. तांत्रिक आणि आर्थिक तज्ज्ञांच्या मदतीने डिजिटल व आर्थिक पुराव्यांचे विश्लेषण केले जाते. म्हणून पांढरपेशी गुन्ह्यांमध्ये पुरावे शोधणे आणि त्यांची सत्यता सिद्ध करणे आव्हानात्मक असते.

८. समाजावर व्यापक परिणाम

पांढरपेशी गुन्हांचा परिणाम केवळ एका व्यक्तीपुरता मर्यादित राहत नाही. मोठ्या आर्थिक गैरव्यवहारामुळे हजारो लोकांचे आर्थिक नुकसान होऊ शकते. फसवणूक किंवा आर्थिक संस्थेतील गैरव्यवहारामुळे गुंतवणूकदार आणि ग्राहक प्रभावित होऊ शकतात. अशा गुन्हांमुळे संस्थेची आर्थिक स्थिती आणि प्रतिष्ठा खराब होऊ शकते. काही वेळा सरकारच्या महसुलावरही परिणाम होऊन सार्वजनिक निधीचे नुकसान होऊ शकते. यामुळे सामान्य नागरिकांचा संस्था, व्यवसाय आणि प्रशासनावरील विश्वास कमी होऊ शकतो. आर्थिक परिणामांसोबत सामाजिक आणि मानसिक परिणामही निर्माण होतात. त्यामुळे पांढरपेशी गुन्हे व्यापक सामाजिक हिताला बाधा आणणारे गंभीर गुन्हे मानले जातात.

३. व्हाईट-कॉलर गुन्हांचे प्रकार

१. **भ्रष्टाचार (Corruption):** सरकारी अधिकारी किंवा राजकीय व्यक्ती लाच घेऊन किंवा अधिकाराचा गैरवापर करून केलेले गुन्हे. उदाहरण: लाचखोरी, गैरव्यवहार, सरकारी निधीचा अपहार, बनावट कंत्राटे
२. **करचुकवेगिरी (Tax Evasion):** सरकारला देय असलेला कर टाळण्यासाठी उत्पन्न लपविणे किंवा खोटी माहिती देणे. उदा. खोटी बिले दाखवणे, उत्पन्न कमी दाखवणे, काळा पैसा साठवणे
३. **बँक फसवणूक (Bank Fraud):** बँका किंवा वित्तीय संस्थांची फसवणूक करून पैसा मिळवणे. उदा. बनावट कर्ज, खोटी कागदपत्रे, डिजिटल बँकिंग फसवणूक
४. **कंपनी गुन्हे (Corporate Crimes):** मोठ्या कंपन्यांकडून कायद्याचे उल्लंघन करून नफा मिळविणे. उदा. शेअर बाजार फसवणूक, बनावट आर्थिक अहवाल, ग्राहकांची दिशाभूल
५. **वैद्यकीय क्षेत्रातील गुन्हे:** डॉक्टर किंवा औषध कंपन्यांकडून केले जाणारे गैरप्रकार. उदा. खोटी वैद्यकीय प्रमाणपत्रे, अवैध अवयव व्यापार, नकली औषधे
६. **सायबर आर्थिक गुन्हे:** संगणक आणि इंटरनेटद्वारे आर्थिक फसवणूक. उदा. ऑनलाइन फ्रॉड, हॅकिंग, फिशिंग, क्रेडिट कार्ड फसवणूक
७. **विमा फसवणूक (Insurance Fraud):** विमा रक्कम मिळवण्यासाठी खोटी माहिती देणे. उदा. बनावट अपघात, खोटी वैद्यकीय कागदपत्रे, नुकसान वाढवून दाखवणे
८. **ग्राहक फसवणूक:** ग्राहकांची दिशाभूल करून नफा कमावणे. उदा. भेसळयुक्त अन्न, चुकीची जाहिरात, निकृष्ट दर्जाच्या वस्तू

व्हाईट-कॉलर गुन्हे हे आधुनिक समाजातील अत्यंत गंभीर आणि धोकादायक गुन्हे आहेत. हे गुन्हे शांतपणे केले जात असले तरी त्यांचा परिणाम संपूर्ण समाज, अर्थव्यवस्था आणि शासन व्यवस्थेवर होतो. भ्रष्टाचार, आर्थिक फसवणूक, करचुकवेगिरी, सायबर गुन्हे यांमुळे लोकांचा विश्वास कमी होतो आणि सामाजिक असमानता वाढते. या गुन्हांवर नियंत्रण मिळवण्यासाठी कठोर कायदे, पारदर्शक प्रशासन, तंत्रज्ञानाचा योग्य वापर, नैतिक शिक्षण आणि जनजागृती अत्यावश्यक आहेत. समाजातील

प्रत्येक व्यक्तीने प्रामाणिकपणा आणि कायद्याचे पालन यांना महत्त्व दिल्यासच व्हाईट-कॉलर गुन्ह्यांवर प्रभावी नियंत्रण मिळवता येईल.

क) सायबर गुन्हा (Cybercrime)

विज्ञान आणि तंत्रज्ञानाच्या प्रगतीमुळे संपूर्ण जग डिजिटल युगात प्रवेशले आहे. संगणक, इंटरनेट, मोबाईल फोन, कृत्रिम बुद्धिमत्ता, क्लाउड स्टोरेज, सोशल मीडिया आणि ऑनलाइन व्यवहार यांचा वापर मोठ्या प्रमाणात वाढला आहे. शिक्षण, बँकिंग, आरोग्य, व्यापार, शासन, न्यायव्यवस्था, उद्योग, मनोरंजन अशा सर्व क्षेत्रांमध्ये डिजिटल तंत्रज्ञानामुळे क्रांती झाली आहे. आज बहुतेक कामे इंटरनेटच्या सहाय्याने काही सेकंदांत पूर्ण होतात.

परंतु ज्या प्रमाणात डिजिटल तंत्रज्ञानाचा विकास झाला आहे, त्याच प्रमाणात त्याचा गैरवापर करून गुन्हे करण्याचे प्रमाणही वाढले आहे. इंटरनेट, संगणक, मोबाईल किंवा डिजिटल नेटवर्कचा वापर करून केले जाणारे बेकायदेशीर कृत्य म्हणजे सायबर गुन्हा (Cyber crime) होय. सायबर गुन्हे हे आधुनिक काळातील सर्वात गंभीर आणि वेगाने वाढणारे गुन्हे मानले जातात. पूर्वी चोरी, दरोडा, फसवणूक यांसारखे गुन्हे प्रत्यक्ष स्वरूपात केले जात होते; परंतु आता हेच गुन्हे ऑनलाइन माध्यमातून केले जात आहेत. एखाद्याच्या बँक खात्यातून पैसे चोरणे, सोशल मीडिया खाते हॅक करणे, खोटी वेबसाइट तयार करणे, ऑनलाइन फसवणूक करणे, डेटा चोरी करणे, अश्लील सामग्री प्रसारित करणे, सरकारी प्रणालीवर हल्ला करणे इत्यादी अनेक प्रकार सायबर गुन्ह्यांमध्ये मोडतात.

सायबर गुन्ह्यांचा परिणाम केवळ व्यक्तीपुरता मर्यादित नसून संपूर्ण समाज, उद्योग, अर्थव्यवस्था आणि राष्ट्रीय सुरक्षेवरही होतो. त्यामुळे सायबर गुन्ह्यांचा अभ्यास करणे, त्यांची कारणे समजून घेणे आणि त्यावरील उपाय शोधणे अत्यंत आवश्यक झाले आहे.

१. सायबर गुन्ह्याचा अर्थ

सायबर हा शब्द संगणक आणि डिजिटल तंत्रज्ञानाशी संबंधित आहे. इंटरनेट किंवा संगणक प्रणालीचा वापर करून जेव्हा कायद्याचे उल्लंघन केले जाते, तेव्हा त्या गुन्ह्याला सायबर गुन्हा म्हणतात. सायबर गुन्ह्यात संगणक किंवा नेटवर्क हे -

१. गुन्हा करण्याचे साधन असू शकते,
२. गुन्ह्याचे लक्ष्य असू शकते, किंवा
३. दोन्ही असू शकते.

उदा. एखाद्याच्या ई-मेल खात्यात अनधिकृत प्रवेश करणे, बँक खात्यातून ऑनलाइन पैसे चोरणे, सोशल मीडियावर खोटी माहिती पसरवणे, संगणकात व्हायरस सोडणे इत्यादी.

२. सायबर गुन्ह्यांची वैशिष्ट्ये

सायबर गुन्ह्यांचे स्वरूप पारंपरिक गुन्ह्यांपेक्षा वेगळे आहे. त्यांची काही महत्त्वाची वैशिष्ट्ये पुढीलप्रमाणे आहेत -

१. जागतिक स्वरूप

सायबर गुन्ह्यांचे एक महत्वाचे वैशिष्ट्य म्हणजे त्यांचे जागतिक स्वरूप होय. इंटरनेटच्या माध्यमातून गुन्हेगार जगातील कोणत्याही ठिकाणाहून गुन्हा करू शकतो. गुन्हेगार एका देशात बसून दुसऱ्या देशातील व्यक्ती, संस्था किंवा संगणक प्रणालीला लक्ष्य करू शकतो. त्यामुळे गुन्ह्यांचे ठिकाण आणि गुन्हेगाराचे प्रत्यक्ष ठिकाण वेगवेगळे असू शकते.

सायबर गुन्ह्यांमध्ये देशांच्या सीमा हा मोठा अडथळा ठरत नाही. आंतरराष्ट्रीय स्वरूपामुळे अशा गुन्ह्यांच्या तपासासाठी विविध देशांतील यंत्रणांमध्ये सहकार्य आवश्यक ठरते. यामुळे सायबर गुन्ह्यांचा तपास पारंपरिक गुन्ह्यांपेक्षा अधिक गुंतागुंतीचा होऊ शकतो. म्हणून सायबर गुन्हे हे स्थानिक मर्यादेपेक्षा जागतिक पातळीवर परिणाम करणारे गुन्हे आहेत.

२. ओळख लपविणे सोपे

सायबर गुन्ह्यांमध्ये गुन्हेगाराची खरी ओळख शोधणे अनेकदा आव्हानात्मक असते. गुन्हेगार बनावट ई-मेल, खोटी सोशल मीडिया खाती किंवा खोटी माहिती वापरू शकतो. काही वेळा आपले डिजिटल ठसे लपवण्यासाठी विविध तांत्रिक साधनांचा गैरवापर केला जातो. त्यामुळे पीडित व्यक्तीला गुन्हेगाराची खरी ओळख त्वरित समजत नाही. बनावट नाव आणि ओळख वापरल्यामुळे तपासात अडचणी निर्माण होऊ शकतात.

तथापि, डिजिटल व्यवहार, लॉस आणि इतर तांत्रिक पुराव्यांच्या आधारे गुन्हेगाराचा शोध घेता येऊ शकतो. सायबर गुन्ह्यांमध्ये अनामिकतेचा गैरफायदा घेण्याचा प्रयत्न केला जातो. म्हणून ओळख लपविण्याची तुलनेने अधिक शक्यता हे सायबर गुन्ह्यांचे महत्वाचे वैशिष्ट्य आहे.

३. तांत्रिक ज्ञानाची आवश्यकता

अनेक प्रकारच्या सायबर गुन्ह्यांसाठी संगणक, इंटरनेट आणि नेटवर्कविषयी तांत्रिक ज्ञान आवश्यक असते. गुन्हेगार डिजिटल प्रणालीतील त्रुटी किंवा कमतरतांचा गैरफायदा घेण्याचा प्रयत्न करू शकतो. सायबर गुन्ह्यांचे स्वरूप समजून घेण्यासाठी संगणक प्रणाली आणि डिजिटल व्यवहारांची माहिती महत्वाची ठरते. काही गुन्ह्यांमध्ये तांत्रिक साधने किंवा विशेष सॉफ्टवेअरचा गैरवापर केला जाऊ शकतो. तांत्रिक कौशल्याच्या पातळीनुसार सायबर गुन्ह्यांचे स्वरूप आणि गुंतागुंत बदलते. त्यामुळे अशा गुन्ह्यांच्या तपासासाठी सायबर तज्ज्ञांची मदत घेतली जाते. तसेच पोलीस आणि तपास यंत्रणांनाही आधुनिक तंत्रज्ञानाचे ज्ञान असणे आवश्यक आहे. म्हणून तांत्रिक ज्ञान हा सायबर गुन्ह्यांच्या स्वरूपातील महत्वाचा घटक आहे.

४. कमी वेळात मोठे नुकसान

सायबर गुन्ह्यांमध्ये अत्यंत कमी वेळेत मोठ्या प्रमाणावर नुकसान होऊ शकते. डिजिटल व्यवहारांची गती पारंपरिक व्यवहारांपेक्षा अधिक असल्यामुळे फसवणूक काही क्षणांत घडू शकते. उदा. ऑनलाइन फसवणुकीत आर्थिक व्यवहार त्वरित पूर्ण होऊ शकतो.

एका व्यक्तीऐवजी अनेक व्यक्तींना एकाच वेळी लक्ष्य केले जाऊ शकते. यामुळे गुन्ह्यामुळे होणारे आर्थिक नुकसान मोठ्या प्रमाणावर वाढू शकते. व्यक्ती, व्यवसाय, बँका आणि विविध संस्थांवर त्याचा परिणाम होऊ शकतो. गुन्हा लक्षात येईपर्यंत मोठ्या प्रमाणावर आर्थिक किंवा माहितीचे नुकसान झालेले असू शकते. म्हणून कमी कालावधीत मोठे नुकसान घडवून आणण्याची क्षमता हे सायबर गुन्ह्यांचे गंभीर वैशिष्ट्य आहे.

५. डिजिटल पुरावे

सायबर गुन्ह्यांमध्ये पुरावे प्रामुख्याने डिजिटल स्वरूपात उपलब्ध असतात. ई-मेल, संदेश, संगणकातील नोंदी, सर्व्हर लॉग्स आणि डिजिटल व्यवहार हे महत्त्वाचे पुरावे ठरू शकतात. हे पुरावे प्रत्यक्ष वस्तूंच्या स्वरूपात नसल्यामुळे त्यांचे संकलन आणि जतन काळजीपूर्वक करावे लागते. डिजिटल माहितीमध्ये बदल करणे किंवा ती हटविण्याचा प्रयत्न केला जाऊ शकतो. त्यामुळे पुराव्याची सत्यता आणि अखंडता टिकवणे तपासासाठी महत्त्वाचे असते. तज्ज्ञांच्या मदतीने डिजिटल उपकरणे आणि नोंदींचे फॉरेंसिक विश्लेषण केले जाते. डिजिटल पुराव्यांमधून गुन्ह्याची वेळ, पद्धत आणि संबंधित व्यक्तींबाबत माहिती मिळू शकते. म्हणून डिजिटल पुराव्यांचे संरक्षण आणि वैज्ञानिक विश्लेषण सायबर गुन्ह्यांच्या तपासात अत्यंत महत्त्वाचे आहे.

६. वेगवान प्रसार

इंटरनेटमुळे माहितीचा प्रसार अत्यंत वेगाने होतो आणि याचा गैरफायदा सायबर गुन्ह्यांमध्ये घेतला जाऊ शकतो. खोटी माहिती, अफवा किंवा फसवणुकीचे संदेश काही मिनिटांत मोठ्या संख्येने लोकांपर्यंत पोहोचू शकतात. सोशल मीडिया आणि मेसेजिंग प्लॅटफॉर्ममुळे अशा माहितीचा प्रसार अधिक वेगाने होतो. एखादी खोटी माहिती अनेक लोकांनी पुढे पाठवल्यास तिचा प्रभाव मोठ्या प्रमाणात वाढतो. यामुळे व्यक्तीची बदनामी, सामाजिक गैरसमज किंवा आर्थिक नुकसान होऊ शकते. त्याचप्रमाणे घातक संगणकीय प्रोग्राम किंवा व्हायरस नेटवर्कमध्ये वेगाने पसरू शकतो. प्रसाराचा वेग जास्त असल्यामुळे नुकसान रोखण्यासाठी त्वरित उपाययोजना करणे आवश्यक ठरते. म्हणून वेगवान प्रसारक्षमता हे सायबर गुन्ह्यांचे विशेष आणि गंभीर वैशिष्ट्य आहे.

७. मानसिक व सामाजिक परिणाम

सायबर गुन्ह्यांचा परिणाम केवळ आर्थिक किंवा तांत्रिक स्वरूपाचा नसून मानसिक आणि सामाजिकही असतो. सायबर बुलिंग, ऑनलाइन छळ, धमकी किंवा बदनामीमुळे पीडित व्यक्तीला मानसिक त्रास होऊ शकतो. सतत होणाऱ्या ऑनलाइन त्रासामुळे भीती, चिंता आणि तणाव निर्माण होऊ शकतो. काही व्यक्तींमध्ये आत्मविश्वास कमी होणे आणि सामाजिक संबंधांपासून दूर जाण्याची भावना निर्माण होऊ शकते. सोशल मीडियावरील अपमानास्पद किंवा खोटी माहिती व्यक्तीच्या सामाजिक प्रतिष्ठेवर परिणाम करू शकते. विद्यार्थी आणि तरुणांवर अशा घटनांचा विशेष मानसिक परिणाम होऊ शकतो. त्यामुळे सायबर गुन्ह्यांना प्रतिबंध करण्याबरोबरच पीडितांना मानसिक व सामाजिक आधार देणेही महत्त्वाचे आहे. अशा प्रकारे सायबर गुन्ह्यांचे परिणाम व्यक्तीपासून कुटुंब आणि समाजापर्यंत व्यापक स्वरूपाचे असू शकतात.

३. सायबर गुन्हांचे प्रकार

सायबर गुन्हांचे विविध प्रकार पुढीलप्रमाणे आहेत -

१. **हॅकिंग (Hacking):** अनधिकृतरीत्या संगणक, नेटवर्क किंवा वेबसाइटमध्ये प्रवेश करून माहिती चोरणे किंवा बदल करणे म्हणजे हॅकिंग होय. हॅकर्स अनेकदा सरकारी वेबसाइट, बँकिंग प्रणाली किंवा सोशल मीडिया खाते हॅक करतात. उदा. एखाद्याचे फेसबुक खाते हॅक करणे, सरकारी वेबसाइटची माहिती बदलणे.
२. **फिशिंग (Phishing):** खोटे ई-मेल, संदेश किंवा वेबसाइट तयार करून लोकांची वैयक्तिक माहिती मिळवणे म्हणजे फिशिंग. उदा. तुमचे बँक खाते बंद होणार आहे असा बनावट मेसेज पाठवून जडझ मागणे.
३. **स्पूफिंग (Spoofing):** खोटा ई-मेल पत्ता किंवा मोबाईल नंबर वापरून दुसऱ्याची ओळख दाखवणे. उदा. बँकेच्या नावाने बनावट ई-मेल पाठवणे.
४. **ओळख चोरी (Identity Theft):** दुसऱ्या व्यक्तीची वैयक्तिक माहिती वापरून फसवणूक करणे. उदा. आधार क्रमांक वापरून कर्ज घेणे.
५. **ऑनलाइन आर्थिक फसवणूक:** UPI, क्रेडिट कार्ड, नेट बँकिंग किंवा ई-वॉलेटच्या माध्यमातून पैसे चोरणे. जडझ फसवणूक, टठ कोड फसवणूक, बनावट गुंतवणूक योजना, ऑनलाइन शॉपिंग फसवणूक या माध्यमातून पैसे चोरले जातात.
६. **सायबर स्टॉकिंग (Cyber Stalking):** इंटरनेट किंवा सोशल मीडियाद्वारे एखाद्या व्यक्तीचा सतत पाठलाग करणे किंवा त्रास देणे. उदा. वारंवार धमकीचे मेसेज पाठवणे.
७. **सायबर बुलिंग (Cyber Bullying):** सोशल मीडियावर अपमानास्पद पोस्ट, ट्रोलिंग किंवा धमक्या देणे.
८. **डेटा चोरी (Data Theft):** कंपनी किंवा व्यक्तीची गोपनीय माहिती चोरणे. उदा. ग्राहकांची बँक माहिती चोरी करणे.
९. **मालवेअर (Malware):** संगणक प्रणालीला हानी पोहोचवणारे सॉफ्टवेअर म्हणजे मालवेअर. ही हानी Virus, Worm, Trojan Horse, Spyware या सारख्या घटकांच्या माध्यमातून पोहोचविली जाते.
१०. **रॅन्समवेअर (Ransomware):** संगणकातील डेटा लॉक करून पैसे मागणे. उदा. डेटा परत मिळवण्यासाठी बिटकॉइनमध्ये पैसे मागणे.
११. **सायबर दहशतवाद (Cyber Terrorism):** देशाच्या सुरक्षेला धोका निर्माण करणारे डिजिटल हल्ले. उदा. संरक्षण मंत्रालयाच्या वेबसाइटवर हल्ला, वीजपुरवठा प्रणाली बंद पाडणे
१२. **सोशल मीडिया गुन्हे:** उदा. खोटी प्रोफाइल, अफवा पसरवणे, बदनामी, बनावट व्हिडिओ

१३. बाल अश्लीलता (Child Pornography): लहान मुलांशी संबंधित अश्लील सामग्री तयार करणे किंवा प्रसारित करणे हा गंभीर गुन्हा आहे.

१४. सॉफ्टवेअर पायरसी: अनधिकृत सॉफ्टवेअर कॉपी करणे किंवा विकणे.

१५. ई-मेल बॉम्बिंग: एखाद्याला मोठ्या प्रमाणात ई-मेल पाठवून त्रास देणे.

ड) बाल गुन्हेगारी (Juvenile Delinquency)

आज जगात अशा अनेक सामाजिक समस्या आहेत. ज्या देशाच्या आणि समाजाच्या प्रगतीमध्ये अडथळा निर्माण करतात. त्यापैकी एक गंभीर आणि चिंताजनक समस्या म्हणजे बाल गुन्हेगारी होय. बाल गुन्हेगारी समाजशास्त्रीय परिभाषेत बाल अपचारीता अशी संज्ञा वापरतात. कायद्याच्या भाषेत याला विधी संघर्षग्रस्त बालकम्हटले जाते. बाल गुन्हेगारी ही समस्या समाज संरचनेला कमकुवत करणारी व अल्पवयीन बालकांच्या भविष्यावर नकारात्मक प्रभाव टाकणारी समस्या आहे. बाल गुन्हेगारी म्हणजे अठरा वयापेक्षा कमी वयाच्या मुलांनी केलेले कायद्याचे उल्लंघन होय. ही समस्या केवळ त्या मुलांसाठीच नव्हे तर संपूर्ण समाजासाठी एक मोठे आव्हान आहे.

भारतातील बाल गुन्हेगारीची वैशिष्ट्ये पाहता काही ठळक बाबी पुढीलप्रमाणे निदर्शनास येतात. भारतात मुलीपेक्षा मुलांमध्ये अपराधाचे प्रमाण हे सर्वाधिक आहे. एकूण अपराधा मध्ये मुलांचे प्रमाण ९८ टक्के तर मुलींचे केवळ २ टक्के आहे. बालगुन्हेगारीचा सर्वात जास्त दर किशोरांमध्ये म्हणजेच १६ ते १८ वयोगटांमध्ये अधिक आहे. एनसीआरबी च्या आकडेवारीनुसार ९८ टक्के गुन्ह्यांमध्ये १६ ते १८ वयोगटातील किशोरवयीन मुले आहेत. विशेष म्हणजे हे गुन्हे बलात्कार, खून यासारखे गंभीर स्वरूपाचे आहेत.

ग्रामीण भागापेक्षा नागरी भागात बाल अपराधाचे प्रमाण अधिक आहे. दिल्ली, मद्रास, मुंबई, कोलकाता, अहमदाबाद, बंगलोर, यासारख्या महानगरात हे प्रमाण अधिक आढळते. बाल गुन्हेगारीकडे वळण्यासाठी कौटुंबिक वातावरणाचा प्रभाव अधिक असल्याचे दिसून येते. कारण २०१५ मधील बाल गुन्हेगारांपैकी ९५% मुलेही आपल्या कुटुंबासोबत राहत असल्याचे आढळून आले. पुणे करताना ९०% मुलांसोबत त्यांचे मित्र असतात. बहुतांश गुन्हे समूहामध्ये केले जातात. गुन्हे करताना ९०% मुलांसोबत त्यांचे मित्र असतात. नॅशनल क्राइम रेकॉर्ड ब्युरो (NCRB) च्या आकडेवारीनुसार आयपीसी गुन्ह्यांपैकी १.१% हे बालगुन्हे होते. त्यापैकी जवळजवळ २% गुन्हे हे हिंसक व क्रूर प्रकारचे होते. भारतात बालगुन्हेगारीचा दर २००० मध्ये ०.९ टक्के होता. तो २०२२ मध्ये वाढून ६.३ टक्के झाला आहे. भारतात बालकांनी केलेल्या गुन्ह्यांमध्ये चोरी, लुटमार या गुन्ह्यांचे प्रमाण सर्वाधिक आहे. निरीक्षण गृह आणि विशेष गृहांमध्ये असणाऱ्या १८२ मुलांचा अभ्यास केल्यानंतर गरिबी हे मुलांना गुन्हेगारीकडे नेणारे सर्वात मोठ्या कारणांपैकी एक असल्याचे दिसून आले आहे

एनसीआरबी च्या विश्लेषणानुसार बालकांनी केलेल्या अपराधांमध्ये सातत्याने वाढ होत आहे. हे आकडे बाल गुन्हेगारीच्या समस्येची तीव्रता दर्शवतात. आधुनिक युगात सातत्याने समोर येणारी बाल गुन्हेगारीची प्रकरणे ही केवळ कायदेशीर व्यवस्थेला आव्हान नाही. तर बालकांच्या हक्क व कल्याणाशी

निगडित गंभीर प्रश्न आहे. गरिबी, कुटुंब विघटन, शिक्षणाचा अभाव, चुकीची संगत, सामाजिक असमानता, समाज माध्यमांचा प्रभाव अशा अनेक कारणांमुळे बाल गुन्हेगारीची तीव्रता वाढताना दिसते. समाज विस्कळीत करणारे व समाजाला हानिकारक ठरणारे असे असामाजिक वर्तन समाजावर प्रतिकूल परिणाम करणारे असते. म्हणूनच आपण या प्रकरणात बाल गुन्हेगारीचा अर्थ समजून घेणार आहोत. तसेच बाल गुन्हेगारीची कारणे व त्यावरील उपाय योजनेचा अभ्यास करणार आहोत.

१. बाल गुन्हेगारीचा अर्थ:

बाल गुन्हेगारी ही अल्पवयीन मुलांनी केलेला गुन्हा असे स्पष्टपणे पारिभाषित केले आहे. बाल न्याय कायदा १९८६ मध्ये १६ वर्षांपेक्षा कमी वयाचा मुलगा आणि अठरा वर्षांपेक्षा कमी वयाची मुलगी अशी किशोराची व्याख्या दिली आहे. बाल न्याय काळजी आणि संरक्षण कायदा २०१५ च्या कलम २(१३) अंतर्गत कायद्याच्या संघर्षात असलेले मुल म्हणजे असा मुलगा ज्याच्यावर गुन्हा केल्याचा आरोप आहे किंवा त्याने गुन्हा केल्याचे आढळले आहे आणि ज्याने असा गुन्हा केल्याच्या तारखेला १८ वर्षे पूर्ण केलेली नाहीत. २००० मध्ये संसदीय कायद्याद्वारे या कायद्यामध्ये सुधारणा करण्यात आली बालन्याय (काळजी आणि संरक्षण) कायदा, २००० च्या कलम २(के) मध्ये १८ वर्षांचे न झालेले अल्पवयीन किंवा बालक अशी व्याख्या केली. ही व्याख्या मुलगा किंवा मुलगी दोघांनाही लागू होते. याबरोबरच काही समाजशास्त्रज्ञ आणि विचारवंतांनीही व्याख्याद्वारे याचा अर्थ स्पष्ट केला आहे.

२. व्याख्या (Definition)

१. **वॉल्टर रेक्लेस (Walter Reckless):** च्या मताप्रमाणे बाल अपचारीता ही संज्ञा गुन्हेगारी कायद्याचे उल्लंघन आणि अशा प्रकारच्या व्यवहार प्रतिमानास लागू होते की जे वर्तन बालक आणि लोकांसाठी अयोग्य मानले जाते.

(The term juvenile delinquency applies to the position of criminal code or persuade of certain patterns of behaviour disapproved for children and young adolescents.)

२. **डॉ. सेठना (Dr.Sethna):** विशिष्ट प्रदेशातील कायद्याने निश्चित केलेल्या वयापेक्षा कमी वय असलेल्या बालकाने व युवकांनी केलेले कायदा विरोधी वर्तन म्हणजे बाल अपचारीता होय. (Juvenile delinquency involves wrong doing by a child or a young person who is under an age specified by law of the place concerned.)

३. **गिलिन आणि गिलिन:** समाजाने मान्य केलेल्या नियमांचे उल्लंघन करणारे अल्पवयीन वर्तन म्हणजे किशोर गुन्हेगारी.

४. **न्यूमेयर (Neumeyer):** बाल अपचारी म्हणजे कायद्याने निर्धारित केलेल्या वयापेक्षा कमी वय असलेली व्यक्ती की ज्या व्यक्तीचे वाईट वर्तन समाजविरोधी व कायद्याचे उल्लंघन करणारे असते (A delinquent is a person under age who is a guilty of antisocial act and whose misconduct is an infraction of the law)

५. फ्रेडलॅन्डर (Friendlander): बालअपचारीता म्हणजे बालकाचे असे वर्तन की जे कायदेशीर कारवाईस पात्र आहे.

(Delinquency is a Juvenile misconduct the might dealt, with under the law)

६. संयुक्त राष्ट्र संघटना: अल्पवयीन मुलांनी केलेले असे वर्तन ज्यामुळे कायद्याचे उल्लंघन होते किंवा समाजाला हानी पोहोचते, त्याला किशोर गुन्हेगारी म्हणतात.

३. बाल अपराधाबाबत वय आणि वर्तन हे दोन मुद्दे महत्त्वपूर्ण ठरतात.

१) वय:

प्रत्येक देशात बालगुन्हेगारीचे वय वेगवेगळे परिभाषित करण्यात आले आहे. ज्या त्या प्रदेशातील कायदानुसार निर्धारित वयापेक्षा कमी वय असलेल्या बालकास बाल अपचारी असे संबोधित केले जाते.कॅनडामध्ये सात ते १६ वयाच्या मुलांना बालक मानले जाते. अमेरिकेमध्ये १८ वर्षे, इंग्लंडमध्ये १७ आणि जपानमध्ये २० वर्षांखालील गुन्हा करणाऱ्या मुलांना बाल गुन्हेगार म्हणतात. भारतात १९८६ च्या बाल न्याय कायदानुसार १६ वर्षांपूर्वीची मुले आणि १८ वर्षांपर्यंतच्या मुलीस बाल अपचारी मानले जाते. यावरून हे स्पष्ट होते की प्रत्येक देशातील कायद्याने निर्धारित केलेल्या वयापेक्षा कमी वय असलेल्या बालकास बाल गुन्हेगार असे म्हटले जाते.

२) वर्तन:

वयाबरोबरच वर्तन हा घटक देखील महत्त्वाचा ठरतो.जेव्हा एखादा मुलगा कायद्याच्या विरुद्ध किंवा असमाजिक वर्तन करतो तेव्हा त्याला गुन्हेगार म्हणून ओळखले जाते. परंतु असामाजिक वर्तन कायदा विरोधी असेलच असे नाही किंवा काही वेळा समाज संमतवर्तन देखील कायदा विरोधी असू शकते. म्हणून कायदा विरोधी वर्तन करणाऱ्याला बालपराधी म्हणणे योग्य ठरेल.अशाप्रकारे किशोर किंवा बालक म्हणजे अशी व्यक्ती जी १८ वर्षे वयाची नाही आणि कायदेशीर परिपक्वता वयाच्या अंतर्गत गुन्हा करते.उदाहरणार्थ चोरी करणे, मारहाण करणे, मादक पदार्थांचा वापर, गुन्हेगारी टोळ्यांमध्ये सहभाग इ.

भारतीय दंडविधानातील खड्डा काही कलमे (४०, ४६, ४७, १२२, ३२४, ३५४, ३८० इत्यादी) आणि धूम्रपान विषयक व इतर कायद्याने परिभाषित केलेल्या वर्तनास बाल गुन्हेगारी म्हणतात. यात चोरी करणे, व्यर्थ भटकणे, भांडण करणे, आई-वडिलांची परवानगी न घेता बाहेर फिरणे, आई-वडिलांच्या नियंत्रणात न राहणे, पळून जाणे, जुगार खेळणे, धूम्रपान करणे, वेश्याव्यवसायाशी संलग्न असणे, अवैध व्यापारात गुंतणे तसेच इतर गंभीर स्वरूपाचे गुन्हे करणाऱ्या बालकांचा समावेश होतो.बाल गुन्हेगारी अजाणता, भावनेच्या भरात, परिणामांची यथार्थ जाणीव नसताना केलेले गैरकृत्य होय. कारण प्रौढास त्याने केलेल्या वर्तनाचे गांभीर्य, परिणामांची जाणीव असते.

२०१२ मध्ये झालेल्या निर्भया बलात्कार आणि हत्या प्रकरणात एका अल्पवयीन मुलाचाही सहभाग होता ज्याला तात्काळीन कायदानुसार केवळ तीन वर्षांची सुधार गृहातील शिक्षा झाली. या घटनेच्या देशभरात तीव्र प्रतिक्रिया उमटल्या आणि बाल गुन्हेगारीच्या कायद्यात बदल करण्याची मागणी जोर धरू लागली. याच पार्श्वभूमीवर Juvenile Justice (Care and Protection of Children) Act, 2015 हा

नवीन कायदा अस्तित्वात आला. यातील बदलांमुळे गंभीर गुन्हे करणाऱ्या किशोरवयीनांना त्यांच्या गुन्हाच्या स्वरूपा नुसार शिक्षा देण्याची शक्यता निर्माण झाली आहे. परंतु या बदलाला सामाजिक कार्यकर्ते आणि बालहक्क संघटनांनी विरोध दर्शवून अशा मुलांच्या पुनर्वसनावर आणि सुधारणेवर लक्ष केंद्रित करण्याची गरज व्यक्त केली आहे.

समाजशास्त्रज्ञ व विचारवंतांच्या मते गुन्हेगार जन्माला येत नाही. तसेच गुन्हेगार आणि अनुवंशिकतेचा काहीही संबंध नाही. तर आधुनिक युगात गुन्हेगारी हे सामाजिक, सांस्कृतिक आणि आर्थिक परिस्थितीचे फलित आहे. हा विचार सर्वमान्य झाला आहे. त्यामुळे गुन्हेगारांना आपल्या वर्तनात सुधारणा करण्याची संधी दिली पाहिजे या गुन्हेगार शास्त्रातील विचारांमुळे प्रौढ गुन्हेगार आणि बालपराधी यांच्यात फरक करण्यात आला आहे

बाल अपराध ही सामाजिक समस्या असल्यामुळे या समस्येचे समाजशास्त्रीय दृष्टिकोनातून अध्ययन केले जाते. परंतु बाल गुन्हेगारीच्या कारणांबाबत दोन विचार प्रवाह आढळतात.

अ) बाल गुन्हेगारीची अनुवंशिक मीमांसा: अनुवंशिक मीमांसेस अनुसरून बालगुन्हेगारीसाठी प्रामुख्याने शारीरिक लक्षणे, वंशानुक्रम, मानसिक कारणांचा समावेश होतो. याबाबत लॉम्ब्रोसो, गोरिंग, केशर या अभ्यासकांच्यामते बाल गुन्हेगारीस सामाजिक परिस्थिती जबाबदार नसून बाल अपचारीतेचे मुख्य कारण हे अनुवंशाने मिळालेल्या वारसांचा परिणाम होय. लॉम्ब्रोसो यांनी वंशानुक्रमातूनच बालकांच्या शारीरिक लक्षणांचे निर्धारण होते असे म्हटले आहे. केशरने 'मानसिक विकृती' आणि 'शरीराची बनावट' याला अनुसरून बाल अपचाराचे विश्लेषण केले. गोडार्ड यांच्या मते ५० टक्के बाल गुन्हेगार मनोविकृत असतात.

ब) बाल गुन्हेगारीची सामाजिक परिस्थिती विषयक मीमांसा: या दृष्टीकोनास अनुसरून बाल गुन्हेगारीसाठी सामाजिक परिस्थिती हा घटक महत्त्वपूर्ण आहे. कारण जन्मापासून बालक ज्या सामाजिक वातावरणात जीवन व्यतीत करतो. त्याचे दूरगामी परिणाम त्याच्या व्यक्तीमत्त्वावर होतात. यामध्ये सामाजिक, सांस्कृतिक, धार्मिक आणि आर्थिक कारणांचा समावेश केला जातो. बालकांचे अपसमायोजन त्याच्या समाजविचलित वर्तनास पोषक ठरते.

जून २०१५ मध्ये दिल्ली बालहक्क संरक्षण आयोगाने प्रकाशित केलेल्या मुले गुन्हे का करतात या रिपोर्टनुसार दिल्लीतील विधी संघर्ष ग्रस्त मुलांवर लक्ष केंद्रित केले आहे. या अहवालात बाल गुन्हेगारीची नोंद असलेल्या मुलांची सामाजिक-आर्थिक पार्श्वभूमी, या मुलांवर आरोप असलेल्या गुन्हाचे स्वरूप, आणि मुलांना गैरवर्तनाकडे ढकलणाऱ्या घटकांचे विश्लेषण करण्यात आले आहे. या अहवालानुसार कुटुंब, समुदाय, शाळा आणि शिक्षण, तसेच मित्र-मैत्रिणींचा यांच्या प्रभावावर प्रकाश टाकण्यात आला आहे. यापैकी बहुतेक मुलांनी अनेक प्रकारच्या वंचना अनुभवल्या होत्या. त्यात गरीब आर्थिक पार्श्वभूमी, अशिक्षित पालक आणि विघटित कुटुंबांचा समावेश होतो. या मुलांनी शाळा सोडलेली होती व त्यांना कुटुंबाला आर्थिक आधार देण्यासाठी स्वतंत्रपणे काम करणे गरजेचे होते. बाल गुन्हेगारीच्या समाजशास्त्रीय सिद्धांतांमध्ये पर्यावरण, सामाजिक रचना आणि शिक्षण प्रक्रिया ही कारणे महत्त्वाची मानली आहेत.

४. बाल गुन्हेगारीची वैशिष्ट्ये

किशोर गुन्हेगारीची काही महत्त्वाची वैशिष्ट्ये पुढीलप्रमाणे आहेत :

१. अल्पवयीनांकडून होणारे गुन्हे

बाल किंवा किशोर गुन्हेगारीमध्ये प्रामुख्याने १८ वर्षांखालील मुलांचा समावेश होतो. या वयात मुलांचे शारीरिक, मानसिक आणि भावनिक व्यक्तिमत्त्व विकसित होत असते. त्यामुळे योग्य-अयोग्य यातील फरक समजण्याची क्षमता अनेकदा अपुरी असते. कुतूहल, साहसाची इच्छा किंवा नवीन अनुभव घेण्याची प्रवृत्ती त्यांना चुकीच्या कृतींकडे नेऊ शकते. काही मुले चोरी, मारामारी, तोडफोड, फसवणूक किंवा इतर कायद्याने निषिद्ध कृत्यांमध्ये सहभागी होतात. मात्र प्रत्येक बालक गुन्हेगार म्हणून जन्माला येत नाही. कौटुंबिक वातावरण, सामाजिक परिस्थिती आणि संगत यांचा त्याच्या वर्तनावर मोठा परिणाम होतो. म्हणून अल्पवयीनांकडून झालेल्या गुन्ह्यांकडे केवळ शिक्षेच्या दृष्टीने न पाहता सुधारणांच्या दृष्टीने पाहणे आवश्यक आहे.

२. अपरिपक्व मानसिकता

किशोरवयीन मुलांची मानसिक आणि बौद्धिक क्षमता अद्याप पूर्णपणे विकसित झालेली नसते. त्यामुळे एखाद्या कृतीचे दूरगामी परिणाम काय होतील, याचा ते नेहमी योग्य विचार करू शकत नाहीत. क्षणिक आकर्षण किंवा उत्साहाच्या भरात ते चुकीचे निर्णय घेऊ शकतात. मित्रांचे बोलणे किंवा एखाद्या व्यक्तीचा प्रभाव ते सहज स्वीकारतात. काही वेळा धाडसी किंवा चुकीचे वर्तन केल्याने आपली प्रतिष्ठा वाढेल, असा त्यांचा गैरसमज होतो.

सामाजिक नियम, कायदे आणि नैतिक मूल्यांचे महत्त्व त्यांना पूर्णपणे समजलेले नसते. त्यामुळे किरकोळ गैरवर्तनाचे रूप पुढे गंभीर गुन्ह्यात बदलू शकते. योग्य मार्गदर्शन, समुपदेशन आणि शिक्षणाच्या माध्यमातून ही अपरिपक्वता सकारात्मक दिशेने वळवता येते.

३. भावनिक अस्थिरता

किशोरवय हा भावनिक बदलांचा महत्त्वाचा टप्पा मानला जातो. या काळात राग, भीती, असुरक्षितता, नैराश्य, मत्सर किंवा न्यूनगंड यांसारख्या भावना तीव्र होऊ शकतात. या भावनांवर नियंत्रण ठेवण्याची क्षमता काही मुलांमध्ये कमी असते. त्यामुळे क्षुल्लक कारणावरून भांडणे, मारामारी किंवा सूडाची भावना निर्माण होऊ शकते. काही मुलांना कुटुंबाकडून किंवा समाजाकडून अपेक्षित प्रेम व मान्यता मिळत नाही. त्यातून निर्माण झालेली निराशा ते आक्रमक किंवा नियमबाह्य वर्तनातून व्यक्त करू शकतात. भावनिक समस्या वेळेवर ओळखल्या नाहीत तर त्यांचा परिणाम सामाजिक वर्तनावर होऊ शकतो. समुपदेशन, प्रेमळ संवाद आणि भावनिक आधार यांमुळे अशा मुलांना योग्य मार्गावर आणणे शक्य होते.

४. परिस्थितीजन्य गुन्हे

किशोर गुन्हेगारीमागे अनेकदा प्रतिकूल सामाजिक आणि कौटुंबिक परिस्थिती कारणीभूत असते. गरिबी, बेरोजगारी, शिक्षणाचा अभाव आणि आर्थिक अडचणी यांचा मुलांच्या जीवनावर परिणाम होतो.

काही मुलांना लहान वयातच कुटुंबाच्या आर्थिक गरजा भागवण्यासाठी काम करावे लागते. कौटुंबिक कलह, पालकांचे दुर्लक्ष किंवा हिंसक वातावरण यामुळे मुलांमध्ये असुरक्षितता निर्माण होऊ शकते. वाईट संगतीमुळे त्यांना चोरी, व्यसन किंवा इतर गैरकृत्यांकडे आकर्षित केले जाऊ शकते. कधी कधी एखाद्या विशिष्ट परिस्थितीत दबावाखाली किंवा क्षणिक आवेशात गुन्हा घडतो. म्हणून अशा गुन्हांचा विचार करताना मुलाच्या सामाजिक आणि कौटुंबिक पार्श्वभूमीचा विचार करणे आवश्यक आहे. परिस्थिती सुधारून, शिक्षण व आधार देऊन अशा मुलांना गुन्हेगारीपासून दूर ठेवता येते.

५. सुधारण्याची क्षमता

किशोर गुन्हेगारांमध्ये प्रौढ गुन्हेगारांच्या तुलनेत सुधारणा होण्याची शक्यता अधिक असते. कारण त्यांचे व्यक्तिमत्त्व आणि सवयी अद्याप पूर्णपणे स्थिर झालेल्या नसतात. योग्य मार्गदर्शन मिळाल्यास ते आपल्या चुकीची जाणीव करून घेऊ शकतात. शिक्षण, कौशल्यविकास आणि व्यावसायिक प्रशिक्षणामुळे त्यांना सकारात्मक संधी मिळतात. समुपदेशनामुळे त्यांच्या भावनिक आणि मानसिक समस्यांवर काम करता येते. कुटुंबाचा प्रेमळ आधार आणि समाजाची स्वीकाराची भूमिका देखील महत्त्वाची असते. त्यांना सतत 'गुन्हेगार' म्हणून हिणवल्यास त्यांच्या नकारात्मक ओळखीला बळ मिळू शकते. म्हणून किशोर न्यायव्यवस्थेत शिक्षा करण्यापेक्षा पुनर्वसन आणि समाजात पुनर्स्थापना यांना महत्त्व दिले जाते.

६. समूहाचा प्रभाव

किशोरवयात मित्रपरिवाराला मुलांच्या वर्तनात विशेष महत्त्व प्राप्त होते. मित्रांकडून मिळणारी मान्यता आणि स्वीकाराची भावना त्यांना अनेकदा प्रभावित करते. वाईट संगतीतील मित्र गुन्हेगारी किंवा नियमबाह्य कृती करण्यास प्रवृत्त करू शकतात. टोळीमध्ये स्वतःचे महत्त्व सिद्ध करण्यासाठी काही मुले धोकादायक कृती करण्यास तयार होतात. 'सर्वजण करत आहेत' या मानसिकतेमुळे वैयक्तिक जबाबदारीची जाणीव कमी होऊ शकते. सोशल मीडिया आणि इतर माध्यमांमधूनही चुकीच्या वर्तनाचे अनुकरण होण्याची शक्यता असते. त्याउलट, चांगला मित्रपरिवार मुलांना शिक्षण, खेळ, कला आणि सामाजिक उपक्रमांकडे वळवू शकतो. त्यामुळे किशोरवयीन मुलांसाठी सकारात्मक संगत, पालकांचे मार्गदर्शन आणि योग्य सामाजिक वातावरण अत्यंत आवश्यक आहे.

किशोर गुन्हेगारी ही आधुनिक समाजासमोरील एक गंभीर समस्या आहे. तिची कारणे सामाजिक, आर्थिक, मानसिक, कौटुंबिक आणि शैक्षणिक स्वरूपाची आहेत. ही समस्या केवळ शिक्षा देऊन दूर होणार नाही. त्यासाठी योग्य शिक्षण, प्रेम, मार्गदर्शन, समुपदेशन आणि पुनर्वसन आवश्यक आहे. किशोर गुन्हेगार हे समाजाचे शत्रू नसून योग्य दिशा न मिळालेली मुले आहेत. त्यामुळे त्यांच्याशी सहानुभूतीने वागून त्यांना समाजाच्या मुख्य प्रवाहात आणणे आवश्यक आहे. राष्ट्राच्या उज्ज्वल भविष्यासाठी युवकांना चांगले संस्कार, शिक्षण आणि सुरक्षित वातावरण देणे ही समाजाची सामूहिक जबाबदारी आहे.

३.४ सारांश

वरील सर्व घटकांचा विचार करता गुन्हेगारी ही एक गुंतागुंतीची सामाजिक समस्या असल्याचे स्पष्ट होते. मालमत्तेशी संबंधित गुन्हांमध्ये चोरी, घरफोडी आणि दरोडा यांसारख्या कृत्यांचा समावेश

होतो. या गुन्ह्यांमुळे व्यक्तीच्या मालमत्तेचे नुकसान होण्याबरोबरच समाजातील सुरक्षिततेची भावना कमी होते. पांढरपेशी गुन्हे आर्थिक व व्यावसायिक क्षेत्राशी संबंधित असल्याने त्यांचा परिणाम मोठ्या प्रमाणावर समाजावर होऊ शकतो. फसवणूक, भ्रष्टाचार, आर्थिक गैरव्यवहार यांसारख्या कृत्यांमुळे संस्थांवरील आणि व्यवस्थेवरील विश्वास कमी होतो. आधुनिक तंत्रज्ञानाच्या वाढत्या वापरामुळे सायबर गुन्ह्यांचे स्वरूपही अधिक व्यापक झाले आहे. ऑनलाइन फसवणूक, माहितीची चोरी, आर्थिक गैरव्यवहार आणि सोशल मीडिया संबंधित गुन्हे ही त्याची काही उदाहरणे आहेत.

सायबर गुन्ह्यांमुळे व्यक्तीच्या आर्थिक तसेच वैयक्तिक सुरक्षिततेसमोर नवीन आव्हाने निर्माण झाली आहेत. बालगुन्हेगारीकडे मात्र केवळ कायद्याचे उल्लंघन म्हणून न पाहता त्यामागील सामाजिक व कौटुंबिक कारणांचाही विचार करणे आवश्यक आहे. गरिबी, कौटुंबिक समस्या, वाईट संगत, भावनिक अस्थिरता आणि योग्य मार्गदर्शनाचा अभाव यामुळे बालक गुन्हेगारीकडे वळू शकते. त्यामुळे बालगुन्हेगारीच्या बाबतीत शिक्षा करण्यापेक्षा सुधारणा आणि पुनर्वसनाला अधिक महत्त्व देणे आवश्यक आहे. या सर्व प्रकारच्या गुन्ह्यांमध्ये व्यक्ती, कुटुंब, समाज आणि बदलते तंत्रज्ञान यांचा प्रत्यक्ष किंवा अप्रत्यक्ष प्रभाव दिसून येतो.

गुन्हेगारीला आळा घालण्यासाठी प्रभावी कायदे, सक्षम अंमलबजावणी आणि जनजागृती आवश्यक आहे. तसेच नागरिकांनी कायद्याचे पालन करून डिजिटल माध्यमांचा सुरक्षित आणि जबाबदारीने वापर करणे गरजेचे आहे. कुटुंब आणि शैक्षणिक संस्थांनी मुलांमध्ये नैतिक मूल्ये, सामाजिक जबाबदारी आणि कायद्याबद्दल आदर निर्माण करणे आवश्यक आहे.

समाजातील आर्थिक व सामाजिक विषमता कमी करण्यासाठी प्रभावी उपाययोजना करणेही महत्त्वाचे आहे. एकूणच, गुन्हेगारी रोखण्यासाठी केवळ पोलिस आणि न्यायव्यवस्थेवर अवलंबून न राहता समाजातील प्रत्येक घटकाने जबाबदारी स्वीकारणे गरजेचे आहे. सामाजिक जागृती, योग्य संस्कार, प्रभावी कायदे, तंत्रज्ञानाचा सुरक्षित वापर आणि पुनर्वसनात्मक दृष्टिकोन यांच्या माध्यमातून गुन्हेगारीचे प्रमाण कमी करून सुरक्षित व जबाबदार समाजाची निर्मिती करता येऊ शकते.

३.५ स्वयं अध्ययनासाठी प्रश्न

१. दुसऱ्याच्या ताब्यातील चल मालमत्ता त्याच्या संमतीशिवाय अप्रामाणिकपणे घेऊन जाणे म्हणजे होय.

अ) दरोडा

ब) चोरी

क) घरफोडी

ड) फसवणूक

२. पांढरपेशी गुन्ह्यांची संकल्पना प्रथम यांनी मांडली.

अ) एडविन सदरलँड

ब) गिलिन आणि गिलिन

क) न्यूमेयर

ड) सिमंड फ्राँड

३. पांढरपेशी गुन्ह्यांचा प्रमुख उद्देश असतो.
- अ) शारीरिक इजा करणे ब) सामाजिक सेवा करणे
क) आर्थिक लाभ मिळविणे ड) मनोरंजन करणे
४. पाच किंवा त्यापेक्षा अधिक व्यक्तींनी मिळून लूट किंवा जबरी चोरी करणे याला म्हणतात.
- अ) चोरी ब) घरफोडी
क) दरोडा ड) फसवणूक
५. इंटरनेट किंवा संगणक प्रणालीचा वापर करून केलेल्या बेकायदेशीर कृत्याला म्हणतात.
- अ) आर्थिक गुन्हा ब) सायबर गुन्हा
क) मालमत्ता गुन्हा ड) सामाजिक गुन्हा
६. खोटे ई-मेल, संदेश किंवा वेबसाइटच्या माध्यमातून वैयक्तिक माहिती मिळविण्याच्या प्रकाराला म्हणतात.
- अ) हॅकिंग ब) फिशिंग
क) डेटा चोरी ड) सायबर बुलिंग
७. दुसऱ्या व्यक्तीची वैयक्तिक माहिती वापरून फसवणूक करणे म्हणजे होय.
- अ) ओळख चोरी ब) घरफोडी
क) दरोडा ड) करचुकवेगिरी
८. अल्पवयीन मुलांकडून केलेले समाजविरोधी किंवा कायद्याविरुद्धचे वर्तन म्हणजे होय.
- अ) पांढरपेशी गुन्हे ब) सायबर गुन्हे
क) बालगुन्हेगारी ड) आर्थिक गुन्हे
९. बालगुन्हेगारीमध्ये मुलांच्या वर्तनावर चा प्रभाव मोठ्या प्रमाणात दिसून येतो.
- अ) मित्रपरिवाराचा ब) केवळ शासनाचा
क) केवळ न्यायालयाचा ड) केवळ प्रसारमाध्यमांचा
१०. बाल गुन्हेगारांबाबत दृष्टिकोन अधिक योग्य मानला जातो.
- अ) केवळ कठोर शिक्षा देणे
ब) त्यांना समाजापासून कायम दूर ठेवणे
क) सुधारणा, समुपदेशन आणि पुनर्वसन करणे
ड) त्यांच्या समस्यांकडे दुर्लक्ष करणे

३.६ स्वयं अध्ययन प्रश्नांची उत्तरे

१) ब) चोरी	२) अ) एडविन सदरलँड
३) क) आर्थिक लाभ मिळविणे	४) क) दरोडा
५) ब) सायबर गुन्हा	६) ब) फिशिंग
७) अ) ओळख चोरी	८) क) बालगुन्हेगारी
९) अ) मित्रपरिवाराचा	१०) क) सुधारणा, समुपदेशन आणि पुनर्वसन करणे

३.७ सरावासाठीचे प्रश्न

- १) मालमत्ता विरुद्धच्या गुन्ह्याचे प्रकार विशद करा.
- २) मालमत्तेविरुद्धच्या गुन्ह्यांची वैशिष्ट्ये स्पष्ट करा.
- ३) सायबर गुन्हा म्हणजे काय? सायबर गुन्ह्याची वैशिष्ट्ये स्पष्ट करा.
- ४) बाल गुन्हेगारीची वैशिष्ट्ये स्पष्ट करा.

३.८ चिंतन आणि कार्य

३.९ अधिक वाचनासाठी संदर्भ पुस्तके

अ) मराठी संदर्भ पुस्तके

१. डॉ. रा. ना. मुळे - गुन्हेशास्त्र आणि दंडशास्त्र
२. डॉ. एन. व्ही. परांजपे - गुन्हेशास्त्र आणि दंडशास्त्र
३. डॉ. राम आहुजा - गुन्हेशास्त्र
४. डॉ. एस. एस. श्रीवास्तव - गुन्हेशास्त्र आणि गुन्हेगारी प्रशासन
५. डॉ. के. डी. गौर - सायबर कायदा
६. डॉ. पवन दुग्गल - सायबर कायदा
७. डॉ. एन. व्ही. परांजपे - दंडशास्त्र, पीडितशास्त्र आणि सुधारात्मक प्रशासन
८. डॉ. एम. जे. सेठना - समाज आणि फौजदारी कायदा

ब) इंग्रजी संदर्भ पुस्तके

1. Edwin H. Sutherland Donald R. Cressey - Principles of Criminology
2. Edwin H. Sutherland - White Collar Crime
3. Ram -huja - Criminology
4. N. V. Paranjape - Criminology and Penology
5. K. D. Gaur - Textbook on Indian Pe

भारतातील फौजदारी न्यायव्यवस्था (Criminal Justice System in India)

४.१ प्रस्तावना

४.२ उद्दिष्टे

४.३ विषय विवेचन

४.३.१ पोलीस: संघटन, अधिकार, मर्यादा आणि सुधारणा

४.३.२ न्यायालये: श्रेणीबद्ध रचना आणि खटले चालविण्याची प्रक्रिया

४.३.३ सुधारात्मक प्रशासन: कारागृह, परीविक्षा, परोल आणि खुली कारागृहे

४.४ सारांश

४.५ स्वयं अध्ययनासाठी प्रश्न

४.६ स्वयं अध्ययन प्रश्नांची उत्तरे

४.७ सरावासाठीचे प्रश्न

४.८ चिंतन आणि कार्य

४.९ अधिक वाचनासाठी संदर्भ पुस्तके

४.१ प्रस्तावना

समाजात शांतता, सुव्यवस्था आणि कायद्याचे राज्य टिकवून ठेवण्यासाठी प्रभावी फौजदारी न्यायव्यवस्था अत्यंत आवश्यक असते. गुन्हे रोखणे, गुन्हेगारांना शिक्षा करणे आणि पीडितांना न्याय मिळवून देणे ही फौजदारी न्यायव्यवस्थेची प्रमुख उद्दिष्टे आहेत. भारतातील फौजदारी न्यायव्यवस्था ही संविधानाच्या तत्वांवर आधारित असून न्याय, स्वातंत्र्य, समता आणि बंधुता या मूल्यांचे संरक्षण करण्याचे कार्य करते. भारतातील फौजदारी न्यायव्यवस्थेमध्ये प्रामुख्याने पोलीस यंत्रणा, न्यायालये, कारागृहे आणि अभियोजन यंत्रणा यांचा समावेश होतो. गुन्हांची नोंद, तपास, पुरावे संकलन, आरोपींवर खटला चालविणे आणि न्यायालयाद्वारे अंतिम निर्णय देणे ही संपूर्ण प्रक्रिया या व्यवस्थेद्वारे पार पाडली जाते. याशिवाय, मानवी हक्कांचे संरक्षण, निष्पक्ष सुनावणी आणि कायद्यापुढे सर्व समान आहेत हे तत्त्वही या व्यवस्थेचा महत्त्वाचा भाग आहे.

भारतामध्ये वाढते गुन्हे, सायबर गुन्हे, संघटित गुन्हेगारी आणि न्यायालयांतील प्रलंबित खटले यांसारख्या आव्हानांमुळे फौजदारी न्यायव्यवस्थेचे महत्त्व अधिक वाढले आहे. त्यामुळे नागरिकांचा

न्यायव्यवस्थेवरील विश्वास टिकवून ठेवण्यासाठी आणि कायद्याचे प्रभावी पालन सुनिश्चित करण्यासाठी या व्यवस्थेची भूमिका अत्यंत महत्त्वपूर्ण ठरते. अशा प्रकारे, भारतीय फौजदारी न्यायव्यवस्था ही समाजात कायदा व सुव्यवस्था राखणारी, गुन्हेगारांना शिक्षा देणारी आणि नागरिकांच्या हक्कांचे संरक्षण करणारी एक महत्त्वपूर्ण संस्था आहे.

मानव हा सामाजिक प्राणी आहे. समाजामध्ये शांतता, सुव्यवस्था आणि सुरक्षितता टिकवून ठेवण्यासाठी नियम, कायदे आणि संस्थांची आवश्यकता असते. समाजातील काही व्यक्ती कायद्याचे उल्लंघन करून गुन्हे करतात. अशा गुन्हांवर नियंत्रण ठेवण्यासाठी, गुन्हेगारांना शिक्षा देण्यासाठी आणि पीडित व्यक्तींना न्याय मिळवून देण्यासाठी फौजदारी न्यायव्यवस्था अस्तित्वात आली आहे. कोणत्याही देशाच्या कायदा व सुव्यवस्थेचा पाया त्याच्या न्यायव्यवस्थेवर अवलंबून असतो. भारतातील फौजदारी न्यायव्यवस्था ही जगातील सर्वात मोठ्या लोकशाही व्यवस्थांपैकी एक असून ती भारतीय संविधानाच्या तत्त्वांवर आधारित आहे.

भारतातील फौजदारी न्यायव्यवस्था ही गुन्हांचा तपास, आरोपींवर खटला चालविणे, न्यायनिवाडा करणे आणि दोषी व्यक्तींना शिक्षा देणे या सर्व प्रक्रियांचा समावेश करणारी व्यापक यंत्रणा आहे. या व्यवस्थेचा मुख्य उद्देश समाजात कायद्याचे राज्य प्रस्थापित करणे, नागरिकांच्या मूलभूत अधिकारांचे संरक्षण करणे आणि न्याय प्रदान करणे हा आहे.

४.२ उद्दिष्टे

प्रस्तुत घटकाचा अभ्यास केल्यानंतर आपणास...

१. भारतातील फौजदारी न्यायव्यवस्था आणि तिची प्रक्रिया समजून घेता येईल.
२. पोलीस प्रशासनाची रचना, त्यांचे अधिकार, त्यांच्या मर्यादा आणि करावयाच्या सुधारणा समजून घेता येतील.
३. भारतातील न्यायालयांची श्रेणीबद्ध रचना आणि खटले चालविण्याची प्रक्रिया समजून घेता येईल.
४. सुधारात्मक प्रशासन आणि त्या अंतर्गत कारागृहे, परीविक्षा, परोल आणि खुली कारागृहे यांची संकल्पना, स्वरूप आणि कार्यपद्धती समजून घेता येईल.

४.३ विषय विवेचन

पोलीस, न्यायालये आणि सुधारात्मक प्रशासन हे फौजदारी न्यायव्यवस्थेचे तीन महत्त्वाचे घटक आहेत. पोलीसांचे प्रमुख कार्य कायदा व सुव्यवस्था राखणे, गुन्हे रोखणे, गुन्हांचा तपास करणे आणि नागरिकांचे संरक्षण करणे हे आहे. पोलीस दलाची संघटनात्मक रचना राज्य, जिल्हा व स्थानिक पातळीवर करण्यात आलेली आहे. पोलीसांना अटक, तपास, झडती व पुरावे संकलित करण्याचे कायदेशीर अधिकार प्राप्त आहेत. मात्र या अधिकारांचा वापर कायद्याच्या चौकटीत व नागरिकांच्या हक्कांचा आदर करून करणे आवश्यक आहे.

पोलीस व्यवस्थेत पारदर्शकता, उत्तरदायित्व, आधुनिक तंत्रज्ञान आणि प्रभावी प्रशिक्षण यांची गरज आहे. न्यायव्यवस्थेत सर्वोच्च न्यायालय, उच्च न्यायालये आणि अधीनस्थ न्यायालये अशी श्रेणीबद्ध रचना आढळते. न्यायालयांचे प्रमुख कार्य कायद्याचा अर्थ लावणे, वादांचे निराकरण करणे आणि नागरिकांना न्याय मिळवून देणे हे आहे. खटला चालविताना तक्रार किंवा प्राथमिकी, तपास, आरोपपत्र, आरोप निश्चिती, पुरावे, साक्षी व युक्तिवाद असे विविध टप्पे असतात. सर्व पुरावे व युक्तिवादांचा विचार करून न्यायालय निर्णय देते आणि कायदानुसार अपीलची संधी उपलब्ध असते. सुधारात्मक प्रशासनाचा उद्देश केवळ गुन्हेगारांना शिक्षा करणे नसून त्यांचे पुनर्वसन व सामाजिक पुनर्स्थापना करणे हा आहे. कारागृहांमध्ये कैद्यांची सुरक्षितता राखण्याबरोबरच शिक्षण, प्रशिक्षण आणि सुधारात्मक कार्यक्रम राबविले जातात.

परीविक्षा व्यवस्थेत पात्र व्यक्तीला कारावासाऐवजी समाजात राहून सुधारण्याची संधी दिली जाते. परोलच्या माध्यमातून पात्र कैद्याला विशिष्ट कारणांसाठी ठरावीक अटींवर तात्पुरते कारागृहाबाहेर जाण्याची परवानगी मिळते. खुली कारागृहे ही कमी सुरक्षा असलेली सुधारात्मक केंद्रे असून येथे कैद्यांना काम व स्वावलंबनाची संधी दिली जाते. पोलीस, न्यायालये आणि सुधारात्मक प्रशासन यांच्यात प्रभावी समन्वय असणे आवश्यक आहे. या तिन्ही घटकांची कार्यक्षमता, निष्पक्षता आणि मानवी दृष्टिकोन वाढल्यास फौजदारी न्यायव्यवस्था अधिक प्रभावी होते.

फौजदारी न्यायव्यवस्थेची संकल्पना

फौजदारी न्यायव्यवस्था म्हणजे गुन्हे रोखण्यासाठी, गुन्ह्यांचा शोध घेण्यासाठी, गुन्हेगारांना अटक करण्यासाठी, त्यांच्यावर खटला चालवून योग्य शिक्षा देण्यासाठी कार्यरत असलेल्या संस्था, प्रक्रिया आणि कायद्यांचा समूह होय. प्रसिद्ध गुन्हेगारीशास्त्रज्ञांच्या मते, फौजदारी न्यायव्यवस्था ही समाजातील कायदा व सुव्यवस्था राखण्यासाठी निर्माण झालेली एक सामाजिक नियंत्रण यंत्रणा आहे.

भारतातील फौजदारी न्यायव्यवस्थेची उद्दिष्टे

भारतातील फौजदारी न्यायव्यवस्थेची प्रमुख उद्दिष्टे पुढीलप्रमाणे आहेत:

१. गुन्हे रोखणे

फौजदारी न्यायव्यवस्थेचे प्रमुख उद्दिष्ट समाजातील गुन्हेगारीला आळा घालणे हे आहे. पोलीस तपास, कायद्याची अंमलबजावणी आणि न्यायालयीन प्रक्रिया यांच्या माध्यमातून गुन्हे रोखण्याचा प्रयत्न केला जातो. गुन्हा केल्यास कायदेशीर परिणाम भोगावे लागतात, याची जाणीव निर्माण केली जाते. यामुळे संभाव्य गुन्हेगारांना गुन्हा करण्यापासून परावृत्त करण्यास मदत होते. परिणामी समाजात सुरक्षितता आणि कायद्याबद्दल आदराची भावना निर्माण होते.

२. कायदा व सुव्यवस्था राखणे

समाजात शांतता, सुरक्षितता आणि सुव्यवस्था टिकवून ठेवणे हे फौजदारी न्यायव्यवस्थेचे महत्त्वाचे उद्दिष्ट आहे. गुन्हा घडल्यास त्याची चौकशी करून संबंधित व्यक्तींवर कायदानुसार कारवाई केली

जाते. नागरिकांच्या जीवन, स्वातंत्र्य आणि मालमत्तेचे संरक्षण करण्यासाठी कायद्याची प्रभावी अंमलबजावणी केली जाते. कायद्याचे उल्लंघन करणाऱ्यांवर नियंत्रण ठेवल्यामुळे सामाजिक शिस्त कायम राहण्यास मदत होते. यामुळे समाजात कायद्याचे राज्य आणि न्यायव्यवस्थेवरील विश्वास दृढ होतो.

३. गुन्हेगारांना शिक्षा देणे

गुन्हा सिद्ध झालेल्या व्यक्तीला कायदानुसार योग्य शिक्षा देणे हे फौजदारी न्यायव्यवस्थेचे महत्त्वाचे उद्दिष्ट आहे. शिक्षेमुळे गुन्हेगाराला आपल्या कृत्याची जाणीव करून देणे आणि भविष्यात गुन्हा न करण्यास प्रवृत्त करणे अपेक्षित असते. शिक्षेच्या माध्यमातून समाजातील इतर व्यक्तींनाही गुन्हे करण्यापासून परावृत्त करण्याचा प्रयत्न केला जातो. शिक्षा ही गुन्हाच्या स्वरूपाशी सुसंगत, न्याय्य आणि कायदेशीर असणे आवश्यक आहे. आधुनिक दृष्टिकोनातून शिक्षेबरोबरच गुन्हेगाराच्या सुधारणेलाही महत्त्व दिले जाते.

४. पीडितांना न्याय देणे

गुन्ह्यामुळे पीडित व्यक्तीला शारीरिक, मानसिक, आर्थिक किंवा सामाजिक नुकसान सहन करावे लागू शकते. फौजदारी न्यायव्यवस्थेचे उद्दिष्ट पीडित व्यक्तीच्या हक्कांचे संरक्षण करून तिला न्याय मिळवून देणे हे आहे. गुन्हाची निष्पक्ष चौकशी, पुराव्यांचे परीक्षण आणि न्यायालयीन सुनावणी यामुळे न्यायप्रक्रिया पारदर्शक होते. दोषी व्यक्तीवर कायदानुसार कारवाई झाल्यास पीडित व्यक्तीला न्याय मिळण्यास मदत होते. तसेच आवश्यकतेनुसार भरपाई, संरक्षण आणि पुनर्वसनाच्या उपायांना देखील महत्त्व दिले जाते.

५. मानवी हक्कांचे संरक्षण

फौजदारी न्यायव्यवस्थेत आरोपी, पीडित आणि दोषी व्यक्तींच्या मूलभूत मानवी हक्कांचे संरक्षण करणे आवश्यक आहे. आरोपीला निष्पक्ष चौकशी, न्यायालयीन सुनावणी आणि कायदेशीर संरक्षण मिळणे महत्त्वाचे आहे. कायद्याच्या प्रक्रियेचे पालन न करता कोणालाही मनमानीपणे शिक्षा किंवा अमानुष वागणूक देता येत नाही. कारागृहातील कैद्यांच्या मानवी प्रतिष्ठा, आरोग्य आणि मूलभूत अधिकारांचे संरक्षण करणेही आवश्यक आहे. यामुळे न्यायव्यवस्थेत समानता, मानवी प्रतिष्ठा आणि कायद्याचे राज्य यांना बळकटी मिळते.

६. पुनर्वसन करणे

आधुनिक फौजदारी न्यायव्यवस्थेचा उद्देश केवळ गुन्हेगाराला शिक्षा देणे नसून त्याचे सुधारणा व पुनर्वसन करणे हाही आहे. शिक्षण, व्यावसायिक प्रशिक्षण, कौशल्यविकास आणि समुपदेशनाच्या माध्यमातून गुन्हेगारामध्ये सकारात्मक बदल घडविण्याचा प्रयत्न केला जातो. गुन्हेगाराला समाजात पुन्हा सन्मानाने आणि जबाबदारीने जीवन जगण्यासाठी सक्षम करणे हा पुनर्वसनाचा मुख्य हेतू आहे. त्यामुळे गुन्हेगाराची सामाजिक पुनर्स्थापना होण्यास आणि कुटुंबीय संबंध टिकवून ठेवण्यास मदत होते. परिणामी पुनर्गुन्हेगारी कमी करून सुरक्षित व सुव्यवस्थित समाज निर्माण करण्यास मदत होते.

भारतातील फौजदारी न्यायव्यवस्थेचे घटक

भारतातील फौजदारी न्यायव्यवस्था ही गुन्हांचा तपास, आरोपीविरुद्ध खटला चालविणे, न्यायनिवाडा करणे आणि दोषी व्यक्तीच्या शिक्षेची किंवा सुधारणेची अंमलबजावणी करणे या परस्परपूरक प्रक्रियांवर आधारित आहे. तिचे प्रमुख घटक पुढीलप्रमाणे आहेत.

१. पोलीस यंत्रणा

पोलीस यंत्रणा ही फौजदारी न्यायव्यवस्थेतील प्राथमिक आणि महत्वाची यंत्रणा आहे. गुन्हा घडल्यानंतर त्याची नोंद करणे, तपास करणे आणि पुरावे गोळा करणे हे पोलिसांचे प्रमुख कार्य आहे. संशयित व्यक्तीचा शोध घेणे, आवश्यक कायदेशीर कारवाई करणे आणि तपास पूर्ण करून संबंधित अहवाल न्यायालयास सादर करणे ही त्यांची जबाबदारी असते.

गुन्हे प्रतिबंधित करणे आणि नागरिकांच्या जीवित व मालमत्तेचे संरक्षण करणे हेही पोलिसांचे महत्वाचे कार्य आहे. तपासाची निष्पक्षता, पुराव्यांची विश्वासार्हता आणि कायदेशीर प्रक्रियेचे पालन यांना विशेष महत्त्व असते. त्यामुळे पोलीस यंत्रणा ही गुन्हा घडण्यापासून न्यायालयीन प्रक्रियेपर्यंतची पहिली महत्वाची कडी मानली जाते.

२. अभियोजन संस्था (Prosecution)

अभियोजन संस्था ही राज्याच्या वतीने आरोपीविरुद्ध न्यायालयात फौजदारी खटला मांडण्याचे कार्य करते. सरकारी अभियोक्ता पोलिसांनी सादर केलेले पुरावे आणि तपासातील तथ्ये न्यायालयासमोर मांडतो. साक्षीदारांची तपासणी, पुराव्यांचे सादरीकरण आणि कायदेशीर युक्तिवाद करणे ही अभियोजन पक्षाची प्रमुख कार्ये आहेत. अभियोजनाचे उद्दिष्ट केवळ आरोपीला दोषी ठरविणे नसून न्यायालयासमोर प्रकरणाची सत्य व कायदेशीर बाजू निष्पक्षपणे मांडणे हे आहे. पुराव्यांच्या आधारे आरोपीचा दोष सिद्ध होतो किंवा नाही, याचा अंतिम निर्णय न्यायालय घेते. म्हणून अभियोजन संस्था पोलीस तपास आणि न्यायालयीन निर्णय यांच्यातील महत्वाचा दुवा आहे.

३. न्यायालये

न्यायालये फौजदारी न्यायव्यवस्थेतील न्यायनिवाडा करणारी प्रमुख संस्था आहेत. न्यायालय आरोपीविरुद्ध सादर केलेले पुरावे, साक्षीदारांचे जबाब आणि दोन्ही पक्षांचे युक्तिवाद यांचा विचार करते. आरोपी दोषी आहे की निर्दोष, याचा निर्णय कायद्याच्या आधारे न्यायालय करते. दोष सिद्ध झाल्यास गुन्हाच्या स्वरूपानुसार कायदानुसार योग्य शिक्षा ठोठावली जाऊ शकते. न्यायालयीन प्रक्रियेत आरोपीचे कायदेशीर अधिकार, पीडिताचे हित आणि निष्पक्ष न्याय यांना महत्त्व दिले जाते. त्यामुळे न्यायालये कायद्याचे राज्य, न्याय, समानता आणि मानवी हक्कांचे संरक्षण सुनिश्चित करण्याचे महत्वाचे कार्य करतात.

४. कारागृह व सुधारगृहे

कारागृह व सुधारगृहे ही फौजदारी न्यायव्यवस्थेतील शिक्षा, सुधारणा आणि पुनर्वसनाशी संबंधित घटक आहेत. न्यायालयाने शिक्षा सुनावलेल्या दोषी व्यक्तींना कायदानुसार कारागृहात ठेवले जाते; काही

परिस्थितीमध्ये न्यायालयीन कोठडीतील व्यक्तींनाही तेथे ठेवले जाऊ शकते. आधुनिक कारागृह व्यवस्थेचा उद्देश केवळ कैद्यांना बंदिस्त ठेवणे नसून त्यांच्या वर्तनात सकारात्मक बदल घडवून आणणे हा आहे.

शिक्षण, व्यावसायिक प्रशिक्षण, कौशल्यविकास, समुपदेशन आणि आरोग्यसेवा यांद्वारे कैद्यांच्या सुधारणेचा प्रयत्न केला जातो. सुधारगृहांमध्ये विशेषतः बालक व किशोरवयीन व्यक्तींच्या सुधारणा, संरक्षण आणि पुनर्वसनाला महत्त्व दिले जाते. अशा प्रकारे कारागृह व सुधारगृहे दोषी व्यक्तीला भविष्यात जबाबदार नागरिक म्हणून समाजात पुनर्स्थापित करण्याचे कार्य करतात.

भारतातील फौजदारी न्यायव्यवस्था ही समाजात कायदा व सुव्यवस्था टिकवून ठेवणारी, गुन्हेगारांना शिक्षा देणारी आणि नागरिकांच्या अधिकारांचे संरक्षण करणारी अत्यंत महत्त्वाची संस्था आहे. पोलीस, अभियोजन संस्था, न्यायालये आणि कारागृहे हे तिचे प्रमुख स्तंभ आहेत. न्याय, समता आणि स्वातंत्र्य या संविधानिक मूल्यांवर आधारित असलेली ही व्यवस्था लोकशाहीचे संरक्षण करते. बदलत्या सामाजिक व तांत्रिक परिस्थितीनुसार न्यायव्यवस्थेत सुधारणा करणे आवश्यक आहे. प्रभावी, पारदर्शक आणि जलद न्यायव्यवस्था हीच सुशासनाची ओळख आहे. त्यामुळे भारतातील फौजदारी न्यायव्यवस्था अधिक सक्षम, उत्तरदायी आणि लोकाभिमुख होणे ही काळाची गरज आहे.

४.३.१ पोलीस: संघटन, अधिकार, मर्यादा आणि सुधारणा (Police: Organisation, Powers, Limitations Reforms)

पोलीस ही राज्याच्या प्रशासकीय यंत्रणेतील एक अत्यंत महत्त्वाची संस्था आहे. समाजात कायदा व सुव्यवस्था राखणे, गुन्ह्यांना प्रतिबंध करणे, गुन्ह्यांचा तपास करणे, नागरिकांच्या जीवित व मालमत्तेचे संरक्षण करणे आणि न्यायव्यवस्थेला सहाय्य करणे ही पोलीसांची प्रमुख कार्ये आहेत. कोणत्याही लोकशाही राष्ट्रात नागरिकांचे अधिकार, स्वातंत्र्य आणि सुरक्षितता यांचे संरक्षण करण्यासाठी सक्षम, कार्यक्षम आणि उत्तरदायी पोलीस व्यवस्था आवश्यक असते. भारतासारख्या विशाल आणि विविधतेने नटलेल्या देशात पोलीस यंत्रणेचे महत्त्व अधिक वाढते. वाढती लोकसंख्या, शहरीकरण, तांत्रिक प्रगती, सायबर गुन्हे, दहशतवाद, संघटित गुन्हेगारी आणि सामाजिक तणाव यांसारख्या आव्हानांचा सामना करण्यासाठी पोलीस दल सतत कार्यरत असते.

भारतातील पोलीस व्यवस्था ही प्रामुख्याने राज्य सरकारांच्या नियंत्रणाखाली कार्य करते. भारतीय राज्यघटनेनुसार पोलीस हा विषय राज्य सूचीमध्ये समाविष्ट आहे. त्यामुळे प्रत्येक राज्याला स्वतःची पोलीस यंत्रणा उभारण्याचा आणि तिचे प्रशासन चालवण्याचा अधिकार आहे. तथापि, केंद्रीय स्तरावरही विविध सुरक्षा आणि तपास यंत्रणा कार्यरत आहेत. पोलीस दलाला अनेक कायदेशीर अधिकार प्रदान करण्यात आले आहेत; परंतु हे अधिकार अमर्याद नसून त्यांच्यावर संविधान, न्यायालये आणि मानवाधिकार तत्वांद्वारे मर्यादा घालण्यात आलेल्या आहेत. काळानुसार पोलीस व्यवस्थेमध्ये अनेक सुधारणा करण्याची आवश्यकता जाणवली असून विविध आयोग आणि न्यायालयांनी सुधारणा सुचविल्या आहेत.

१. पोलीस संघटन (Organisation of Police)

भारतातील पोलीस व्यवस्थेची रचना

भारतातील पोलीस यंत्रणा केंद्र आणि राज्य अशा दोन स्तरांवर कार्य करते. राज्य पोलीस दल हे राज्य सरकारच्या गृह विभागाच्या नियंत्रणाखाली कार्य करते.

राज्य स्तरावरील पोलीस संघटन

१. पोलीस महासंचालक (DGP)

पोलीस महासंचालक हा राज्य पोलीस दलाचा सर्वोच्च वरिष्ठ अधिकारी असतो. राज्यातील संपूर्ण पोलीस प्रशासनाचे नेतृत्व व नियंत्रण करण्याची जबाबदारी त्याच्यावर असते. कायदा व सुव्यवस्था राखण्यासाठी तो राज्य शासनाला आवश्यक मार्गदर्शन व सल्ला देतो. गुन्हेगारी नियंत्रण, संघटित गुन्हेगारी आणि गंभीर सुरक्षा प्रश्नांबाबत व्यापक धोरणे आखतो. विविध पोलीस विभाग, शाखा आणि अधिकाऱ्यांमध्ये समन्वय साधतो. पोलीस दलाचे प्रशिक्षण, मनुष्यबळ आणि आधुनिक तंत्रज्ञानाचा प्रभावी वापर यावर लक्ष देतो. मोठ्या सार्वजनिक कार्यक्रमांमध्ये तसेच आपत्कालीन परिस्थितीत सुरक्षा व्यवस्थेला दिशा देतो. अधीनस्थ अधिकाऱ्यांच्या कामकाजाचे परीक्षण करून आवश्यक सूचना व आदेश देतो. पोलीस दलातील शिस्त, कार्यक्षमता आणि नागरिककेंद्री दृष्टिकोन टिकविणे हे त्याचे महत्वाचे कार्य आहे. त्यामुळे उन्नत हा राज्याच्या पोलीस प्रशासनाचा धोरणात्मक आणि सर्वोच्च नेतृत्वकर्ता मानला जातो.

२. अतिरिक्त पोलीस महासंचालक (ADGP)

अतिरिक्त पोलीस महासंचालक हा राज्य पोलीस दलातील अत्यंत वरिष्ठ अधिकारी असून उन्नत यांना प्रशासन व कार्यवाहीमध्ये सहाय्य करतो. त्याच्याकडे कायदा व सुव्यवस्था, गुन्हे शाखा, वाहतूक, प्रशिक्षण किंवा प्रशासन यांसारख्या विशिष्ट विभागांची जबाबदारी असू शकते. संबंधित विभागाचे नियोजन, नियंत्रण आणि कार्यक्षमतेचे परीक्षण तो करतो. अधीनस्थ अधिकाऱ्यांना आवश्यक मार्गदर्शन व निर्देश देतो. गुन्हेगारीच्या स्वरूपाचा अभ्यास करून प्रतिबंधात्मक उपाययोजना करण्यावर भर देतो. विविध पोलीस शाखांमध्ये समन्वय निर्माण करण्याचे कार्य करतो. मोठ्या सुरक्षा व्यवस्थांच्या नियोजनात त्याची महत्त्वपूर्ण भूमिका असते. गंभीर घटनांच्या वेळी परिस्थिती नियंत्रणात आणण्यासाठी आवश्यक निर्देश देतो. उन्नत च्या धोरणांची प्रभावी अंमलबजावणी करण्यासाठी तो महत्वाचा दुवा ठरतो. त्यामुळे -उन्नत हा राज्य पोलीस प्रशासनाच्या धोरणात्मक अंमलबजावणीचा महत्वाचा अधिकारी आहे.

३. विशेष पोलीस महानिरीक्षक (IGP)

विशेष पोलीस महानिरीक्षक हा राज्य पोलीस प्रशासनातील वरिष्ठ अधिकारी असून विशिष्ट परिक्षेत्र, विभाग किंवा शाखेचे पर्यवेक्षण करतो. त्याच्या कार्यक्षेत्रातील पोलीस यंत्रणेच्या कामकाजाचे नियमित परीक्षण केले जाते. कायदा व सुव्यवस्था राखण्यासाठी आवश्यक नियोजन आणि उपाययोजना करण्यास तो मार्गदर्शन करतो. अधीनस्थ अधिकाऱ्यांना त्यांच्या जबाबदाऱ्या प्रभावीपणे पार पाडण्यासाठी सूचना देतो. गुन्हेगारीची परिस्थिती आणि गुन्हे नियंत्रणाच्या उपाययोजनांचा आढावा घेतो. विविध

जिल्ह्यांतील पोलीस प्रशासनामध्ये समन्वय साधतो. गंभीर गुन्हे किंवा संवेदनशील परिस्थितीत संबंधित अधिकाऱ्यांना मार्गदर्शन करतो. पोलीस दलातील शिस्त आणि कार्यपद्धतीचे निरीक्षण करतो. मोठ्या सार्वजनिक कार्यक्रमांसाठी सुरक्षा व्यवस्थेचे नियोजन करण्यास मदत करतो. त्यामुळे खत्रह हा वरिष्ठ प्रशासन आणि क्षेत्रीय पोलीस यंत्रणा यांच्यातील महत्वाचा समन्वयक मानला जातो.

४. उपमहानिरीक्षक (DIG)

उपमहानिरीक्षक हा वरिष्ठ पोलीस अधिकारी असून त्याच्याकडे विशिष्ट परिक्षेत्र किंवा अनेक जिल्ह्यांच्या पोलीस प्रशासनाचे पर्यवेक्षण असू शकते. संबंधित जिल्ह्यांतील कायदा व सुव्यवस्थेचा नियमित आढावा घेणे हे त्याचे महत्वाचे कार्य आहे. जिल्हा पोलीस अधीक्षकांच्या कामकाजावर वरिष्ठ पातळीवर देखरेख ठेवतो. गुन्हेगारीचे प्रमाण आणि स्वरूप लक्षात घेऊन गुन्हे नियंत्रणाच्या उपाययोजनांचे परीक्षण करतो. गंभीर गुन्हांच्या तपासात आवश्यक मार्गदर्शन देतो. विविध जिल्ह्यांतील पोलीस यंत्रणांमध्ये समन्वय निर्माण करतो. संवेदनशील परिस्थिती, मोठे कार्यक्रम किंवा विशेष बंदोबस्त यांचे नियोजन करण्यास मदत करतो. अधीनस्थ अधिकाऱ्यांच्या कार्यक्षमतेचे परीक्षण करून आवश्यक सुधारणा सुचवतो. वरिष्ठ पातळीवरील धोरणांची संबंधित क्षेत्रात अंमलबजावणी करण्यास तो मदत करतो. त्यामुळे अखत्रह हा परिक्षेत्रीय पोलीस प्रशासनातील महत्वाचा नियंत्रण व समन्वय अधिकारी आहे.

५. पोलीस अधीक्षक (SP)

पोलीस अधीक्षक हा जिल्ह्याच्या पोलीस प्रशासनाचा प्रमुख अधिकारी असतो. जिल्ह्यात कायदा व सुव्यवस्था राखणे आणि गुन्हेगारीवर नियंत्रण ठेवणे ही त्याची प्रमुख जबाबदारी आहे. जिल्ह्यातील सर्वसाधारण गुन्हेगारी परिस्थितीचा नियमित आढावा घेतो. विविध पोलीस ठाण्यांच्या कामकाजावर देखरेख ठेवतो. गंभीर गुन्हांच्या तपासाची दिशा आणि प्रगती यावर आवश्यक लक्ष देतो. सण, उत्सव, मिरवणुका, निवडणुका आणि सार्वजनिक कार्यक्रमांसाठी सुरक्षा व्यवस्थेचे नियोजन करतो. गुन्हे प्रतिबंधासाठी विशेष मोहिमा व प्रतिबंधात्मक उपाययोजना राबविण्याचे निर्देश देतो. अधीनस्थ अधिकाऱ्यांच्या कामाचे परीक्षण करून त्यांना मार्गदर्शन करतो. जिल्ह्यातील इतर शासकीय यंत्रणांशी समन्वय साधून सार्वजनिक सुरक्षा मजबूत करतो. त्यामुळे SP हा जिल्ह्यातील कायदा व सुव्यवस्था आणि गुन्हे नियंत्रणाचा प्रमुख प्रशासकीय अधिकारी मानला जातो.

६. उपविभागीय पोलीस अधिकारी (DySP/SDPO)

उपविभागीय पोलीस अधिकारी हा जिल्ह्यातील विशिष्ट पोलीस उपविभागाच्या प्रशासनावर देखरेख ठेवतो. त्याच्या कार्यक्षेत्रात सामान्यतः एकापेक्षा अधिक पोलीस ठाणी असू शकतात. या पोलीस ठाण्यांच्या कामकाजाचे नियमित निरीक्षण करणे हे त्याचे महत्वाचे कार्य आहे. गुन्हांची नोंद, तपास आणि कायदेशीर कार्यवाही योग्य पद्धतीने होत आहे का याचा आढावा घेतो. गंभीर गुन्हांच्या तपासात तपास अधिकाऱ्यांना आवश्यक मार्गदर्शन करतो. उपविभागातील कायदा व सुव्यवस्था राखण्यासाठी प्रतिबंधात्मक उपाययोजनांचे नियोजन करतो. विविध पोलीस ठाण्यांमध्ये समन्वय साधून कार्यक्षमता वाढवतो. संवेदनशील घटना आणि मोठ्या सार्वजनिक कार्यक्रमांच्या वेळी बंदोबस्ताचे नियोजन करतो. स्थानिक समस्यांची

माहिती वरिष्ठ अधिकाऱ्यांना देऊन आवश्यक उपाययोजना सुचवतो. त्यामुळे DySP/SDPO हा जिल्हा पोलीस प्रशासन आणि पोलीस ठाणे यांच्यातील महत्त्वाचा कार्यकारी दुवा आहे.

७. पोलीस निरीक्षक (PI)

पोलीस निरीक्षक हा पोलीस ठाण्याच्या दैनंदिन कामकाजातील प्रमुख अधिकाऱ्यांपैकी एक असतो. अनेक ठिकाणी तो पोलीस ठाण्याचा प्रभारी अधिकारी म्हणून काम करतो. पोलीस ठाण्यात दाखल होणाऱ्या गुन्ह्यांच्या नोंदी आणि तपासावर तो देखरेख ठेवतो. गंभीर गुन्ह्यांच्या तपासात स्वतः सहभागी होऊन किंवा तपास अधिकाऱ्यांना मार्गदर्शन करून कार्यवाही करतो. पोलीस कर्मचाऱ्यांच्या दैनंदिन कामाचे नियोजन आणि व्यवस्थापन करतो. आपल्या कार्यक्षेत्रात कायदा व सुव्यवस्था राखण्यासाठी गस्त, बंदोबस्त आणि प्रतिबंधात्मक कारवाईचे नियोजन करतो. नागरिकांच्या तक्रारींची दखल घेऊन कायदानुसार कार्यवाही सुनिश्चित करतो. गंभीर परिस्थितीत वरिष्ठ अधिकाऱ्यांना माहिती देऊन आवश्यक मदत घेतो. पोलीस ठाण्यातील नोंदी, कागदपत्रे आणि प्रशासकीय कामकाज व्यवस्थित ठेवतो. त्यामुळे झख हा पोलीस ठाण्याच्या प्रत्यक्ष प्रशासनाचा आणि स्थानिक कायदा-सुव्यवस्थेचा महत्त्वाचा अधिकारी आहे.

८. सहाय्यक पोलीस निरीक्षक (API)

सहाय्यक पोलीस निरीक्षक हा पोलीस निरीक्षकाच्या अधिपत्याखाली तपास व प्रशासकीय कामात महत्त्वाची भूमिका बजावतो. गुन्ह्यांच्या तपासासाठी आवश्यक प्राथमिक कार्यवाही करण्यामध्ये त्याचा सहभाग असतो. घटनास्थळाची पाहणी, माहिती संकलन आणि पुराव्यांच्या प्रक्रियेत तो सहभागी होऊ शकतो. संबंधित व्यक्ती व साक्षीदारांकडून आवश्यक माहिती मिळविण्यासाठी तपास पथकाला मदत करतो. वरिष्ठ अधिकाऱ्यांच्या निर्देशानुसार तपासातील विविध कामे पूर्ण करतो. पोलीस ठाण्याच्या दैनंदिन प्रशासनात आणि नोंदवहीच्या कामातही सहाय्य करतो. गस्त, बंदोबस्त आणि कायदा व सुव्यवस्थेच्या कार्यवाहीत सहभागी होतो. नागरिकांच्या तक्रारींची प्राथमिक माहिती घेऊन आवश्यकतेनुसार वरिष्ठ अधिकाऱ्यांकडे पाठवतो. पोलीस निरीक्षकाच्या अनुपस्थितीत किंवा आदेशानुसार काही प्रशासकीय जबाबदाऱ्या पार पाडू शकतो. त्यामुळे API हा पोलीस ठाण्यातील तपास, प्रशासन आणि प्रत्यक्ष कार्यवाही यांना जोडणारा महत्त्वाचा अधिकारी आहे.

९. पोलीस उपनिरीक्षक (PSI)

पोलीस उपनिरीक्षक हा पोलीस ठाण्यातील महत्त्वाचा तपास अधिकारी असतो. गुन्ह्यांची नोंद, प्राथमिक चौकशी आणि तपासाच्या विविध टप्प्यांमध्ये त्याची भूमिका असते. कायदानुसार अधिकारक्षेत्रात तो गुन्ह्याचा तपास करून आवश्यक पुरावे संकलित करतो. घटनास्थळी जाऊन परिस्थितीचा आढावा घेणे आणि पुरावे सुरक्षित करणे ही त्याची महत्त्वाची कामे आहेत. साक्षीदारांकडून माहिती घेणे आणि संबंधित व्यक्तींची चौकशी करणे तपासाचा भाग असतो. आरोपीविरुद्ध कायदेशीर कारवाई करण्यासाठी उपलब्ध पुराव्यांचे संकलन व दस्तऐवजीकरण केले जाते. अटक, झडती आणि इतर तपासात्मक कार्यवाही करताना कायदेशीर प्रक्रियेचे पालन करणे आवश्यक असते. केस डायरी, अहवाल आणि इतर तपास कागदपत्रे

व्यवस्थित ठेवतो. न्यायालयीन प्रक्रियेसाठी आवश्यक कागदपत्रे व अहवाल तयार करण्यामध्ये त्याची भूमिका असते. त्यामुळे PSI हा गुन्हाच्या तपासापासून न्यायालयीन प्रक्रियेपर्यंत महत्त्वाची भूमिका बजावणारा कार्यकारी अधिकारी आहे.

१०. सहाय्यक उपनिरीक्षक (ASI)

सहाय्यक उपनिरीक्षक हा पोलीस ठाण्यातील तपास व प्रशासकीय कामात वरिष्ठ अधिकाऱ्यांना सहाय्य करणारा अधिकारी आहे. पोलीस ठाण्यातील विविध नोंदी, कागदपत्रे आणि प्रशासकीय कामकाजात त्याचा सहभाग असतो. वरिष्ठ अधिकाऱ्यांच्या निर्देशानुसार गुन्हाच्या तपासातील आवश्यक कार्यवाही तो करतो. घटनास्थळाची पाहणी, माहिती संकलन आणि साक्षीदारांशी संपर्क यांसारख्या कामात सहभागी होऊ शकतो. गस्त, बंदोबस्त आणि कायदा व सुव्यवस्था राखण्याच्या कामातही तो कार्यरत असतो. पोलीस ठाण्यात येणाऱ्या नागरिकांच्या तक्रारींची प्राथमिक माहिती घेण्यास मदत करतो. तपासासंबंधी माहिती व अहवाल वरिष्ठ अधिकाऱ्यांपर्यंत पोहोचवतो. आरोपी किंवा संशयित व्यक्तींशी संबंधित कायदेशीर प्रक्रियेत वरिष्ठांच्या आदेशानुसार कार्य करतो. पोलीस ठाण्याचे दैनंदिन कामकाज सुरळीत ठेवण्यासाठी त्याचे योगदान महत्त्वाचे असते. त्यामुळे ASI हा पोलीस ठाण्याच्या तपास व प्रशासकीय कार्याचा महत्त्वाचा सहाय्यक घटक आहे.

११. हवालदार व पोलीस शिपाई

हवालदार आणि पोलीस शिपाई हे पोलीस दलाच्या प्रत्यक्ष अंमलबजावणीतील सर्वात महत्त्वाचे कर्मचारी आहेत. ते नागरिकांच्या दैनंदिन जीवनाशी थेट संपर्कात राहून पोलीस सेवा बजावतात. नियमित गस्त घालणे आणि संशयास्पद हालचालींवर लक्ष ठेवणे हे त्यांचे प्रमुख कार्य आहे. सार्वजनिक ठिकाणी कायदा व सुव्यवस्था राखण्यासाठी ते बंदोबस्त करतात. सण, उत्सव, मिरवणुका, निवडणुका आणि मोठ्या कार्यक्रमांमध्ये सुरक्षा व्यवस्था सांभाळतात. वरिष्ठ अधिकाऱ्यांच्या कायदेशीर आदेशानुसार अटक, ताबा किंवा इतर कार्यवाहीत सहभागी होतात. घटनास्थळी पोहोचून परिसर सुरक्षित करणे आणि प्राथमिक माहिती वरिष्ठांना देणे हेही त्यांचे कार्य आहे. वाहतूक नियंत्रण, नागरिकांना मदत आणि आपत्कालीन परिस्थितीत प्राथमिक प्रतिसाद देण्यात त्यांची भूमिका असते. पोलीस ठाण्याच्या दैनंदिन कामकाजात हवालदार विशेषतः महत्त्वाची जबाबदारी पार पाडतात. त्यामुळे हवालदार व पोलीस शिपाई हे पोलीस यंत्रणेच्या प्रत्यक्ष अंमलबजावणीचे तळागाळातील आधारस्तंभ मानले जातात.

१.२ विशेष पोलीस शाखा

१. गुन्हे अन्वेषण विभाग (CID)

गुन्हे अन्वेषण विभाग (CID) हा गंभीर, गुंतागुंतीच्या आणि विशेष स्वरूपाच्या गुन्हांच्या तपासासाठी कार्यरत असतो. स्थानिक पोलीस यंत्रणेपेक्षा अधिक तांत्रिक व सखोल तपासाची आवश्यकता असलेल्या प्रकरणांमध्ये CID ची भूमिका महत्त्वाची ठरते. पुरावे, कागदपत्रे, तांत्रिक माहिती आणि साक्षीदारांच्या आधारे तपास केला जातो. त्यामुळे गंभीर गुन्हांच्या प्रभावी तपासासाठी CID महत्त्वाची तपास यंत्रणा आहे.

२. सायबर क्राईम सेल

सायबर क्राईम सेल हा संगणक, इंटरनेट आणि डिजिटल माध्यमांशी संबंधित गुन्ह्यांचा तपास करतो. ऑनलाइन आर्थिक फसवणूक, हॅकिंग, OTP फसवणूक, सोशल मीडिया गैरवापर आणि डिजिटल ओळख चोरी यांसारख्या प्रकरणांमध्ये त्याची भूमिका असते. डिजिटल पुरावे संकलित करून त्यांचे तांत्रिक विश्लेषण केले जाते. वाढत्या डिजिटल व्यवहारांच्या काळात सायबर गुन्ह्यांवर नियंत्रण ठेवण्यासाठी ही शाखा अत्यंत महत्त्वाची आहे.

३. आर्थिक गुन्हे शाखा

आर्थिक गुन्हे शाखा आर्थिक स्वरूपाच्या गंभीर गुन्ह्यांचा तपास आणि चौकशी करते. बँक फसवणूक, मोठे आर्थिक घोटाळे, बनावट कागदपत्रे आणि निधीचा गैरवापर यांसारख्या प्रकरणांमध्ये ती कार्य करते. आर्थिक व्यवहार, बँक नोंदी आणि कागदपत्रांचे विश्लेषण करून गुन्ह्याचा मागोवा घेतला जातो. त्यामुळे आर्थिक व्यवस्थेतील गैरप्रकारांवर नियंत्रण ठेवण्यासाठी या शाखेचे विशेष महत्त्व आहे.

४. वाहतूक पोलीस

वाहतूक पोलीस रस्त्यावरील वाहतूक सुरळीत आणि सुरक्षित ठेवण्याचे कार्य करतात. वाहतूक नियमांची अंमलबजावणी, वाहतूक कोंडीचे नियंत्रण आणि अपघात प्रतिबंध यामध्ये त्यांची महत्त्वाची भूमिका असते. वाहनचालकांमध्ये वाहतूक नियमांबाबत जागरूकता निर्माण करण्याचे कामही केले जाते. त्यामुळे रस्ते सुरक्षा वाढविणे आणि अपघातांचे प्रमाण कमी करणे हा वाहतूक पोलिसांचा प्रमुख उद्देश आहे.

५. महिला व बाल सुरक्षा कक्ष

महिला व बाल सुरक्षा कक्ष हा महिला आणि बालकांवरील अत्याचार व शोषणाच्या प्रकरणांमध्ये मदत आणि कायदेशीर कार्यवाहीसाठी कार्य करतो. कौटुंबिक हिंसाचार, लैंगिक अत्याचार, छळ आणि बालकांवरील गुन्ह्यांमध्ये पीडितांना आवश्यक मदत मिळवून देण्यावर भर दिला जातो. संवेदनशील प्रकरणांमध्ये पीडितांच्या सुरक्षिततेचा आणि गोपनीयतेचा विचार केला जातो. त्यामुळे महिला व बालकांच्या संरक्षणासाठी हा कक्ष महत्त्वाचा आहे.

६. दहशतवाद विरोधी पथक (ATS)

दहशतवाद विरोधी पथक (ATS) दहशतवादी कारवाया, त्यांचे नियोजन आणि संबंधित गुन्हे यांचा तपास व प्रतिबंध करण्यासाठी कार्य करते. संशयास्पद दहशतवादी नेटवर्क, निधीपुरवठा आणि संबंधित हालचालींबाबत माहितीचे विश्लेषण केले जाते. आवश्यकतेनुसार इतर सुरक्षा व तपास यंत्रणांशी समन्वय साधला जातो. राज्याच्या अंतर्गत सुरक्षेच्या दृष्टीने ATS ची भूमिका अत्यंत महत्त्वाची आहे.

७. रेल्वे पोलीस (GRP)

रेल्वे पोलीस (Government Railway Police-GRP) रेल्वे स्थानके आणि रेल्वे परिसरातील कायदा व सुव्यवस्था राखण्याचे कार्य करतात. रेल्वे प्रवाशांची सुरक्षा, चोरी, मारामारी आणि इतर गुन्ह्यांशी

संबंधित प्रकरणांमध्ये ते कार्यवाही करतात. रेल्वे परिसरात घडलेल्या गुन्ह्यांची नोंद व तपास करण्याची जबाबदारी संबंधित अधिकारक्षेत्रानुसार GRP कडे असते. त्यामुळे सुरक्षित आणि सुव्यवस्थित रेल्वे प्रवासासाठी GRP महत्वाची भूमिका बजावते.

२. पोलीसांचे अधिकार (Powers of Police)

पोलीसांना विविध कायद्यांद्वारे अधिकार प्रदान करण्यात आले आहेत. हे अधिकार समाजात शांतता आणि सुव्यवस्था राखण्यासाठी आवश्यक असतात.

२.१ अटक करण्याचा अधिकार

अटक करण्याचा अधिकार हा पोलीसांच्या महत्वाच्या कायदेशीर अधिकारांपैकी एक आहे. संज्ञेय गुन्ह्याच्या स्वरूपानुसार आणि कायद्यातील आवश्यक अटी पूर्ण झाल्यास पोलीस वॉरंटशिवाय अटक करू शकतात. अटकेचा उद्देश आरोपीला न्यायालयीन प्रक्रियेसमोर आणणे, तपास सुलभ करणे आणि आवश्यक परिस्थितीत पुढील गुन्हे रोखणे हा असतो.

अटक करताना संबंधित व्यक्तीला अटकेचे कारण आणि तिचे कायदेशीर अधिकार सांगणे आवश्यक असते. अटक केलेल्या व्यक्तीला वकिलाचा सल्ला घेण्याचा आणि कायदेशीर मदत मिळविण्याचा अधिकार आहे. अटक झालेल्या व्यक्तीला अनावश्यकपणे किंवा बेकायदेशीररीत्या कोठडीत ठेवता येत नाही. सामान्यतः अटक केलेल्या व्यक्तीला २४ तासांच्या आत, प्रवासाचा आवश्यक वेळ वगळून, संबंधित दंडाधिकाऱ्यासमोर हजर करणे आवश्यक असते. महिला, बालक आणि इतर संरक्षित व्यक्तींच्या अटकेबाबत विशेष कायदेशीर प्रक्रिया लागू होऊ शकते. अटक करताना व्यक्तीची प्रतिष्ठा, सुरक्षितता आणि मूलभूत अधिकार यांचा आदर करणे आवश्यक आहे. त्यामुळे अटक करण्याचा अधिकार हा कायदा-सुव्यवस्था आणि वैयक्तिक स्वातंत्र्य यांच्यात समतोल राखणारा अधिकार आहे.

२.२ FIR नोंदविण्याचा अधिकार/कर्तव्य

FIR म्हणजे First Information Report अर्थात प्रथम माहिती अहवाल होय.

संज्ञेय गुन्ह्याची माहिती मिळाल्यानंतर तिची कायद्यानुसार नोंद करणे ही गुन्हेगारी तपासाची महत्वाची सुरुवात असते. FIR मध्ये गुन्ह्याची घटना, वेळ, ठिकाण आणि उपलब्ध प्राथमिक माहिती यांचा समावेश केला जातो. FIR नोंदवल्यानंतर पोलीस संबंधित गुन्ह्याचा तपास कायद्यानुसार सुरू करू शकतात. माहिती देणाऱ्या व्यक्तीला FIR ची प्रत मिळण्याची कायदेशीर व्यवस्था आहे. FIR ही आरोपी दोषी असल्याचे अंतिम प्रमाणपत्र नसून तपास सुरू करण्यासाठीची प्राथमिक नोंद असते. FIR च्या आधारे घटनास्थळाची पाहणी, साक्षीदारांची चौकशी आणि पुरावे संकलित करण्याची प्रक्रिया सुरू होते. कायद्यानुसार काही परिस्थितींमध्ये गुन्ह्याची माहिती इलेक्ट्रॉनिक माध्यमातूनही दिली जाऊ शकते.

पोलीसांनी FIR नोंदविताना माहिती अचूक, निष्पक्ष आणि कायदेशीर पद्धतीने नोंदविणे आवश्यक आहे. त्यामुळे FIR ही पीडित व्यक्तीला न्याय मिळवून देणाऱ्या फौजदारी तपासाची पहिली महत्वाची पायरी मानली जाते.

२.३ तपास करण्याचा अधिकार

गुन्ह्याची माहिती मिळाल्यानंतर संबंधित कायद्याच्या तरतुदीनुसार पोलीस तपास करतात. तपासाचा मुख्य उद्देश गुन्हा कसा घडला, त्यामध्ये कोणाचा सहभाग आहे आणि कोणते पुरावे उपलब्ध आहेत हे शोधणे हा असतो. तपास अधिकारी घटनास्थळाची पाहणी करून भौतिक आणि परिस्थितीजन्य पुरावे संकलित करतो. साक्षीदार, पीडित व्यक्ती आणि संबंधित व्यक्तींची चौकशी करून आवश्यक माहिती मिळविली जाते. उडढत फुटेज, कागदपत्रे, मोबाईल माहिती आणि इतर डिजिटल पुराव्यांचाही कायदानुसार वापर केला जाऊ शकतो. गरजेनुसार फॉरेंसिक विज्ञान, वैद्यकीय तपासणी आणि तांत्रिक साधनांचा उपयोग केला जातो. तपासादरम्यान आरोपीचे तसेच पीडित व्यक्तीचे कायदेशीर अधिकार जपणे अत्यावश्यक असते. गोळा केलेले पुरावे सुरक्षित ठेवणे, त्यांची नोंद करणे आणि त्यांची अखंडता कायम राखणे महत्वाचे असते. तपास पूर्ण झाल्यानंतर कायदानुसार संबंधित अहवाल न्यायालयासमोर सादर केला जातो. म्हणून निष्पक्ष, वैज्ञानिक आणि पुराव्यावर आधारित तपास हा न्यायव्यवस्थेच्या प्रभावी कार्याचा मूलभूत आधार आहे.

२.४ झडती घेण्याचा अधिकार

गुन्ह्याशी संबंधित पुरावे शोधण्यासाठी कायदानुसार पोलीस झडती घेऊ शकतात. आरोपीचे घर, कार्यालय किंवा इतर ठिकाणी गुन्ह्याशी संबंधित वस्तू किंवा पुरावे असल्यास कायदेशीर प्रक्रियेनुसार झडती घेतली जाऊ शकते. काही परिस्थितींमध्ये न्यायालयीन वॉरंट आवश्यक असते, तर कायद्यातील विशिष्ट अटी पूर्ण झाल्यास काही प्रकरणांत वॉरंटशिवायही झडती घेता येते. झडती घेताना लागू कायदेशीर नियम, प्रक्रिया आणि आवश्यक नोंदी यांचे पालन करणे गरजेचे असते. झडतीदरम्यान मिळालेल्या वस्तूंची योग्य नोंद करून त्या तपासासाठी सुरक्षित ठेवाव्या लागतात. शक्य आणि कायदानुसार आवश्यक असल्यास स्वतंत्र साक्षीदारांच्या उपस्थितीत झडतीची प्रक्रिया पार पाडली जाते. महिलांची झडती घेताना संबंधित कायदेशीर संरक्षणात्मक तरतुदींचे पालन करणे आवश्यक असते.

डिजिटल उपकरणे मिळाल्यास त्यातील माहिती सुरक्षित ठेवणे आणि पुराव्याची अखंडता राखणे महत्वाचे असते. नागरिकांच्या गोपनीयता, प्रतिष्ठा आणि मालमत्तेच्या अधिकारांचा अनावश्यक भंग होऊ नये याची काळजी घेतली पाहिजे. त्यामुळे झडतीचा अधिकार हा पुरावे शोधण्यास उपयुक्त असला तरी तो कायदेशीर मर्यादा आणि नागरिकांच्या अधिकारांच्या चौकटीतच वापरला पाहिजे.

२.५ जप्ती करण्याचा अधिकार

गुन्ह्याशी संबंधित वस्तू, मालमत्ता किंवा इतर पुरावे कायदानुसार पोलिसांकडून जप्त केले जाऊ शकतात. जप्तीचा प्रमुख उद्देश गुन्ह्याच्या तपासासाठी आवश्यक पुरावे सुरक्षित ठेवणे हा असतो. गुन्ह्यात वापरलेले वाहन, शस्त्र, कागदपत्रे, रोख रक्कम किंवा इलेक्ट्रॉनिक उपकरणे परिस्थितीनुसार जप्त केली जाऊ शकतात. जप्त केलेल्या वस्तूंची तारीख, स्वरूप आणि परिस्थितीनुसार आवश्यक नोंद करणे महत्वाचे असते. डिजिटल उपकरणांच्या जप्तीत त्यातील माहितीमध्ये अनधिकृत बदल होणार नाही याची विशेष

काळजी घेतली जाते. जप्तीची प्रक्रिया संबंधित कायद्याने निश्चित केलेल्या नियमांनुसार पार पाडणे आवश्यक आहे.

व्यक्तीच्या मालमत्तेवर अनावश्यक किंवा बेकायदेशीर हस्तक्षेप होणार नाही याची दक्षता घ्यावी लागते. जप्त केलेल्या वस्तू तपासासाठी आवश्यक असल्यास त्या न्यायालयासमोर सादर केल्या जाऊ शकतात. तपास पूर्ण झाल्यानंतर मालमत्तेबाबत पुढील निर्णय संबंधित न्यायालयीन आदेशानुसार घेतला जाऊ शकतो. त्यामुळे जप्तीचा अधिकार गुन्ह्याचे पुरावे सुरक्षित ठेवणे आणि न्यायालयीन प्रक्रियेला आधार देणे या दृष्टीने महत्वाचा आहे.

२.६ प्रतिबंधात्मक कारवाई

गुन्हा घडल्यानंतर कारवाई करण्याबरोबरच संभाव्य गुन्हे आणि कायदा-सुव्यवस्थेचे प्रश्न रोखणे हे पोलिसांचे महत्वाचे कार्य आहे. संभाव्य धोका किंवा तणाव लक्षात घेऊन कायद्यानुसार प्रतिबंधात्मक उपाययोजना केल्या जाऊ शकतात. सण, उत्सव, निवडणुका, मिरवणुका आणि मोठ्या सार्वजनिक कार्यक्रमांमध्ये अतिरिक्त पोलीस बंदोबस्त केला जातो. गुन्हेगारीचे प्रमाण अधिक असलेल्या भागात गस्त आणि देखरेख वाढविली जाऊ शकते.

संशयित व्यक्तीविरुद्ध कारवाई करताना केवळ संशय पुरेसा नसून कायदेशीर आधार आणि निर्धारित प्रक्रिया आवश्यक असते. प्रतिबंधात्मक कारवाईचा उद्देश संभाव्य धोका कमी करणे आणि नागरिकांचे संरक्षण करणे हा असतो. अशा कारवाईमध्ये व्यक्तीच्या स्वातंत्र्यावर अनावश्यक किंवा मनमानी मर्यादा लादता कामा नयेत. नागरिकांच्या मूलभूत अधिकारांचा आदर राखून आणि परिस्थितीनुसार प्रमाणबद्ध पद्धतीने कारवाई करणे आवश्यक आहे. प्रभावी प्रतिबंधात्मक पोलीसिंगमुळे गुन्हेगारी, हिंसाचार आणि सार्वजनिक असुरक्षितता कमी करण्यास मदत होते. त्यामुळे प्रतिबंधात्मक कारवाई ही गुन्हा घडण्यापूर्वीच धोका ओळखून सार्वजनिक सुरक्षितता वाढविणारी पोलीस कार्यपद्धती आहे.

२.७ जमाव नियंत्रणाचा अधिकार

मोठ्या जमावामुळे कायदा व सुव्यवस्थेचा प्रश्न निर्माण होण्याची शक्यता असल्यास पोलीस कायद्यानुसार जमाव नियंत्रणाची कारवाई करू शकतात. हिंसा, दंगल किंवा सार्वजनिक मालमत्तेचे नुकसान होण्याची शक्यता असल्यास परिस्थिती नियंत्रणात आणणे आवश्यक असते. प्रथम परिस्थितीचे गांभीर्य लक्षात घेऊन जमावाला आवश्यक सूचना व कायदेशीर आदेश दिले जाऊ शकतात. कायद्यानुसार आवश्यक असल्यास जमावाला पांगण्याचे निर्देश दिले जाऊ शकतात. हिंसाचाराची परिस्थिती निर्माण झाल्यास नागरिकांचे जीवित आणि सार्वजनिक व खासगी मालमत्तेचे संरक्षण करणे हे प्रमुख उद्दिष्ट असते.

जमाव नियंत्रण करताना आवश्यकतेपेक्षा अधिक बळाचा वापर टाळणे आणि प्रमाणबद्धता राखणे महत्वाचे आहे. निष्पाप नागरिकांना अनावश्यक त्रास होणार नाही याची विशेष काळजी घेणे आवश्यक असते. धार्मिक, सामाजिक किंवा राजकीय कार्यक्रमांपूर्वी पोलीस परिस्थितीचा अंदाज घेऊन सुरक्षा नियोजन करतात. शांततापूर्ण सभा आणि कायदेशीर निदर्शनांचे अधिकार यांचाही पोलीस कारवाई करताना विचार केला पाहिजे.

म्हणून जमाव नियंत्रणाचा अधिकार हा सार्वजनिक शांतता, सुरक्षितता आणि नागरिकांच्या कायदेशीर अधिकारांमध्ये संतुलन राखणारा अधिकार आहे.

२.८ वाहतूक नियंत्रणाचा अधिकार

रस्त्यावरील वाहतूक सुरक्षित, शिस्तबद्ध आणि सुरळीत ठेवणे हे पोलिसांचे महत्वाचे कार्य आहे. वाहतूक नियमांचे उल्लंघन करणाऱ्या वाहनचालकांवर संबंधित कायद्यानुसार दंडात्मक किंवा इतर आवश्यक कारवाई केली जाऊ शकते. वेगमर्यादा, वाहतूक सिग्नल, हेल्मेट, सीटबेल्ट आणि वाहनाशी संबंधित कागदपत्रांची तपासणी केली जाते. गंभीर नियमभंग किंवा कायद्यातील तरतुदी लागू असल्यास वाहन ताब्यात घेण्याची किंवा जप्त करण्याची प्रक्रिया केली जाऊ शकते. अपघात झाल्यास वाहतूक नियंत्रित करून घटनास्थळ सुरक्षित करणे आणि जखमींना तातडीची मदत मिळवून देणे महत्वाचे असते.

मोठ्या सार्वजनिक कार्यक्रमांमध्ये वाहतूक कोंडी टाळण्यासाठी विशेष मार्ग आणि बंदोबस्ताचे नियोजन केले जाते. पादचारी, वाहनचालक आणि इतर रस्ते वापरकर्त्यांच्या सुरक्षिततेला प्राधान्य दिले जाते. वाहतूक नियमांबाबत नागरिकांमध्ये जनजागृती करणे हेही या कार्याचा महत्वाचा भाग आहे. नियमांची अंमलबजावणी करताना पारदर्शकता, समानता आणि कायदेशीर प्रक्रिया पाळणे आवश्यक आहे. त्यामुळे वाहतूक नियंत्रणामुळे अपघात कमी करणे, वाहतूक शिस्त निर्माण करणे आणि रस्ते सुरक्षा वाढविणे शक्य होते.

२.९ सार्वजनिक सुव्यवस्था राखण्याचा अधिकार

सार्वजनिक सुव्यवस्था आणि शांतता राखणे हे पोलिसांचे मूलभूत कर्तव्य आहे. मोर्चे, आंदोलने, सभा, धार्मिक कार्यक्रम आणि सार्वजनिक उत्सवांच्या वेळी नागरिकांच्या सुरक्षिततेसाठी पोलीस बंदोबस्त ठेवतात. अशा कार्यक्रमांमध्ये कायदा व सुव्यवस्था बिघडू नये यासाठी पूर्वनियोजन आणि परिस्थितीचे मूल्यांकन केले जाते. गर्दीचे व्यवस्थापन, वाहतूक नियंत्रण आणि संवेदनशील ठिकाणांची सुरक्षा यावर विशेष लक्ष दिले जाते. तणाव किंवा संघर्षाची शक्यता असल्यास कायद्यानुसार प्रतिबंधात्मक उपाययोजना केल्या जाऊ शकतात. अफवा, चुकीची माहिती किंवा गैरसमज यांमुळे परिस्थिती बिघडू नये यासाठी आवश्यक जनजागृती व समन्वय केला जाऊ शकतो.

हिंसाचार किंवा गंभीर कायदा-सुव्यवस्था समस्या निर्माण झाल्यास कायद्यानुसार आवश्यक कारवाई केली जाते. मात्र नागरिकांना शांततापूर्ण सभा, अभिव्यक्ती आणि कायदेशीर निदर्शनांचे अधिकार आहेत, याचा आदर करणे आवश्यक आहे. पोलीस कारवाई निष्पक्ष, कायदेशीर आणि परिस्थितीच्या गांभीर्यानुसार प्रमाणबद्ध असणे गरजेचे आहे. त्यामुळे सार्वजनिक सुव्यवस्था राखण्याचे कार्य नागरिकांचे संरक्षण, सामाजिक शांतता आणि कायद्याचे राज्य टिकविण्यासाठी अत्यंत आवश्यक आहे.

३. पोलीसांच्या मर्यादा (Limitations of Police)

पोलीसांना अनेक अधिकार असले तरी त्यांच्यावर कायदेशीर आणि नैतिक मर्यादा आहेत.

३.१ संविधानिक मर्यादा

भारतीय पोलीसांचे अधिकार संविधानाच्या चौकटीतच वापरणे आवश्यक आहे. कलम १४ नुसार सर्व नागरिकांना कायद्यापुढे समान वागणूक मिळणे गरजेचे आहे. कलम २० व २१ आरोपीचे संरक्षण तसेच जीवन व वैयक्तिक स्वातंत्र्याची हमी देतात. कलम २२ अटकेचे कारण सांगणे, वकिलाचा सल्ला घेणे आणि न्यायालयीन संरक्षण मिळण्याचे अधिकार सुनिश्चित करते. त्यामुळे अटक, चौकशी व तपास करताना पोलीसांनी मूलभूत अधिकारांचा आदर करणे आवश्यक आहे. थोडक्यात संविधानिक मर्यादा पोलीस अधिकारांच्या गैरवापरावर नियंत्रण ठेवून नागरिकांचे स्वातंत्र्य व कायद्याचे राज्य सुरक्षित करतात.

३.२ न्यायालयीन नियंत्रण

पोलीस यंत्रणा कायद्याच्या अधीन असल्यामुळे तिच्या कार्यावर न्यायालयीन नियंत्रण असते. बेकायदेशीर अटक, अनावश्यक कोठडी किंवा तपासातील गंभीर त्रुटींविरुद्ध नागरिक न्यायालयात दाद मागू शकतात. न्यायालय तपासाची निष्पक्षता, आरोपींचे अधिकार आणि कायदेशीर प्रक्रियेचे पालन यांची पाहणी करू शकते. पोलीसांकडून कायद्याचे उल्लंघन झाल्यास न्यायालय योग्य आदेश देऊ शकते. अशा नियंत्रणामुळे पोलीसांच्या अधिकारांच्या मनमानी वापराला आळा बसतो. थोडक्यात न्यायालयीन नियंत्रण हे पोलीस अधिकार आणि नागरिकांचे अधिकार यांच्यात संतुलन राखणारे महत्वाचे साधन आहे.

३.३ मानवाधिकार मर्यादा

पोलीस तपास करताना प्रत्येक व्यक्तीच्या प्रतिष्ठा, स्वातंत्र्य आणि सुरक्षिततेचा आदर करणे आवश्यक आहे. आरोपीला मारहाण करणे, मानसिक त्रास देणे किंवा जबरदस्तीने कबुली मिळवणे हे कायदेशीर तत्वांच्या विरोधात आहे. थर्ड डिग्री पद्धती मानवी प्रतिष्ठेला बाधक असून तिचा वापर अयोग्य आहे. महिला व अल्पवयीन व्यक्तींसाठी विशेष संरक्षणात्मक कायदेशीर प्रक्रिया लागू असते. मानवाधिकारांचे पालन केल्यामुळे तपासाची विश्वासार्हता आणि जनतेचा पोलीसांवरील विश्वास वाढतो.

३.४ राजकीय हस्तक्षेप

पोलीस यंत्रणेने राजकीय किंवा प्रभावशाली व्यक्तींच्या दबावाशिवाय कायद्याच्या आधारे निष्पक्षपणे काम करणे अपेक्षित आहे. बदली, नियुक्ती किंवा तपासाच्या दिशेवर अनुचित दबाव आल्यास पोलीसांच्या कार्यक्षमतेवर परिणाम होऊ शकतो. प्रभावशाली व्यक्तींना वेगळी वागणूक दिल्यास कायद्याच्या समानतेच्या तत्वाला बाधा येते. त्यामुळे पोलीस अधिकाऱ्यांना व्यावसायिक स्वायत्तता आणि स्पष्ट उत्तरदायित्व मिळणे आवश्यक आहे. पारदर्शक प्रशासकीय प्रक्रिया आणि कायदा-पुराव्यांना प्राधान्य दिल्यास निष्पक्षता वाढू शकते. थोडक्यात राजकीय हस्तक्षेपावर योग्य नियंत्रण ठेवणे हे पोलीस दलाची व्यावसायिकता आणि जनतेचा विश्वास टिकविण्यासाठी आवश्यक आहे.

३.५ संसाधनांची कमतरता

पोलीस दलाची कार्यक्षमता मनुष्यबळ, निधी, वाहने, तांत्रिक साधने आणि पायाभूत सुविधांवर अवलंबून असते. मनुष्यबळ कमी असल्यास गस्त, तपास, बंदोबस्त आणि तक्रार निवारणावर अतिरिक्त ताण येतो. सायबर व आर्थिक गुन्ह्यांसाठी आधुनिक उपकरणे आणि विशेष प्रशिक्षित मनुष्यबळाची आवश्यकता असते. अपुरी साधने व प्रशिक्षणामुळे तपासाची गुणवत्ता आणि प्रतिसादाचा वेग कमी होऊ शकतो. त्यामुळे पुरेसे मनुष्यबळ, आधुनिक तंत्रज्ञान आणि सातत्यपूर्ण प्रशिक्षण उपलब्ध करणे आवश्यक आहे. थोडक्यात पुरेशी संसाधने उपलब्ध झाल्यास पोलीस सेवा अधिक कार्यक्षम, तत्पर आणि नागरिकाभिमुख होऊ शकते.

३.६ भ्रष्टाचार

भ्रष्टाचारामुळे पोलीस दलाची निष्पक्षता, कार्यक्षमता आणि विश्वासार्हता यांवर गंभीर परिणाम होतो. लाचखोरी किंवा अधिकाराचा गैरवापर झाल्यास नागरिकांचा कायद्यावरील विश्वास कमी होतो. तपासात पक्षपात झाल्यास प्रभावशाली व्यक्तींना अनुचित फायदा मिळण्याची शक्यता निर्माण होते. भ्रष्टाचाराला आळा घालण्यासाठी पारदर्शक प्रक्रिया, अंतर्गत नियंत्रण आणि प्रभावी तक्रार निवारण व्यवस्था आवश्यक आहे. दोषी अधिकाऱ्यांवर कायदानुसार कारवाई करताना प्रामाणिक कर्मचाऱ्यांना संस्थात्मक पाठबळ देणेही महत्वाचे आहे. थोडक्यात पारदर्शक, उत्तरदायी आणि भ्रष्टाचारमुक्त पोलीस व्यवस्था ही जनतेचा विश्वास टिकविण्याचा महत्वाचा आधार आहे.

३.७ वाढते गुन्हे आणि नवीन आव्हाने

आधुनिक तंत्रज्ञानामुळे सायबर गुन्हे, ऑनलाइन फसवणूक, ओळख चोरी आणि डिजिटल आर्थिक गुन्ह्यांसारखी नवीन आव्हाने निर्माण झाली आहेत. आर्थिक व संघटित गुन्ह्यांच्या तपासासाठी मोठ्या प्रमाणातील व्यवहार, कागदपत्रे आणि डिजिटल माहितीचे विश्लेषण करावे लागते. दहशतवादासारख्या गंभीर धोक्यांसाठी गुप्तचर माहिती, विशेष प्रशिक्षण आणि विविध सुरक्षा यंत्रणांमधील समन्वय आवश्यक आहे. डिजिटल फॉरेंसिक, डेटा विश्लेषण आणि आधुनिक तपास तंत्रांचे ज्ञान पोलिसांना आत्मसात करावे लागते. मात्र तंत्रज्ञानाचा वापर करताना नागरिकांची गोपनीयता आणि कायदेशीर अधिकारांचे संरक्षण करणेही आवश्यक आहे. थोडक्यात बदलत्या गुन्हेगारीला सामोरे जाण्यासाठी प्रशिक्षित मनुष्यबळ, आधुनिक तंत्रज्ञान आणि सक्षम कायदेशीर चौकट आवश्यक आहे.

४. पोलीस सुधारणा (Police Reforms)

१. राष्ट्रीय पोलीस आयोग

राष्ट्रीय पोलीस आयोगाने भारतीय पोलीस व्यवस्थेतील त्रुटींचा अभ्यास करून व्यापक सुधारणा सुचविल्या. पोलिसांना राजकीय हस्तक्षेपापासून मुक्त ठेवून व्यावसायिक आणि निष्पक्षपणे काम करण्यावर आयोगाने भर दिला. पोलीसांच्या कार्यक्षमतेसाठी प्रशिक्षण, कार्यपद्धती आणि प्रशासनात सुधारणा आवश्यक असल्याचे स्पष्ट केले.

पोलीसांवर देखरेख ठेवण्यासाठी स्वतंत्र तक्रार निवारण यंत्रणा असावी, अशी भूमिका मांडली. नागरिकांच्या हक्कांचे संरक्षण आणि कायद्याचे राज्य यांना पोलीस कार्याचा केंद्रबिंदू मानले. पोलीस व नागरिक यांच्यात विश्वासाचे संबंध निर्माण करण्यासाठी नागरिकाभिमुख पोलीसिंगवर भर देण्यात आला. या शिफारसींमुळे पोलीस व्यवस्थेत व्यावसायिकता, उत्तरदायित्व आणि निष्पक्षतेचा विचार पुढे आला. त्यामुळे राष्ट्रीय पोलीस आयोग हा भारतातील पोलीस सुधारणांचा महत्वाचा आधारस्तंभ मानला जातो.

२. प्रकाश सिंह प्रकरण (२००६)

प्रकाश सिंह प्रकरणात सर्वोच्च न्यायालयाने पोलीस सुधारणांसाठी महत्त्वपूर्ण निर्देश दिले. पोलीस दलाला राजकीय दबावापासून अधिक स्वतंत्र आणि व्यावसायिक बनविणे हा या निर्देशांचा प्रमुख उद्देश होता. राज्य सुरक्षा आयोगाची स्थापना करून पोलीस प्रशासनावर संस्थात्मक देखरेख ठेवण्यावर भर देण्यात आला. पोलीस महासंचालक आणि वरिष्ठ अधिकाऱ्यांना निश्चित कार्यकाळ देऊन प्रशासकीय स्थैर्य निर्माण करण्याचा प्रयत्न करण्यात आला. कायदा व सुव्यवस्था आणि गुन्हांचा तपास यामध्ये कार्यात्मक विभाजन करण्याची शिफारस करण्यात आली. पोलीसांविरुद्धच्या तक्रारींची स्वतंत्र चौकशी करण्यासाठी पोलीस तक्रार प्राधिकरणाची संकल्पना मांडण्यात आली. या उपायांमुळे निष्पक्षता, उत्तरदायित्व आणि तपासाची गुणवत्ता वाढविण्याचा प्रयत्न झाला. त्यामुळे हे प्रकरण भारतीय पोलीस सुधारणा प्रक्रियेतील ऐतिहासिक आणि दिशादर्शक टप्पा ठरले.

३. समुदाय पोलीसिंग

समुदाय पोलीसिंगमध्ये पोलीस आणि नागरिक परस्पर सहकार्याने सुरक्षितता व गुन्हे प्रतिबंधासाठी कार्य करतात. यामध्ये गुन्हा घडल्यानंतर कारवाई करण्याबरोबरच गुन्हे घडू नयेत यासाठी प्रतिबंधात्मक उपायांना महत्त्व दिले जाते. स्थानिक नागरिक, युवक, व्यापारी, सामाजिक संस्था आणि संवेदनशील गटांशी नियमित संवाद साधला जातो. या संवादांमुळे पोलिसांना स्थानिक समस्या आणि गुन्हेगारीविषयी महत्वाची माहिती मिळू शकते.

नागरिकांचा सहभाग वाढल्यामुळे पोलिसांबद्दलचा भीती किंवा अविश्वास कमी होऊन विश्वासाचे वातावरण निर्माण होते. महिला, ज्येष्ठ नागरिक आणि विद्यार्थ्यांसाठी विशेष सुरक्षा व जनजागृती उपक्रम राबविता येतात. समुदायाच्या सहकार्यामुळे स्थानिक पातळीवर गुन्हे प्रतिबंध अधिक प्रभावीपणे करता येतो. म्हणून विश्वास, संवाद, सहभाग आणि सहकार्य हे समुदाय पोलीसिंगचे प्रमुख आधार आहेत.

४. तांत्रिक आधुनिकीकरण

बदलत्या गुन्हेगारीच्या स्वरूपामुळे पोलीस दलासाठी आधुनिक तंत्रज्ञानाचा वापर अत्यावश्यक झाला आहे. उडवत, ड्रोन आणि डिजिटल प्रणालींच्या मदतीने गुन्हे शोधणे, निरीक्षण करणे आणि पुरावे गोळा करणे अधिक प्रभावी होऊ शकते. सायबर गुन्हांच्या तपासासाठी सायबर फॉरेंसिक, डिजिटल पुरावे आणि डेटा विश्लेषण यांचे विशेष महत्त्व आहे. ऑनलाइन तक्रार प्रणाली आणि डिजिटल नोंदीमुळे पोलीस प्रशासन अधिक वेगवान व कार्यक्षम होऊ शकते. तंत्रज्ञानामुळे तपासातील अचूकता वाढविण्यास आणि पुराव्यांचे वैज्ञानिक विश्लेषण करण्यास मदत होते. मात्र फेस रिकग्निशन किंवा डिजिटल

निरीक्षणासारख्या साधनांचा वापर करताना गोपनीयता व नागरिकांच्या अधिकारांचे संरक्षण आवश्यक आहे. तांत्रिक साधनांचा योग्य वापर करण्यासाठी पोलिसांना सातत्याने प्रशिक्षण देणेही गरजेचे आहे. योग्य तंत्रज्ञान आणि प्रशिक्षित मनुष्यबळ यांच्या संयोगातून पोलीस व्यवस्थेची कार्यक्षमता मोठ्या प्रमाणात वाढू शकते.

५. प्रशिक्षण सुधारणा

पोलीस दलाला आधुनिक आणि कार्यक्षम बनविण्यासाठी सातत्यपूर्ण प्रशिक्षण ही मूलभूत गरज आहे. बदलत्या गुन्हेगारीमुळे सायबर गुन्हे, डिजिटल पुरावे, फॉरेंसिक विज्ञान आणि आधुनिक तपास पद्धतींचे प्रशिक्षण आवश्यक झाले आहे. मानवाधिकार आणि कायदेशीर प्रक्रियेचे प्रशिक्षण दिल्यामुळे पोलिसांकडून नागरिकांच्या अधिकारांचे योग्य संरक्षण होऊ शकते. संवाद कौशल्यामुळे नागरिकांच्या तक्रारी समजून घेणे आणि तणावपूर्ण परिस्थिती प्रभावीपणे हाताळणे शक्य होते. पोलिसांच्या कामातील मानसिक ताण लक्षात घेता तणाव व्यवस्थापन आणि भावनिक क्षमता विकसित करणे महत्वाचे आहे. कायदे, तंत्रज्ञान आणि गुन्हेगारीच्या पद्धती बदलत असल्याने प्रशिक्षणाचे नियमित अद्ययावतीकरण आवश्यक आहे.

शारीरिक क्षमतेबरोबरच बौद्धिक, मानसिक आणि नैतिक क्षमतांवरही प्रशिक्षणात भर दिला पाहिजे. अशा प्रशिक्षणामुळे व्यावसायिक, संवेदनशील, जबाबदार आणि नागरिकाभिमुख पोलीस दल निर्माण होण्यास मदत होते.

६. महिला पोलीसांचे सक्षमीकरण

महिला पोलीसांचे सक्षमीकरण हे पोलीस व्यवस्थेला अधिक समावेशक आणि संवेदनशील बनविण्यासाठी महत्वाचे आहे. महिलांविरुद्धच्या गुन्ह्यांच्या तपासात आणि पीडित महिलांशी संवाद साधताना महिला पोलीसांची भूमिका विशेष महत्वाची ठरते.

महिला सुरक्षा कक्ष आणि मदत केंद्रांमुळे तक्रारदार महिलांना अधिक सुरक्षित व विश्वासाह वातावरण मिळू शकते. लैंगिक हिंसा, कौटुंबिक हिंसा आणि छळाच्या प्रकरणांसाठी महिला पोलिसांना विशेष प्रशिक्षण देणे आवश्यक आहे. महिला पोलीसांना नेतृत्वाच्या आणि वरिष्ठ पदांच्या समान संधी उपलब्ध करून देणे गरजेचे आहे. सुरक्षित कार्यस्थळ, निवास, प्रसूतीसंबंधी सुविधा आणि आवश्यक मूलभूत सुविधा उपलब्ध झाल्यास त्यांची कार्यक्षमता वाढू शकते. महिलांचा पोलीस दलातील सहभाग वाढल्यामुळे नागरिकांच्या विविध गरजा अधिक संवेदनशीलतेने हाताळता येतात. त्यामुळे महिला सक्षमीकरण हे लैंगिक समानतेसोबतच संपूर्ण पोलीस व्यवस्थेच्या कार्यक्षमतेसाठी आवश्यक आहे.

७. पारदर्शकता आणि उत्तरदायित्व

पोलीस व्यवस्थेवरील नागरिकांचा विश्वास टिकविण्यासाठी पारदर्शकता आणि उत्तरदायित्व अत्यंत महत्वाचे आहे. पोलीस कारवाईची योग्य नोंद आणि आवश्यक माहिती उपलब्ध असल्यास प्रशासनातील विश्वासाहता वाढते. बॉडी-वॉर्न कॅमेरे आणि डिजिटल नोंदींच्या माध्यमातून पोलीस कारवाईचे वस्तुनिष्ठ

दस्तऐवजीकरण करता येते. ऑनलाईन तक्रार प्रणालीमुळे नागरिकांना पोलीस सेवांपर्यंत अधिक सुलभतेने पोहोचता येते.

पोलीसांविरुद्धच्या गंभीर तक्रारींची स्वतंत्र व निष्पक्ष चौकशी करण्यासाठी सक्षम तक्रार यंत्रणा आवश्यक आहे. दोषी अधिकाऱ्यांवर कायदानुसार कारवाई झाल्यास संस्थात्मक शिस्त आणि जनतेचा विश्वास मजबूत होतो. नागरिकांचा अभिप्राय आणि सामाजिक देखरेख यामुळे पोलीस सेवांतील त्रुटी ओळखून सुधारणा करता येतात. म्हणून पारदर्शकता, उत्तरदायित्व आणि निष्पक्ष चौकशी ही लोकाभिमुख व विश्वासार्ह पोलीस व्यवस्थेची प्रमुख तत्वे आहेत.

पोलीस व्यवस्था ही आधुनिक राज्यव्यवस्थेचा अत्यंत महत्वाचा आधारस्तंभ आहे. नागरिकांच्या जीवन, स्वातंत्र्य आणि मालमत्तेचे संरक्षण करणे, गुन्हेगारीला आळा घालणे, कायद्याचे राज्य प्रस्थापित करणे आणि न्यायव्यवस्थेला सहाय्य करणे ही पोलीसांची मूलभूत कर्तव्ये आहेत. तथापि, राजकीय हस्तक्षेप, भ्रष्टाचार, मनुष्यबळाची कमतरता, तांत्रिक मर्यादा आणि वाढते गुन्हे यांसारखी आव्हाने पोलीस व्यवस्थेसमोर उभी आहेत. या आव्हानांवर मात करण्यासाठी पोलीस दलाचे आधुनिकीकरण, व्यावसायिक प्रशिक्षण, मानवाधिकारांचे संरक्षण, उत्तरदायित्व आणि समुदाय सहभाग यांवर भर देणे आवश्यक आहे. एक कार्यक्षम, पारदर्शक, उत्तरदायी आणि लोकाभिमुख पोलीस व्यवस्था ही सुरक्षित, न्यायपूर्ण आणि प्रगत समाजाच्या निर्मितीसाठी अत्यावश्यक आहे.

४.३.२ न्यायालये (Courts): श्रेणीबद्ध रचना (Hierarchy) आणि खटला चालविण्याची प्रक्रिया (Trial Process)

लोकशाही व्यवस्थेमध्ये न्यायपालिका (Judiciary) ही शासनाच्या तीन प्रमुख स्तंभांपैकी एक महत्वाची संस्था आहे. विधिमंडळ कायदे तयार करते, कार्यपालिका त्या कायद्यांची अंमलबजावणी करते, तर न्यायपालिका कायद्यांचे स्पष्टीकरण करून न्यायदानाचे कार्य करते. भारतामध्ये न्यायव्यवस्था ही संविधानाच्या तत्वांवर आधारित असून नागरिकांच्या अधिकारांचे संरक्षण करणे, कायद्याचे राज्य टिकवून ठेवणे आणि समाजात न्याय, समता व सुव्यवस्था प्रस्थापित करणे ही तिची प्रमुख उद्दिष्टे आहेत.

भारतीय न्यायव्यवस्था ही श्रेणीबद्ध (Hierarchical) स्वरूपाची आहे. सर्वोच्च न्यायालयापासून ते कनिष्ठ न्यायालयांपर्यंत विविध स्तरांवर न्यायालयांची स्थापना करण्यात आली आहे. या न्यायालयांमार्फत दिवाणी (Civil) व फौजदारी (Criminal) प्रकरणांची सुनावणी केली जाते. प्रत्येक न्यायालयाला विशिष्ट अधिकारक्षेत्र (Jurisdiction) आणि जबाबदाऱ्या प्रदान करण्यात आलेल्या आहेत. न्यायालयीन प्रक्रिया ही निश्चित नियमांनुसार चालते, ज्यामुळे प्रत्येक व्यक्तीला निष्पक्ष आणि न्याय्य सुनावणी मिळते.

१. न्यायालयांची श्रेणीबद्ध रचना (Hierarchy of Courts)

भारतातील न्यायालयांची रचना व अधिकारक्षेत्र

भारताची न्यायव्यवस्था ही एकात्मिक आणि श्रेणीबद्ध न्यायव्यवस्था आहे. सर्वोच्च स्तरावर सर्वोच्च न्यायालय, त्याखाली उच्च न्यायालये, त्यानंतर जिल्हा व सत्र न्यायालये आणि अधीनस्थ

न्यायालये कार्य करतात. याशिवाय विशिष्ट प्रकारच्या प्रकरणांसाठी विशेष न्यायालये व न्यायिक संस्था स्थापन करण्यात आलेल्या आहेत.

१. सर्वोच्च न्यायालय (Supreme Court)

सर्वोच्च न्यायालय हे भारतातील सर्वोच्च आणि अंतिम न्यायालय आहे. त्याची स्थापना २६ जानेवारी १९५० रोजी संविधान लागू झाल्यानंतर झाली. भारतीय संविधानाच्या कलम १२४ ते १४७ मध्ये सर्वोच्च न्यायालयासंबंधी तरतुदी करण्यात आल्या आहेत. सर्वोच्च न्यायालयात भारताचे मुख्य न्यायाधीश आणि इतर न्यायाधीश असतात. न्यायाधीशांची नियुक्ती राष्ट्रपती करतात. सर्वोच्च न्यायालयाच्या निर्णयांचा प्रभाव संपूर्ण देशावर असतो.

अधिकारक्षेत्र

- (अ) **मूल अधिकारक्षेत्र:** केंद्र सरकार आणि एक किंवा अधिक राज्य सरकारांमधील काही घटनात्मक वाद तसेच दोन किंवा अधिक राज्यांमधील कायदेशीर अधिकारांशी संबंधित वाद थेट सर्वोच्च न्यायालयात दाखल करता येतात. या अधिकारामुळे केंद्र-राज्य संबंधांमध्ये संविधानाचे संतुलन राखण्यास मदत होते.
- (ब) **अपील अधिकारक्षेत्र:** उच्च न्यायालयांच्या निर्णयांविरुद्ध संविधान आणि संबंधित कायद्यांनुसार सर्वोच्च न्यायालयात अपील करता येते. दिवाणी, फौजदारी आणि घटनात्मक स्वरूपाच्या प्रकरणांमध्ये सर्वोच्च न्यायालय अंतिम अपील न्यायालय म्हणून कार्य करते.
- (क) **सल्लागार अधिकारक्षेत्र:** संविधानाच्या कलम १४३ नुसार राष्ट्रपती एखाद्या महत्वाच्या कायदेशीर किंवा सार्वजनिक महत्वाच्या प्रश्नावर सर्वोच्च न्यायालयाचा सल्ला मागू शकतात. हा अधिकार न्यायालयाच्या सल्लागार भूमिकेशी संबंधित आहे.
- (ड) **घटनात्मक अधिकारक्षेत्र:** सर्वोच्च न्यायालय संविधानाचा अर्थ स्पष्ट करते आणि नागरिकांच्या मूलभूत अधिकारांचे संरक्षण करते. कलम ३२ अंतर्गत मूलभूत अधिकारांच्या संरक्षणासाठी सर्वोच्च न्यायालयात दाद मागता येते.

प्रमुख कार्ये

- * संविधानाचे संरक्षण व अर्थस्पष्टीकरण करणे.
- * मूलभूत अधिकारांचे संरक्षण करणे.
- * कायद्यांचे घटनात्मक परीक्षण करणे.
- * न्यायिक पुनरावलोकनाचा अधिकार वापरणे.
- * अंतिम अपील न्यायालय म्हणून कार्य करणे.
- * केंद्र आणि राज्यांमधील घटनात्मक वाद सोडविणे.

त्यामुळे सर्वोच्च न्यायालय हे संविधानाचे संरक्षक आणि भारतीय न्यायव्यवस्थेचे शिखर मानले जाते.

२. उच्च न्यायालये (High Courts)

उच्च न्यायालये ही राज्य किंवा काही राज्ये व केंद्रशासित प्रदेशांसाठी कार्य करणारी सर्वोच्च राज्यस्तरीय न्यायालये आहेत. संविधानाच्या कलम २१४ मध्ये प्रत्येक राज्यासाठी उच्च न्यायालयाची तरतूद आहे. उच्च न्यायालयात मुख्य न्यायाधीश आणि इतर न्यायाधीश असतात. उच्च न्यायालयाच्या न्यायाधीशांची नियुक्ती राष्ट्रपती करतात.

अधिकारक्षेत्र

- अ) **मूळ अधिकारक्षेत्र:** काही विशिष्ट प्रकारची प्रकरणे थेट उच्च न्यायालयात दाखल केली जाऊ शकतात. संबंधित उच्च न्यायालयाला लागू असलेल्या कायद्यांनुसार त्याचे मूळ अधिकारक्षेत्र निश्चित होते.
- ब) **अपील अधिकारक्षेत्र:** अधीनस्थ आणि जिल्हा न्यायालयांनी दिलेल्या निर्णयांविरुद्ध कायद्यानुसार उच्च न्यायालयात अपील करता येते. त्यामुळे उच्च न्यायालये कनिष्ठ न्यायालयांच्या निर्णयांचे पुनरावलोकन करतात.
- क) **रिट अधिकारक्षेत्र:** संविधानाच्या कलम २२६ अंतर्गत उच्च न्यायालयांना रिट जारी करण्याचा व्यापक अधिकार आहे. मूलभूत अधिकारांच्या संरक्षणाबरोबरच इतर कायदेशीर अधिकारांच्या संरक्षणासाठीही योग्य प्रकरणांमध्ये रिट जारी केली जाऊ शकते.

प्रमुख रिट्स

- १. **बियस कॉर्पस (Habeas Corpus):** बेकायदेशीररीत्या एखाद्या व्यक्तीला ताब्यात ठेवले असल्यास तिची न्यायालयासमोर उपस्थिती सुनिश्चित करण्यासाठी.
- २. **मॅंडॅमस (Mandamus):** सार्वजनिक कर्तव्य पार पाडण्यास संबंधित प्राधिकरणाला निर्देश देण्यासाठी.
- ३. **सर्टिओरारी (Certiorari):** अधीनस्थ न्यायाधिकरण किंवा प्राधिकरणाचा कायद्याच्या विरोधातील आदेश रद्द करण्यासाठी.
- ४. **प्रोहिबिशन (Prohibition):** अधीनस्थ न्यायालय किंवा न्यायाधिकरणाला त्याच्या अधिकारक्षेत्राबाहेर कार्यवाही करण्यापासून रोखण्यासाठी.
- ५. **क्वो वॉरंटो (Quo Warranto):** एखादी व्यक्ती सार्वजनिक पदावर कोणत्या अधिकाराने कार्यरत आहे, याची न्यायालयीन तपासणी करण्यासाठी.

प्रमुख कार्ये

उच्च न्यायालये अपीलांची सुनावणी करतात, अधीनस्थ न्यायालयांवर देखरेख ठेवतात आणि न्यायिक पुनरावलोकन करतात. तसेच नागरिकांच्या कायदेशीर व मूलभूत अधिकारांचे संरक्षण करण्यात त्यांची महत्त्वाची भूमिका असते. त्यामुळे उच्च न्यायालय हे राज्याच्या न्यायव्यवस्थेतील सर्वोच्च न्यायिक प्राधिकरण आहे.

३. जिल्हा व सत्र न्यायालये (District and Sessions Courts)

जिल्हा पातळीवर न्यायदान करणारी प्रमुख न्यायालये म्हणजे जिल्हा व सत्र न्यायालये. सामान्यतः दिवाणी प्रकरणांसाठी जिल्हा न्यायालय आणि गंभीर फौजदारी प्रकरणांसाठी सत्र न्यायालय कार्य करते. ही न्यायालये उच्च न्यायालयाच्या प्रशासकीय व न्यायिक देखरेखीखाली कार्य करतात.

(अ) जिल्हा न्यायालय

जिल्हा न्यायालयात प्रामुख्याने दिवाणी स्वरूपाच्या महत्त्वाच्या प्रकरणांची सुनावणी केली जाते. उदाहरणार्थ, मालमत्तेचे वाद, करारभंग, वारसा हक्क, नुकसानभरपाईचे दावे इत्यादी प्रकरणे दिवाणी न्यायालयाच्या अधिकारक्षेत्रात येऊ शकतात. संबंधित कायदानुसार अधीनस्थ दिवाणी न्यायालयांच्या निर्णयांविरुद्ध अपीलही जिल्हा न्यायालयात येऊ शकते.

(ब) सत्र न्यायालय

सत्र न्यायालय हे गंभीर स्वरूपाच्या फौजदारी प्रकरणांची सुनावणी करणारे महत्त्वाचे न्यायालय आहे. खून, दरोडा, बलात्कार, गंभीर स्वरूपाचे अपहरण यांसारख्या गुन्ह्यांची सुनावणी संबंधित कायदानुसार सत्र न्यायालयात होऊ शकते. सत्र न्यायालयाला कायदानुसार कठोर शिक्षा सुनावण्याचा अधिकार आहे. मृत्युदंडाची शिक्षा सत्र न्यायालयाने दिल्यास ती उच्च न्यायालयाच्या पुष्टीच्या अधीन असते.

जिल्हा व सत्र न्यायालये सामान्य नागरिकांना उच्च न्यायालयाच्या तुलनेत स्थानिक पातळीवर न्याय मिळवून देण्यात महत्त्वाची भूमिका बजावतात.

४. अधीनस्थ न्यायालये (Subordinate Courts)

अधीनस्थ न्यायालये ही जिल्हा व तालुका पातळीवर नागरिकांना न्याय उपलब्ध करून देणारी न्यायव्यवस्थेची महत्त्वाची पातळी आहे. त्यामध्ये मुख्यतः दिवाणी न्यायालये आणि फौजदारी न्यायालये यांचा समावेश होतो.

दिवाणी न्यायालये

वरिष्ठ विभागाचे दिवाणी न्यायाधीश तुलनेने अधिक मूल्याच्या किंवा अधिकारक्षेत्रानुसार महत्त्वाच्या दिवाणी प्रकरणांची सुनावणी करतात. मालमत्ता, करार, नुकसानभरपाई, वारसा इत्यादी विषयांशी संबंधित दावे त्यांच्या अधिकारक्षेत्रात येऊ शकतात.

कनिष्ठ विभागाचे दिवाणी न्यायाधीश तुलनेने कमी मूल्याच्या दिवाणी दाव्यांची सुनावणी करतात. मात्र नेमके आर्थिक अधिकारक्षेत्र संबंधित राज्यातील कायदे व न्यायालयीन रचनेनुसार बदलू शकते.

फौजदारी न्यायालये

मुख्य न्यायिक दंडाधिकारी (Chief Judicial Magistrate - CJM) जिल्हास्तरावरील महत्त्वाच्या फौजदारी प्रकरणांमध्ये कायदानुसार सुनावणी करतात.

प्रथम वर्ग न्यायदंडाधिकारी तुलनेने सामान्य स्वरूपाच्या फौजदारी प्रकरणांची सुनावणी करतात आणि कायदानुसार त्यांना निश्चित मर्यादित शिक्षा देण्याचा अधिकार असतो.

द्वितीय वर्ग न्यायदंडाधिकारी कायदानुसार त्यांच्या अधिकारक्षेत्रात येणाऱ्या तुलनेने किरकोळ स्वरूपाच्या फौजदारी प्रकरणांची सुनावणी करतात.

अधीनस्थ न्यायालयांचे महत्त्व असे की, नागरिकांना त्यांच्या स्थानिक परिसरात न्याय मिळण्याची संधी उपलब्ध होते. या न्यायालयांच्या निर्णयांविरुद्ध लागू कायदानुसार उच्च न्यायालय किंवा संबंधित अपीलीय न्यायालयात अपील करता येते.

५. विशेष न्यायालये (Special Courts)

विशिष्ट प्रकारच्या गुन्ह्यांचे किंवा वादांचे जलद आणि तज्ञ पद्धतीने निवारण करण्यासाठी विशेष न्यायालये किंवा विशेष न्यायिक संस्था स्थापन केल्या जातात. त्यांचे अधिकारक्षेत्र संबंधित विशेष कायद्याने निश्चित केलेले असते.

१. कौटुंबिक न्यायालय

कौटुंबिक न्यायालयांमध्ये घटस्फोट, पोटगी, वैवाहिक वाद, मुलांचे पालकत्व व संगोपन यांसारख्या कौटुंबिक स्वरूपाच्या प्रकरणांवर सुनावणी केली जाते. कौटुंबिक वाद शक्य तितक्या समेटाने सोडविण्यालाही महत्त्व दिले जाते.

२. ग्राहक आयोग

ग्राहकांच्या हक्कांचे संरक्षण करण्यासाठी ग्राहक विवाद निवारण आयोगांची व्यवस्था आहे. दोषपूर्ण वस्तू, सेवांमधील त्रुटी, अनुचित व्यापार पद्धती आणि ग्राहकांच्या नुकसानभरपाईशी संबंधित तक्रारी येथे हाताळल्या जातात.

३. बाल न्याय मंडळ

कायद्याशी संघर्ष झालेल्या बालकांशी संबंधित प्रकरणांसाठी बाल न्याय मंडळ (Juvenile Justice Board) कार्य करते. येथे बालकाच्या सुधारणा, संरक्षण, शिक्षण आणि पुनर्वसनाला विशेष महत्त्व दिले जाते.

४. कामगार न्यायालय

कामगार आणि नियोक्ता यांच्यातील काही औद्योगिक व कामगारविषयक वादांचे निवारण करण्यासाठी संबंधित कायदानुसार कामगार न्यायालये किंवा औद्योगिक न्यायाधिकरणे कार्य करतात. वेतन, सेवा अटी, बडतर्फी आणि कामगार हक्कांशी संबंधित प्रश्न त्यांच्यासमोर येऊ शकतात.

५. भ्रष्टाचारविरोधी न्यायालय

भ्रष्टाचाराशी संबंधित गुन्ह्यांच्या सुनावणीसाठी संबंधित कायदांतर्गत विशेष न्यायालये स्थापन केली जाऊ शकतात. अशा न्यायालयांमुळे भ्रष्टाचाराच्या प्रकरणांची विशेष पद्धतीने सुनावणी करण्याची व्यवस्था उपलब्ध होते.

६. NDPS विशेष न्यायालय

NDPS Act, 1985 अंतर्गत अंमली पदार्थ आणि मनःप्रभावी पदार्थांशी संबंधित गंभीर गुन्ह्यांची सुनावणी करण्यासाठी विशेष न्यायालयांची तरतूद आहे. या प्रकरणांमध्ये जप्ती, पुरावे, आरोपीची भूमिका आणि संबंधित कायदेशीर तरतुदींचा सखोल विचार केला जातो.

भारतातील न्यायव्यवस्था ही सर्वोच्च न्यायालय 'उच्च न्यायालय' जिल्हा व सत्र न्यायालय' अधीनस्थ न्यायालये अशा व्यापक श्रेणीबद्ध रचनेत कार्य करते. यासोबतच विशिष्ट स्वरूपाच्या वादांसाठी विशेष न्यायालये आणि न्यायिक संस्था कार्यरत आहेत. या रचनेमुळे नागरिकांना विविध स्तरांवर न्याय मिळण्याची संधी मिळते. सर्वोच्च न्यायालय संविधानाचे संरक्षण करते, उच्च न्यायालये राज्यस्तरीय न्यायिक नियंत्रण ठेवतात, जिल्हा व अधीनस्थ न्यायालये स्थानिक पातळीवर न्यायदान करतात आणि विशेष न्यायालये विशिष्ट प्रकारच्या प्रकरणांवर लक्ष केंद्रित करतात. त्यामुळे भारतीय न्यायव्यवस्था कायद्याचे राज्य, मूलभूत अधिकार आणि न्यायाची संकल्पना प्रभावीपणे अंमलात आणण्यासाठी महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावते.

२. खटला चालविण्याची प्रक्रिया (Trial Process)

न्यायालयीन प्रक्रिया मुख्यतः दोन प्रकारची असते:

१. फौजदारी खटला (Criminal Trial)

२. दिवाणी खटला (Civil Trial)

फौजदारी खटल्याची प्रक्रिया

फौजदारी खटला म्हणजे गुन्ह्याच्या आरोपाची न्यायालयीन पद्धतीने चौकशी करून आरोपी दोषी आहे की निर्दोष हे ठरविण्याची प्रक्रिया होय. गंभीर फौजदारी प्रकरणांमध्ये प्रकरण सामान्यतः राज्य विरुद्ध आरोपी या स्वरूपात चालते. खाली त्याचे प्रमुख टप्पे दिले आहेत.

१. गुन्हा घडणे

जेव्हा एखादी व्यक्ती लागू असलेल्या फौजदारी कायद्याचे उल्लंघन करते, तेव्हा गुन्हा घडल्याचे मानले जाते. चोरी, दरोडा, खून, फसवणूक, मारहाण इत्यादी गुन्ह्यांची उदाहरणे आहेत. गुन्ह्यामुळे व्यक्ती, मालमत्ता किंवा समाजाच्या सुरक्षिततेला हानी पोहोचू शकते.

* गुन्ह्याची माहिती पीडित व्यक्ती, साक्षीदार किंवा इतर व्यक्ती पोलिसांना देऊ शकते.

* गुन्ह्याचे स्वरूप आणि त्यासाठी लागू असलेला कायदा निश्चित करणे महत्वाचे असते.

* गुन्ह्याची माहिती मिळाल्यानंतर कायदानुसार पुढील फौजदारी प्रक्रिया सुरू होते.

अशा प्रकारे गुन्हा घडणे हा फौजदारी खटल्याच्या प्रक्रियेचा प्रारंभिक टप्पा आहे.

२. FIR नोंदविणे

दखलपात्र गुन्ह्याची माहिती पोलिसांकडे मिळाल्यानंतर प्रथम माहिती अहवाल (FIR) नोंदविला जातो. ऋखठ मध्ये घटनेची वेळ, ठिकाण, स्वरूप आणि उपलब्ध प्राथमिक माहिती नमूद केली जाते. ऋखठ ही गुन्ह्याच्या तपासाची अधिकृत सुरुवात करणारी महत्त्वाची नोंद असते. FIR नोंदवल्यानंतर पोलीस संबंधित गुन्ह्याचा तपास सुरू करू शकतात.

मात्र FIR स्वतः आरोपी दोषी असल्याचा अंतिम पुरावा नसतो. तपासादरम्यान मिळालेल्या पुराव्यांच्या आधारे पुढील कारवाई केली जाते. त्यामुळे FIR ही पीडित व्यक्ती आणि फौजदारी न्यायप्रक्रिया यांच्यातील महत्त्वाची प्रारंभिक कडी आहे.

३. तपास (Investigation)

FIR किंवा गुन्ह्याची माहिती मिळाल्यानंतर पोलीस गुन्ह्याचा तपास सुरू करतात.

तपासामध्ये घटनास्थळाची पाहणी करून उपलब्ध भौतिक व वैज्ञानिक पुरावे गोळा केले जातात. साक्षीदारांचे जबाब नोंदविले जातात आणि संबंधित कागदपत्रे व इलेक्ट्रॉनिक पुराव्यांचे परीक्षण केले जाते. आवश्यकतेनुसार फॉरेंसिक विज्ञान, वैद्यकीय तपासणी आणि इतर वैज्ञानिक पद्धतींचा वापर केला जातो. गुन्ह्यात सहभागी असलेल्या व्यक्तींची ओळख पटविणे आणि त्यांची भूमिका निश्चित करणे हा तपासाचा महत्त्वाचा भाग असतो.

* आरोपीचा शोध घेणे आणि कायदानुसार आवश्यक कारवाई करणेही तपासाचा भाग आहे.

* निष्पक्ष व वैज्ञानिक तपासामुळे न्यायालयासमोर वस्तुस्थिती आणि पुरावे योग्य पद्धतीने मांडण्यास मदत होते.

४. अटक (Arrest)

तपासादरम्यान कायद्यातील अटी पूर्ण झाल्यास आरोपीला अटक केली जाऊ शकते. अटक करण्यासाठी केवळ मनमानी संशय पुरेसा नसून संबंधित कायदेशीर तरतुदींचे पालन करणे आवश्यक असते. अटक केलेल्या व्यक्तीला अटकेचे कारण सांगणे आवश्यक असते. आरोपीला आपल्या पसंतीच्या वकिलाशी संपर्क साधण्याचा आणि कायदेशीर मदत घेण्याचा अधिकार आहे. अटक केलेल्या व्यक्तीला कायदानुसार निर्धारित कालमर्यादित सक्षम न्यायालयासमोर हजर करणे आवश्यक असते. अटकेदरम्यान आरोपीच्या मूलभूत अधिकारांचे आणि मानवी प्रतिष्ठेचे संरक्षण करणे आवश्यक आहे. त्यामुळे अटक ही तपासातील महत्त्वाची प्रक्रिया असली तरी ती कायदेशीर नियंत्रण आणि न्यायालयीन देखरेखीच्या अधीन असते.

५. आरोपपत्र (Charge Sheet)

तपास पूर्ण झाल्यानंतर पोलिसांकडील निष्कर्ष आणि पुराव्यांच्या आधारे संबंधित अहवाल न्यायालयासमोर सादर केला जातो. पुरावे आरोपीविरुद्ध खटला चालविण्यास पुरेसे असल्यास कायदानुसार आरोपपत्र दाखल केले जाते. आरोपपत्रात आरोपीची माहिती, गुन्ह्याचे स्वरूप, साक्षीदार आणि उपलब्ध

पुराव्यांचा तपशील असू शकतो. दस्तऐवज, वैद्यकीय अहवाल, वैज्ञानिक अहवाल आणि इतर संबंधित पुरावेही तपासाच्या नोंदींचा भाग असू शकतात. न्यायालय आरोपपत्र आणि संबंधित कागदपत्रांचा कायदानुसार विचार करते. आरोपपत्र दाखल झाल्याने आरोपी दोषी ठरतो असे नाही. त्यावर पुढील न्यायालयीन प्रक्रिया होऊन आरोपीविरुद्ध आरोप निश्चित केले जातात.

६. आरोप निश्चित करणे (Framing of Charges)

न्यायालय तपासातील कागदपत्रे आणि उपलब्ध सामग्रीचा विचार करून आरोपीविरुद्ध खटला चालविण्यास पुरेसा आधार आहे का हे पाहते. प्रकरण पुढे चालविण्याचा आधार असल्यास न्यायालय आरोपीविरुद्ध कोणते आरोप आहेत ते निश्चित करते. आरोप निश्चित करताना कोणत्या गुन्ह्याबद्दल आरोपीवर खटला चालविला जाणार आहे हे स्पष्ट केले जाते. आरोपीला त्याच्याविरुद्ध असलेल्या आरोपांची माहिती दिली जाते. यानंतर आरोपीला आरोप मान्य आहेत की तो ते नाकारतो, याबाबत कायदानुसार प्रक्रिया होते. आरोप नाकारल्यास प्रकरण सामान्यतः पुरावे आणि साक्षी तपासण्याच्या टप्प्यावर पुढे जाते. हा टप्पा आरोपीला त्याच्याविरुद्ध नेमका कोणता आरोप आहे हे स्पष्ट करण्यासाठी महत्त्वाचा आहे.

७. खटल्याची सुनावणी

आरोप निश्चित झाल्यानंतर न्यायालयात खटल्याची प्रत्यक्ष सुनावणी सुरू होते. अभियोजन पक्ष साक्षीदार, दस्तऐवज, भौतिक पुरावे आणि वैज्ञानिक पुरावे न्यायालयासमोर सादर करतो. अभियोजन पक्षाच्या साक्षीदारांची बचाव पक्षाकडून उलटतपासणी केली जाते.

उलट तपासणीद्वारे साक्षीदारांच्या जबाबांची विश्वासार्हता आणि पुराव्यांची सत्यता तपासली जाते. लागू प्रक्रियेनुसार बचाव पक्षालाही आपली बाजू मांडण्याची आणि पुरावे सादर करण्याची संधी मिळते. आरोपीला स्वतःविरुद्ध साक्ष देण्यास भाग पाडता येत नाही.

न्यायालय सर्व पुरावे आणि साक्षींचा निष्पक्षपणे विचार करून पुढील निर्णय घेते.

८. अंतिम युक्तिवाद

पुरावे आणि साक्षींची प्रक्रिया पूर्ण झाल्यानंतर अभियोजन आणि बचाव पक्षाला अंतिम युक्तिवाद करण्याची संधी मिळते. अभियोजन पक्ष उपलब्ध पुराव्यांच्या आधारे आरोपीविरुद्धचा गुन्हा सिद्ध झाल्याचा युक्तिवाद करतो. बचाव पक्ष आरोपीविरुद्धचे पुरावे अपुरे किंवा अविश्वसनीय असल्याचे न्यायालयाच्या निदर्शनास आणतो. दोन्ही बाजू लागू कायदे, पुरावे आणि साक्षीदारांच्या जबाबांच्या आधारे आपली भूमिका मांडतात.

अंतिम युक्तिवादामुळे न्यायालयाला प्रकरणातील महत्त्वाचे कायदेशीर आणि तथ्यात्मक मुद्दे समजण्यास मदत होते. न्यायालय दोन्ही बाजूंचे युक्तिवाद ऐकून उपलब्ध पुराव्यांचे स्वतंत्रपणे मूल्यांकन करते. त्यानंतर न्यायालय निर्णय देण्याच्या टप्प्यावर पोहोचते.

९. निर्णय (Judgment)

अंतिम युक्तिवादानंतर न्यायालय उपलब्ध पुरावे, साक्षी आणि लागू कायद्यांचा विचार करून निर्णय देते. अभियोजन पक्षाने आरोप कायदेशीर निकषांनुसार सिद्ध केले आहेत की नाही, हे न्यायालय ठरवते. गुन्हा सिद्ध झाल्यास आरोपीला दोषी ठरविले जाऊ शकते.

गुन्हा आवश्यक कायदेशीर निकषांनुसार सिद्ध न झाल्यास आरोपीची निर्दोष मुक्तता होऊ शकते. न्यायालयाचा निर्णय हा केवळ संशयावर नव्हे तर न्यायालयीन प्रक्रियेत सिद्ध झालेल्या पुराव्यांवर आधारित असतो. निर्णयामध्ये न्यायालयाने घेतलेल्या निष्कर्षांची कारणे नमूद केली जातात. त्यामुळे निर्णय हा फौजदारी खटल्यातील अत्यंत महत्त्वाचा टप्पा आहे.

१०. शिक्षा

आरोपी दोषी ठरल्यानंतर न्यायालय संबंधित कायद्यानुसार शिक्षेचा विचार करते. गुन्ह्याचे स्वरूप, गंभीरता आणि कायद्यातील शिक्षेच्या तरतुदी यांचा विचार करून शिक्षा निश्चित केली जाते. शिक्षेमध्ये दंड, कारावास किंवा जन्मठेप यांसारख्या शिक्षांचा समावेश असू शकतो. कायद्यातील कठोर अटी पूर्ण झालेल्या विशिष्ट प्रकरणांत मृत्युदंडाचीही तरतूद असू शकते. शिक्षा सुनावण्यापूर्वी लागू कायद्यानुसार आरोपीला आपली बाजू मांडण्याची संधी दिली जाऊ शकते. शिक्षेचा उद्देश गुन्ह्यासाठी कायदेशीर जबाबदारी निश्चित करणे आणि समाजात कायद्याचा धाक निर्माण करणे हा आहे. काही प्रकरणांमध्ये सुधारणा व पुनर्वसनासाठी शिक्षेच्या दृष्टिकोनातून विचार केला जातो.

११. अपील

खालच्या न्यायालयाच्या निर्णयाविरुद्ध संबंधित पक्षाला कायद्यानुसार उपलब्ध असल्यास वरिष्ठ न्यायालयात अपील करता येते. अपीलमध्ये खालच्या न्यायालयाने कायद्याचा योग्य वापर केला का किंवा निर्णयात कायदेशीर त्रुटी आहे का याचे परीक्षण होऊ शकते. फौजदारी प्रकरणातील अपीलचे अधिकार आणि प्रक्रिया संबंधित कायद्यांनुसार निश्चित केली जाते. उच्च न्यायालय किंवा इतर सक्षम अपीलीय न्यायालय प्रकरणातील नोंदी, पुरावे आणि कायदेशीर मुद्द्यांचा विचार करू शकते. परिस्थितीनुसार अपीलीय न्यायालय निर्णय कायम ठेवू, बदलू किंवा कायद्यानुसार इतर योग्य आदेश देऊ शकते. काही परिस्थितींमध्ये पुढील स्तरावरही अपील किंवा पुनर्विलोकनाची कायदेशीर प्रक्रिया उपलब्ध असू शकते. त्यामुळे अपीलची व्यवस्था न्यायालयीन निर्णयाचे पुनर्परीक्षण करण्यासाठी महत्त्वाची सुरक्षा यंत्रणा आहे.

दिवाणी खटल्याची प्रक्रिया

दिवाणी खटला हा प्रामुख्याने व्यक्ती, संस्था किंवा इतर पक्षांमधील कायदेशीर हक्क व कर्तव्यांशी संबंधित वाद सोडविण्याची न्यायालयीन प्रक्रिया आहे. मालमत्ता, करार, नुकसानभरपाई, वारसा, कर्ज किंवा इतर नागरी हक्कांशी संबंधित वाद दिवाणी स्वरूपाचे असू शकतात.

१. दावा (Plaint)

फिर्यादी आपला हक्क किंवा मागणी स्पष्ट करणारा लेखी दावा न्यायालयात दाखल करतो. दाव्यात घटनेची माहिती, वादाचे स्वरूप आणि फिर्यादीला अपेक्षित असलेला न्याय किंवा दिलासा नमूद केला जातो. फिर्यादीने आपल्या दाव्याच्या समर्थनार्थ आवश्यक कागदपत्रे व इतर सामग्री सादर करणे आवश्यक असते. न्यायालय दावा कायदेशीरदृष्ट्या ग्राह्य आहे का, याची प्राथमिक छाननी करते. दावा स्वीकारल्यानंतर पुढील न्यायालयीन प्रक्रिया सुरू होते.

२. समन्स

दावा दाखल झाल्यानंतर न्यायालय प्रतिवादीला समन्स पाठवते. समन्सद्वारे प्रतिवादीला त्याच्याविरुद्ध दावा दाखल झाल्याची अधिकृत माहिती मिळते. त्यामध्ये न्यायालयात उपस्थित राहण्याची आणि आपली बाजू मांडण्याची सूचना दिली जाते. प्रतिवादीला दाव्याची प्रत आणि संबंधित कागदपत्रे उपलब्ध करून दिली जातात. यामुळे प्रतिवादीला आपला बचाव करण्याची योग्य संधी मिळते.

३. लेखी उत्तर

प्रतिवादी न्यायालयासमोर फिर्यादीच्या दाव्याला उत्तर देतो. या लेखी उत्तरात फिर्यादीने केलेले कोणते आरोप किंवा दावे मान्य आहेत आणि कोणते नाकारले आहेत हे स्पष्ट केले जाते. प्रतिवादी आपली बाजू, कायदेशीर हरकती आणि उपलब्ध कागदपत्रे न्यायालयासमोर मांडू शकतो. फिर्यादीच्या दाव्याचा प्रतिवाद करण्यासाठी आवश्यक तथ्ये या उत्तरात नमूद केली जातात. यामुळे दोन्ही पक्षांमधील वास्तविक वाद कोणत्या मुद्द्यांवर आहे हे स्पष्ट होण्यास मदत होते.

४. मुद्दे निश्चित करणे

फिर्यादीचा दावा आणि प्रतिवादीचे लेखी उत्तर पाहिल्यानंतर न्यायालय वादातील महत्वाचे मुद्दे निश्चित करते. कोणत्या तथ्यांबाबत दोन्ही पक्ष सहमत आहेत आणि कोणत्या बाबींवर मतभेद आहेत हे ठरवले जाते. न्यायालयाला कोणते प्रश्न ठरवायचे आहेत हे मुद्द्यांच्या माध्यमातून स्पष्ट होते. यानंतर दोन्ही पक्षांना संबंधित मुद्द्यांवर पुरावे सादर करण्याची संधी मिळते. त्यामुळे मुद्दे निश्चित करणे हा खटल्याच्या सुनावणीला योग्य दिशा देणारा महत्वाचा टप्पा आहे.

५. पुरावे

दिवाणी खटल्यात दोन्ही पक्ष आपापल्या दाव्याच्या किंवा बचावाच्या समर्थनार्थ पुरावे सादर करतात. पुराव्यांमध्ये कागदपत्रे, करारपत्रे, मालकी हक्काची कागदपत्रे, पत्रव्यवहार किंवा इतर संबंधित सामग्रीचा समावेश होऊ शकतो. कोणत्या पुराव्याला कायदेशीर मान्यता द्यायची याचा निर्णय न्यायालय लागू कायदानुसार घेते. पुराव्यांच्या आधारे संबंधित पक्ष आपला दावा किंवा बचाव सिद्ध करण्याचा प्रयत्न करतात. न्यायालय अंतिम निर्णय घेताना सादर केलेल्या ग्राह्य पुराव्यांचे मूल्यांकन करते.

६. साक्षीदारांची तपासणी

खटल्यात साक्षीदार असल्यास त्यांची न्यायालयासमोर साक्ष नोंदवली जाते. मुख्य परीक्षामध्ये संबंधित पक्षाचा वकील आपल्या साक्षीदाराकडून प्रकरणाशी संबंधित माहिती घेतो. त्यानंतर विरोधी पक्षाचा वकील उलटतपासणी करून साक्षीदाराच्या जबाबाची विश्वासार्हता तपासतो. आवश्यक असल्यास मुख्य परीक्षेत किंवा उलटतपासणीत स्पष्ट न झालेल्या बाबींवर पुनर्परीक्षा केली जाऊ शकते. साक्षीदारांच्या जबाबांचे आणि त्यातील विसंगतींचे न्यायालयाकडून मूल्यांकन केले जाते.

७. अंतिम युक्तिवाद

पुरावे आणि साक्षीदारांची तपासणी पूर्ण झाल्यानंतर दोन्ही पक्षांना अंतिम युक्तिवादाची संधी मिळते. फिर्यादीचा वकील उपलब्ध पुरावे आणि कायद्याच्या आधारे आपल्या दाव्याचे समर्थन करतो. प्रतिवादीचा वकील फिर्यादीचा दावा का मान्य करू नये, याबाबत कायदेशीर व तथ्यात्मक युक्तिवाद मांडतो. दोन्ही बाजू न्यायालयाचे लक्ष महत्त्वाच्या पुराव्यांकडे आणि कायदेशीर मुद्द्यांकडे वेधतात. यानंतर न्यायालय प्रकरणातील सर्व बाबींचा विचार करून निर्णय देण्याच्या टप्प्यावर पोहोचते.

८. निर्णय व हुकूमनामा

दोन्ही पक्षांचे युक्तिवाद ऐकल्यानंतर न्यायालय पुरावे, साक्षी आणि लागू कायद्यांचा विचार करून निर्णय (Judgment) देते. निर्णयामध्ये न्यायालयाने कोणते निष्कर्ष काढले आणि त्यामागील कारणे स्पष्ट केली जातात. न्यायालयाने दिलेल्या निर्णयाची अंमलबजावणी करण्यासाठी आवश्यक असल्यास हुकूमनामा (Decree) तयार केला जातो. उदा. मालमत्तेचा हक्क, रक्कम देण्याचा आदेश किंवा इतर नागरी दिलासा हुकूमनाम्यात नमूद केला जाऊ शकतो. त्यामुळे निर्णय आणि हुकूमनामा हे दिवाणी खटल्याच्या अंतिम टप्प्यातील महत्त्वाचे भाग आहेत.

९. अपील

न्यायालयाच्या निर्णयामुळे असमाधानी असलेल्या पक्षाला कायदानुसार उपलब्ध असल्यास वरिष्ठ न्यायालयात अपील करता येते. अपीलमध्ये कनिष्ठ न्यायालयाने कायद्याचा योग्य अर्थ लावला का किंवा पुराव्यांचे योग्य मूल्यांकन केले का, यासारखे मुद्दे उपस्थित केले जाऊ शकतात. अपीलीय न्यायालय प्रकरणातील नोंदी, पुरावे आणि कायदेशीर मुद्द्यांचा विचार करते. परिस्थितीनुसार अपीलीय न्यायालय कनिष्ठ न्यायालयाचा निर्णय कायम ठेवू, बदलू किंवा कायदानुसार इतर योग्य आदेश देऊ शकते. त्यामुळे अपीलची प्रक्रिया पक्षकारांना न्यायालयीन निर्णयाच्या पुनर्परीक्षणाची महत्त्वाची संधी देते.

भारतीय न्यायव्यवस्था ही संविधानावर आधारित, स्वतंत्र आणि निष्पक्ष संस्था आहे. सर्वोच्च न्यायालय, उच्च न्यायालये, जिल्हा न्यायालये आणि अधीनस्थ न्यायालये यांची श्रेणीबद्ध रचना देशातील न्यायदान व्यवस्था प्रभावीपणे चालवते. फौजदारी आणि दिवाणी खटल्यांच्या निश्चित प्रक्रियेमुळे प्रत्येक नागरिकाला न्याय मिळविण्याची संधी उपलब्ध होते. न्यायालये केवळ वाद सोडविण्याचे कार्य करत नाहीत, तर नागरिकांच्या मूलभूत अधिकारांचे संरक्षण करून लोकशाही व्यवस्थेला बळकट करतात.

त्यामुळे न्यायालयांची श्रेणीबद्ध रचना आणि खटला चालविण्याची प्रक्रिया यांचा अभ्यास हा विधीशास्त्र, गुन्हेगारीशास्त्र आणि सार्वजनिक प्रशासनाच्या विद्यार्थ्यांसाठी अत्यंत महत्त्वाचा मानला जातो.

४.३.३ सुधारात्मक प्रशासन (Correctional Administration): कारागृहे, परिविक्षा (Probation), परोल (Parole) आणि मुक्त कारागृहे (Open Prisons)

फौजदारी न्यायव्यवस्थेचा मुख्य उद्देश केवळ गुन्हेगारांना शिक्षा देणे हा नसून त्यांचे सुधारणा, पुनर्वसन आणि समाजात पुनर्स्थापना करणे हाही आहे. पूर्वीच्या काळात गुन्हेगारांना कठोर शिक्षा देणे, त्यांना समाजापासून वेगळे ठेवणे आणि त्यांच्याशी कठोर वागणूक देणे यावर भर दिला जात होता. परंतु आधुनिक गुन्हेगारीशास्त्र आणि मानवाधिकारांच्या संकल्पनांमुळे शिक्षेच्या उद्देशामध्ये मोठा बदल झाला. आज गुन्हेगाराकडे केवळ कायद्याचे उल्लंघन करणारी व्यक्ती म्हणून न पाहता, सामाजिक, आर्थिक, मानसिक आणि कौटुंबिक परिस्थितीमुळे गुन्हा करणारी व्यक्ती म्हणून पाहिले जाते. त्यामुळे त्याला सुधारण्याची संधी देणे आवश्यक मानले जाते.

याच पार्श्वभूमीवर सुधारात्मक प्रशासन (Correctional Administration) ही संकल्पना विकसित झाली. सुधारात्मक प्रशासनामध्ये कारागृहे, परिविक्षा, परोल, मुक्त कारागृहे, सुधारगृहे, पुनर्वसन केंद्रे आणि विविध सुधारणा कार्यक्रमांचा समावेश होतो. या व्यवस्थेचा उद्देश गुन्हेगारांच्या वर्तनात सकारात्मक बदल घडवून आणणे, त्यांना सामाजिकदृष्ट्या जबाबदार नागरिक बनवणे आणि पुनर्गुन्हेगारी (Recidivism) कमी करणे हा आहे. आधुनिक राज्यव्यवस्थेत सुधारात्मक प्रशासन हे फौजदारी न्यायव्यवस्थेचे एक महत्त्वाचे अंग बनले आहे. भारतातही कारागृह सुधारणा, परिविक्षा सेवा, परोल व्यवस्था आणि मुक्त कारागृहांच्या माध्यमातून सुधारात्मक न्यायाची अंमलबजावणी केली जात आहे.

१. सुधारात्मक प्रशासन (Correctional Administration) : अर्थ आणि स्वरूप

सुधारात्मक प्रशासन म्हणजे गुन्हेगारांना शिक्षा देतानाच त्यांचे व्यक्तिमत्त्व सुधारण्यासाठी, पुनर्वसनासाठी आणि समाजात पुनर्स्थापनेसाठी राबविण्यात येणाऱ्या सर्व उपाययोजनांचे व्यवस्थापन होय. सुधारात्मक प्रशासन हा फौजदारी न्यायव्यवस्थेचा तिसरा महत्त्वाचा स्तंभ मानला जातो. पोलीस गुन्ह्यांचा शोध घेतात, न्यायालये दोष निश्चित करतात आणि सुधारात्मक संस्था दोषी व्यक्तींच्या शिक्षेची अंमलबजावणी करून त्यांचे पुनर्वसन करतात.

सुधारात्मक प्रशासनाची उद्दिष्टे

१. गुन्हेगारांना सुधारण्याची संधी देणे

सुधारात्मक प्रशासनाचा प्रमुख उद्देश गुन्हेगारामध्ये सकारात्मक बदल घडवून आणणे हा आहे. गुन्हा करणाऱ्या व्यक्तीला केवळ शिक्षा न करता त्याच्या वर्तनातील दोष समजून घेण्याचा प्रयत्न केला जातो. शिक्षण, समुपदेशन, व्यावसायिक प्रशिक्षण आणि मानसिक आधाराच्या माध्यमातून सुधारण्याची संधी दिली जाते. यामुळे गुन्हेगाराला आपल्या चुकीची जाणीव होऊन जबाबदार वर्तन करण्यास प्रेरणा मिळते. अशा प्रकारे शिक्षा ही सूड न राहता सुधारणा आणि परिवर्तनाचे साधन बनते.

२. पुनर्गुन्हेगारी कमी करणे

सुधारात्मक प्रशासनाचे महत्वाचे उद्दिष्ट म्हणजे गुन्हेगाराने पुन्हा गुन्हा करू नये यासाठी प्रयत्न करणे. यासाठी गुन्हाच्या कारणांचा, व्यक्तिमत्त्वाचा आणि सामाजिक परिस्थितीचा अभ्यास केला जातो. समुपदेशन, शिक्षण, कौशल्यविकास आणि रोजगाराच्या संधी उपलब्ध करून दिल्या जातात. कारागृहातून सुटल्यानंतरही आवश्यक ते मार्गदर्शन व सामाजिक आधार मिळणे महत्वाचे असते. यामुळे पुनर्गुन्हेगारीची शक्यता कमी होऊन समाजात सुरक्षितता वाढण्यास मदत होते.

३. समाजाचे संरक्षण करणे

समाजातील नागरिकांचे जीवन, स्वातंत्र्य आणि संपत्ती सुरक्षित ठेवणे हे सुधारात्मक प्रशासनाचे महत्वाचे उद्दिष्ट आहे. धोकादायक किंवा गंभीर गुन्हे करणाऱ्या व्यक्तींवर कायदेशीर नियंत्रण ठेवून समाजाचे तात्पुरते संरक्षण केले जाते. त्याचबरोबर गुन्हेगारामध्ये सुधारणा घडवून भविष्यातील गुन्हे रोखण्याचा प्रयत्न केला जातो. सुधारणा आणि पुनर्वसनामुळे गुन्हेगारी प्रवृत्ती कमी होण्यास मदत होते. त्यामुळे दीर्घकालीन दृष्टिकोनातून समाजात शांतता, सुरक्षितता आणि सुव्यवस्था निर्माण होते.

४. कायद्याबद्दल आदर निर्माण करणे

सुधारात्मक प्रशासनामध्ये व्यक्तीला कायद्याचे महत्त्व आणि त्याचे पालन करण्याची आवश्यकता समजावून सांगितली जाते. गुन्हाचे सामाजिक आणि कायदेशीर परिणाम स्पष्ट करून व्यक्तीमध्ये कायद्याबद्दल सकारात्मक दृष्टिकोन निर्माण केला जातो. समुपदेशन व नैतिक शिक्षणाद्वारे योग्य-अयोग्य यातील फरक समजण्यास मदत होते. कायद्याचे पालन हे केवळ शिक्षेच्या भीतीमुळे नव्हे, तर सामाजिक जबाबदारी म्हणून स्वीकारण्यास प्रोत्साहन दिले जाते. यामुळे गुन्हेगारामध्ये कायद्याचा आदर आणि सामाजिक शिस्तीची भावना विकसित होते.

५. गुन्हेगारांचे पुनर्वसन करणे

पुनर्वसन म्हणजे गुन्हेगाराला समाजात पुन्हा सन्मानाने आणि जबाबदारीने जगण्यासाठी सक्षम करणे होय. यासाठी शिक्षण, व्यावसायिक प्रशिक्षण, रोजगाराभिमुख कौशल्ये आणि समुपदेशन यांचा उपयोग केला जातो. कारागृहातून बाहेर आल्यानंतर कुटुंब आणि समाजाकडून मिळणारा आधारही पुनर्वसनासाठी महत्वाचा असतो. गुन्हेगाराला स्वतःच्या पायावर उभे राहण्याची संधी मिळाल्यास गुन्हेगारीकडे परत जाण्याची शक्यता कमी होते. अशा प्रकारे पुनर्वसन हे व्यक्ती आणि समाज या दोन्हींच्या हिताचे साधन ठरते.

६. सामाजिक पुनर्स्थापना करणे

सामाजिक पुनर्स्थापनेचा अर्थ सुधारित व्यक्तीला पुन्हा समाजाचा स्वीकारलेला सदस्य बनविणे होय. गुन्ह्यामुळे निर्माण झालेला व्यक्ती आणि समाज यांच्यातील दुरावा कमी करण्याचा प्रयत्न केला जातो. कुटुंब, समुदाय आणि सामाजिक संस्थांच्या सहकार्याने व्यक्तीला सामान्य सामाजिक जीवनात सहभागी होण्यास प्रोत्साहन दिले जाते. कलंक, भेदभाव आणि सामाजिक बहिष्कार कमी करणे हेही या प्रक्रियेतील महत्वाचे घटक आहेत.

यामुळे सुधारित व्यक्तीमध्ये आत्मविश्वास, सामाजिक बांधिलकी आणि समाजाशी संबंधित असल्याची भावना निर्माण होते.

७. मानवाधिकारांचे संरक्षण करणे

सुधारात्मक प्रशासनामध्ये गुन्हेगार असला तरी तो मानव म्हणून मूलभूत अधिकारांचा हक्कदार आहे, ही भूमिका महत्त्वाची आहे. कारागृहातील व्यक्तींना मानवी प्रतिष्ठेला अनुरूप वागणूक, आरोग्यसेवा, अन्न, निवारा आणि सुरक्षित वातावरण मिळणे आवश्यक आहे. अमानुष वागणूक, छळ, भेदभाव आणि अनावश्यक हिंसा टाळणे हे सुधारात्मक व्यवस्थेचे कर्तव्य आहे. शिक्षा देतानाही कायदेशीर प्रक्रिया आणि मानवी प्रतिष्ठेचा आदर राखला पाहिजे. यामुळे न्यायव्यवस्थेवरील विश्वास वाढतो आणि सुधारात्मक प्रशासन अधिक मानवी व न्याय्य बनते.

८. जबाबदार नागरिक घडविणे

सुधारात्मक प्रशासनाचा अंतिम उद्देश गुन्हेगाराला समाजोपयोगी आणि जबाबदार नागरिक बनविणे हा आहे. यासाठी व्यक्तीमध्ये शिस्त, नैतिक मूल्ये, सामाजिक जबाबदारी आणि कायद्याचे पालन करण्याची भावना विकसित केली जाते. शिक्षण आणि कौशल्यविकासामुळे व्यक्तीला रोजगाराच्या संधी मिळविण्यास मदत होते. स्वावलंबन आणि सकारात्मक जीवनदृष्टी निर्माण झाल्यामुळे व्यक्ती समाजाच्या विकासात योगदान देऊ शकते. अशा प्रकारे सुधारात्मक प्रशासन व्यक्तीच्या परिवर्तनाबरोबरच निरोगी आणि सुरक्षित समाजनिर्मितीलाही हातभार लावते.

१. कारागृहे (Prisons)

कारागृह म्हणजे कायद्याचे उल्लंघन केलेल्या व्यक्तींना न्यायालयीन आदेशानुसार ठेवण्यासाठी शासनाने स्थापन केलेली संस्था होय. कारागृहाला इंग्रजीमध्ये Prison किंवा Correctional Institution असे म्हटले जाते. गुन्हा करणाऱ्या व्यक्तीला कायद्यानुसार शिक्षा देणे आणि समाजापासून काही काळ दूर ठेवणे हे त्याचे पारंपरिक कार्य आहे.

कारागृहात दोषसिद्ध कैद्यांबरोबरच न्यायालयीन आदेशानुसार कोठडीत ठेवलेल्या व्यक्तींनाही ठेवले जाऊ शकते. कारागृह ही न्यायव्यवस्थेचा आणि फौजदारी न्याय प्रशासनाचा महत्त्वाचा घटक आहे. कैद्यांच्या सुरक्षिततेची जबाबदारी कारागृह प्रशासनाची असते.

त्याचबरोबर कैद्यांना अन्न, वस्त्र, निवारा, आरोग्यसेवा आणि स्वच्छता यांसारख्या मूलभूत सुविधा पुरविल्या जातात. कैद्यांशी मानवी प्रतिष्ठा आणि कायदेशीर अधिकारांचा आदर राखून वर्तन करणे आवश्यक असते. आधुनिक कारागृह व्यवस्थेत कैद्यांच्या मानसिक, सामाजिक आणि शैक्षणिक गरजांचाही विचार केला जातो. शिक्षण, व्यावसायिक प्रशिक्षण, समुपदेशन आणि कौशल्यविकासाद्वारे कैद्यांच्या वर्तनात सकारात्मक बदल घडविण्याचा प्रयत्न केला जातो. यामुळे कारागृह केवळ शिक्षा भोगण्याचे ठिकाण न राहता सुधारणा व पुनर्वसनाचे केंद्र बनते. त्यामुळे कारागृहाचा व्यापक अर्थ म्हणजे समाजाचे संरक्षण, कायद्याची अंमलबजावणी, गुन्हेगाराची सुधारणा आणि त्याचे पुनर्वसन करणारी संस्था असा होतो.

कारागृहांचा इतिहास:

कारागृहांचा इतिहास हा मानवी समाजातील शिक्षा आणि न्यायव्यवस्थेच्या विकासाशी संबंधित आहे. प्राचीन काळात आजच्या अर्थाने कारागृह व्यवस्था अस्तित्वात नव्हती. गुन्हेगारांना शिक्षा देण्यासाठी मृत्युदंड, शारीरिक शिक्षा, दंड, हद्दपारी आणि गुलामगिरी यांसारख्या पद्धती वापरल्या जात. काही ठिकाणी आरोपींना न्यायालयीन निर्णय होईपर्यंत तात्पुरत्या कोठडीत ठेवले जात असे. कालांतराने समाजात कायदे आणि संघटित राज्यव्यवस्था विकसित झाल्यामुळे बंदिस्त ठेवण्याची पद्धत अधिक संघटित झाली. मध्ययुगीन काळात कारागृहांचा वापर प्रामुख्याने आरोपींना शिक्षा देण्यापेक्षा त्यांना ताब्यात ठेवण्यासाठी केला जात असे. पुढे युरोपमध्ये मानवतावादी विचारांचा प्रभाव वाढला आणि शिक्षेच्या स्वरूपाचा पुनर्विचार सुरू झाला. अठराव्या आणि एकोणिसाव्या शतकात कारागृह सुधारणा चळवळींना विशेष महत्त्व प्राप्त झाले. शिक्षा देण्याबरोबरच कैद्यांमध्ये सुधारणा घडवून आणणे आवश्यक आहे, ही संकल्पना विकसित झाली. शिक्षण, धार्मिक मार्गदर्शन, श्रम आणि शिस्त यांचा कारागृह व्यवस्थेत समावेश होऊ लागला. भारतातही ब्रिटिश काळात आधुनिक पद्धतीची कारागृह व्यवस्था विकसित झाली आणि विविध कारागृह कायदे करण्यात आले. स्वातंत्र्यानंतर भारतीय कारागृह व्यवस्थेत सुधारणा, पुनर्वसन, मानवाधिकार आणि कैद्यांच्या कल्याणाला अधिक महत्त्व प्राप्त झाले. आज कारागृहांकडे सुधारात्मक प्रशासनाचा (Correctional Administration) एक महत्त्वाचा भाग म्हणून पाहिले जाते. त्यामुळे कारागृहांच्या ऐतिहासिक विकासाचा प्रवास शिक्षा व बंदिस्तीपासून सुधारणा, पुनर्वसन आणि सामाजिक पुनर्स्थापनेकडे झालेला दिसून येतो.

कारागृहांची उद्दिष्टे

१. शिक्षा (Punishment)

कारागृहाचे पारंपरिक आणि प्रमुख उद्दिष्ट म्हणजे गुन्हेगाराला त्याच्या गुन्ह्याबद्दल कायद्यानुसार शिक्षा देणे होय. गुन्ह्याच्या स्वरूपानुसार न्यायालयाने ठरविलेली शिक्षा कारागृहात भोगावी लागते. शिक्षेमुळे गुन्हेगाराला आपल्या कृत्याची जाणीव होऊन त्याच्या चुकीचे गांभीर्य समजण्यास मदत होते. यातून कायद्याचे उल्लंघन केल्यास त्याचे परिणाम भोगावे लागतात, हा संदेश मिळतो. मात्र आधुनिक कारागृहव्यवस्थेत शिक्षा ही केवळ दंडात्मक न राहता सुधारणा व पुनर्वसनाशी जोडली जाते.

२. प्रतिबंध (Deterrence)

कारागृहातील शिक्षेचा उद्देश केवळ संबंधित गुन्हेगाराला शिक्षा करणे नसून इतर व्यक्तींना गुन्हे करण्यापासून परावृत्त करणे हाही आहे. कायद्याचे उल्लंघन केल्यास शिक्षा होऊ शकते, याची जाणीव समाजातील व्यक्तींना होते. शिक्षेच्या संभाव्य परिणामांमुळे काही व्यक्ती गुन्हेगारीपासून दूर राहण्यास प्रवृत्त होतात. यामुळे कायद्याचा धाक आणि सामाजिक शिस्त टिकविण्यास मदत होते. अशा प्रकारे प्रतिबंधात्मक कार्यामुळे गुन्हेगारीचे प्रमाण कमी करण्याचा प्रयत्न केला जातो.

३. समाजाचे संरक्षण (Protection)

कारागृह हे धोकादायक किंवा गंभीर गुन्हे करणाऱ्या व्यक्तींना काही काळ समाजापासून वेगळे ठेवण्याचे साधन आहे. यामुळे संबंधित गुन्हेगाराकडून समाजातील इतर व्यक्तींना होणारी संभाव्य हानी टाळता येते. विशेषतः गंभीर हिंसक किंवा चारंवार गुन्हे करणाऱ्या व्यक्तींवर कायदेशीर नियंत्रण ठेवणे आवश्यक असते. कारागृहामुळे समाजातील नागरिकांचे जीवन, मालमत्ता आणि सुरक्षितता यांचे संरक्षण करण्यास मदत होते. त्यामुळे कारागृह हे सामाजिक सुव्यवस्था आणि सार्वजनिक सुरक्षितता राखण्याचे महत्वाचे साधन ठरते.

४. सुधारणा (Reformation)

आधुनिक कारागृहव्यवस्थेचे महत्वाचे उद्दिष्ट म्हणजे गुन्हेगाराच्या वर्तनात सकारात्मक आणि नैतिक बदल घडवून आणणे होय. गुन्हेगाराच्या गुन्ह्यामागील सामाजिक, आर्थिक, मानसिक किंवा वैयक्तिक कारणांचा विचार करून सुधारणा करण्याचा प्रयत्न केला जातो.

शिक्षण, समुपदेशन, नैतिक शिक्षण, योग, कौशल्यविकास आणि विविध प्रशिक्षण कार्यक्रमांचा उपयोग केला जातो. यामुळे गुन्हेगारामध्ये जबाबदारीची भावना, आत्मनियंत्रण आणि कायद्याबद्दल आदर निर्माण होण्यास मदत होते. अशा प्रकारे कारागृह हे केवळ शिक्षा भोगण्याचे ठिकाण न राहता व्यक्तिमत्त्व परिवर्तनाचे केंद्र बनते.

५. पुनर्वसन (Rehabilitation)

पुनर्वसन म्हणजे गुन्हेगाराला कारागृहातून मुक्त झाल्यानंतर समाजात पुन्हा सन्मानाने आणि स्थिरपणे जीवन जगण्यास सक्षम करणे होय. यासाठी व्यावसायिक प्रशिक्षण, रोजगाराभिमुख कौशल्ये, शिक्षण आणि मानसिक समुपदेशन दिले जाऊ शकते. स्वावलंबन निर्माण झाल्यामुळे व्यक्तीला पुन्हा गुन्हेगारीकडे वळण्याची शक्यता कमी होते. कुटुंब, समाज आणि विविध सामाजिक संस्थांचे सहकार्य पुनर्वसनासाठी महत्वाचे ठरते. अशा प्रकारे पुनर्वसनामुळे व्यक्तीचे सामाजिक पुनर्स्थापन होते आणि पुनर्गुन्हेगारी कमी करण्यास मदत होते.

कारागृहांचे प्रकार

१. केंद्रीय कारागृह (Central Prisons)

केंद्रीय कारागृह हे राज्यातील महत्वाचे आणि तुलनेने मोठ्या क्षमतेचे कारागृह असते. गंभीर स्वरूपाचे गुन्हे करणाऱ्या तसेच दीर्घकालीन शिक्षा झालेल्या कैद्यांना येथे ठेवले जाते. या कारागृहांमध्ये कैद्यांच्या सुधारणा व पुनर्वसनासाठी शिक्षण, व्यावसायिक प्रशिक्षण आणि समुपदेशनाची व्यवस्था केली जाते. सुरक्षेच्या दृष्टीने येथे तुलनेने कडक व्यवस्था आणि प्रशिक्षित कर्मचारी असतात. राज्याच्या कारागृह प्रशासनात केंद्रीय कारागृहांना महत्वाचे स्थान असते.

२. जिल्हा कारागृह (District Prisons)

जिल्हा कारागृहांची स्थापना जिल्हास्तरावर करण्यात आलेली असते आणि ती स्थानिक कारागृह व्यवस्थेचा महत्वाचा भाग आहेत. येथे न्यायालयीन प्रक्रियेत असलेले बंदी तसेच तुलनेने कमी कालावधीची शिक्षा झालेल्या कैद्यांना ठेवले जाऊ शकते.

जिल्ह्यातील न्यायालये, पोलीस यंत्रणा आणि कारागृह प्रशासन यांच्यात समन्वय साधण्यास या कारागृहांची मदत होते. कैद्यांच्या सुरक्षिततेबरोबरच त्यांच्या मूलभूत गरजा आणि आरोग्याची काळजी घेतली जाते. त्यामुळे जिल्हास्तरावर न्यायव्यवस्था आणि कारागृह प्रशासन यांच्यात महत्वाची भूमिका बजावतात.

३. उपकारागृह (Sub-Jails)

उपकारागृह ही तुलनेने लहान क्षमतेची कारागृहे असून ती प्रामुख्याने तालुका किंवा स्थानिक स्तरावर कार्यरत असतात. न्यायालयीन कोठडीतील बंदी किंवा स्थानिक पातळीवरील कैद्यांना तात्पुरते ठेवण्यासाठी त्यांचा उपयोग केला जातो. मुख्य कारागृहांवरील कैद्यांचा अतिरिक्त भार कमी करण्यास उपकारागृहांची मदत होते. स्थानिक न्यायालयांशी जवळचे अंतर असल्यामुळे कैद्यांना न्यायालयात ने-आण करणे तुलनेने सुलभ होते. यामुळे स्थानिक पातळीवर कारागृह प्रशासन अधिक कार्यक्षमपणे राबविण्यास मदत होते.

४. महिला कारागृहे (Women Prisons)

महिला कारागृहे ही महिला कैद्यांच्या विशेष गरजा लक्षात घेऊन स्वतंत्रपणे व्यवस्थापित केली जातात. महिला कैद्यांच्या सुरक्षिततेसाठी तसेच त्यांच्या गोपनीयता आणि मानवी प्रतिष्ठेचे संरक्षण करण्यासाठी विशेष व्यवस्था केली जाते. आरोग्यसेवा, स्वच्छता, समुपदेशन, शिक्षण आणि कौशल्यविकास यांसारख्या सुविधांना विशेष महत्त्व दिले जाते.

महिला कैद्यांसोबत लहान मुले असल्यास त्यांच्या संगोपनासाठीही आवश्यक सुविधा उपलब्ध करून देणे महत्वाचे असते. अशा व्यवस्थेमुळे महिला कैद्यांच्या सुधारणा, पुनर्वसन आणि सामाजिक पुनर्स्थापनेस मदत होते.

५. किशोर सुधारगृहे (Juvenile Correctional Homes)

किशोर सुधारगृहे ही कायद्याशी संघर्षात आलेल्या बालक व किशोरवयीन व्यक्तींसाठी विशेष स्वरूपाची संस्था आहे. येथे प्रौढ गुन्हेगारांप्रमाणे केवळ शिक्षा देण्याऐवजी सुधारणा, शिक्षण आणि पुनर्वसनावर भर दिला जातो. बालकांच्या वय, मानसिक विकास आणि सामाजिक परिस्थितीचा विचार करून त्यांच्यासाठी योग्य कार्यक्रम राबविले जातात.

शिक्षण, समुपदेशन, कौशल्यविकास, क्रीडा आणि व्यावसायिक प्रशिक्षणाद्वारे सकारात्मक व्यक्तिमत्त्व विकास करण्याचा प्रयत्न केला जातो. यामुळे किशोरांना पुन्हा गुन्हेगारीकडे न वळता जबाबदार नागरिक म्हणून समाजात परतण्याची संधी मिळते.

६. विशेष कारागृहे (Special Prisons)

विशेष कारागृहे विशिष्ट प्रकारच्या किंवा विशेष सुरक्षा व्यवस्थेची आवश्यकता असलेल्या कैद्यांसाठी स्थापन केली जातात. सवयीचे, धोकादायक किंवा विशिष्ट स्वरूपाचे गुन्हे करणाऱ्या कैद्यांसाठी येथे अधिक नियंत्रित व्यवस्था केली जाऊ शकते.

कैद्यांच्या जोखमीच्या पातळीनुसार सुरक्षा, देखरेख आणि प्रशासनाची विशेष पद्धत वापरली जाते. त्याचबरोबर आवश्यकतेनुसार समुपदेशन, सुधारणा आणि पुनर्वसनाचे कार्यक्रमही राबविले जातात. यामुळे उच्च जोखमीच्या कैद्यांचे व्यवस्थापन करताना कारागृहातील इतर कैदी आणि समाजाची सुरक्षितता राखण्यास मदत होते.

२. परिविक्षा (Probation)

अर्थ व संकल्पना

परिविक्षा (Probation) ही आधुनिक सुधारात्मक न्यायव्यवस्थेतील महत्त्वाची संकल्पना आहे. न्यायालयाने एखाद्या व्यक्तीला दोषी ठरविल्यानंतर तिला तात्काळ कारागृहात न पाठवता, ठरावीक अटी व शर्तीच्या अधीन राहून समाजातच राहण्याची संधी देणे म्हणजे परिविक्षा होय. या व्यवस्थेचा मुख्य उद्देश केवळ शिक्षा देणे नसून दोषी व्यक्तीमध्ये सुधारणा घडवून आणणे व तिचे पुनर्वसन करणे हा असतो. विशेषतः प्रथमच गुन्हा करणाऱ्या किंवा कमी गंभीर स्वरूपाचा गुन्हा करणाऱ्या व्यक्तींसाठी परिविक्षा उपयुक्त ठरू शकते. परिविक्षाधीन व्यक्तीने न्यायालयाने निश्चित केलेल्या नियमांचे व अटींचे पालन करणे आवश्यक असते. तिच्या वर्तनावर परिविक्षा अधिकाऱ्यामार्फत देखरेख ठेवली जाते आणि आवश्यक ते मार्गदर्शन केले जाते. परिविक्षेमुळे व्यक्तीला आपल्या चुकीची जाणीव करून घेऊन गुन्हेगारी प्रवृत्तीपासून दूर राहण्याची संधी मिळते. कारागृहापासून दूर राहिल्यामुळे तिचे कुटुंबीय, सामाजिक व व्यावसायिक संबंध टिकून राहण्यास मदत होते. तसेच कारागृहातील नकारात्मक वातावरणाचा संभाव्य परिणाम टाळून व्यक्तीला समाजात सकारात्मक जीवन जगण्याची संधी मिळते. परिविक्षेचा एक महत्त्वाचा उद्देश पुनर्गुन्हेगारी कमी करणे आणि व्यक्तीला जबाबदार व कायद्याचे पालन करणारा नागरिक बनविणे हा आहे. यामुळे कारागृहांवरील कैद्यांची गर्दी आणि प्रशासनावरील आर्थिक भार कमी करण्यासही मदत होते. अशा प्रकारे परिविक्षा ही देखरेख, मार्गदर्शन, सुधारणा, पुनर्वसन आणि सामाजिक पुनर्स्थापना यांचा समन्वय करणारी प्रक्रिया आहे. त्यामुळे आधुनिक समाजात परिविक्षेकडे शिक्षा टाळण्याचे साधन म्हणून नव्हे, तर गुन्हेगाराला सुधारण्याची आणि समाजात पुन्हा सन्मानाने स्थिर होण्याची संधी देणारी सुधारात्मक व्यवस्था म्हणून पाहिले जाते.

परिविक्षेची उद्दिष्टे:

१. गुन्हेगाराचे सामाजिक पुनर्वसन

परिविक्षेचा प्रमुख उद्देश गुन्हेगाराला समाजापासून वेगळे न करता समाजातच राहून सुधारण्याची संधी देणे हा आहे. त्याला कुटुंब, शिक्षण, रोजगार आणि सामाजिक वातावरणाशी जोडून ठेवले जाते.

परिविक्षा अधिकाऱ्याच्या मार्गदर्शनातून व्यक्तीच्या वर्तनात सकारात्मक बदल घडवून आणला जातो. यामुळे व्यक्तीला पुन्हा समाजाचा जबाबदार व कायद्याचे पालन करणारा सदस्य बनण्यास मदत होते.

२. कारागृहातील गर्दी कमी करणे

परिविक्षेमुळे प्रत्येक दोषी व्यक्तीला कारागृहात ठेवण्याची आवश्यकता राहत नाही. कमी गंभीर गुन्ह्यांतील किंवा सुधारण्याची शक्यता असलेल्या व्यक्तींना समाजात ठेवता येते. त्यामुळे कारागृहातील कैद्यांची संख्या आणि अतिगर्दीची समस्या कमी करण्यास मदत होते. यामुळे कारागृह प्रशासनावरील आर्थिक, प्रशासकीय आणि व्यवस्थापनाचा भारही कमी होतो.

३. कौटुंबिक संबंध टिकवून ठेवणे

परिविक्षाधीन व्यक्ती समाजात आणि कुटुंबासोबत राहू शकत असल्यामुळे तिचे कौटुंबिक संबंध टिकून राहतात. कारावासामुळे निर्माण होणारे भावनिक, सामाजिक आणि आर्थिक ताण काही प्रमाणात टाळता येतात. कुटुंबाचा आधार व्यक्तीच्या मानसिक स्थैर्यासाठी आणि सुधारण्यासाठी महत्वाचा ठरतो. त्यामुळे कुटुंब हे व्यक्तीच्या पुनर्वसनाचे आणि भविष्यातील सकारात्मक जीवनाचे महत्वाचे माध्यम बनते.

४. समाजात सुधारणा घडविणे

परिविक्षेचा उद्देश केवळ दोषी व्यक्तीवर नियंत्रण ठेवणे नसून तिच्या वर्तनात आणि विचारसरणीत सकारात्मक बदल घडविणे हा आहे. समुपदेशन, मार्गदर्शन, शिक्षण व रोजगाराच्या संधींच्या माध्यमातून व्यक्तीला योग्य जीवनपद्धती स्वीकारण्यास प्रोत्साहन दिले जाते. व्यक्तीने सामाजिक मूल्ये आणि कायद्याचे महत्त्व समजून घेणे अपेक्षित असते. अशा प्रकारे व्यक्तीच्या सुधारणेबरोबरच समाजातील गुन्हेगारी प्रवृत्ती कमी करण्यास मदत होते.

५. पुनर्गुन्हेगारी रोखणे

परिविक्षेचा महत्वाचा उद्देश व्यक्तीने भविष्यात पुन्हा गुन्हा करू नये हा आहे. परिविक्षा अधिकारी व्यक्तीच्या वर्तनावर देखरेख ठेवून तिला योग्य मार्गदर्शन आणि आवश्यक ते समुपदेशन देतो. व्यक्तीच्या गुन्हेगारी प्रवृत्तीमागील सामाजिक, कौटुंबिक किंवा वैयक्तिक कारणांवर काम करण्याचा प्रयत्न केला जातो. यामुळे व्यक्तीमध्ये जबाबदारीची जाणीव निर्माण होऊन पुनर्गुन्हेगारीची शक्यता कमी करण्यास मदत होते.

परिविक्षेची वैशिष्ट्ये:

१. शिक्षा स्थगित केली जाते

परिविक्षेत न्यायालय दोषी व्यक्तीला तात्काळ कारावासाची शिक्षा भोगण्याऐवजी ठरावीक कालावधीसाठी समाजात राहण्याची संधी देते. या काळात व्यक्तीने चांगले वर्तन व कायद्याचे पालन करणे अपेक्षित असते. अटीचे उल्लंघन झाल्यास न्यायालय पुढील कायदेशीर कारवाई करू शकते.

२. समाजात राहण्याची परवानगी असते

परिविक्षेअंतर्गत व्यक्तीला कारागृहात न पाठवता समाजात राहून जीवन जगण्याची संधी मिळते.

यामुळे कुटुंब, रोजगार आणि सामाजिक संबंध कायम ठेवणे शक्य होते. समाजात राहून जबाबदारीने वागण्याची सवय लागल्यामुळे पुनर्वसनास मदत होते.

३. न्यायालयाच्या अटींचे पालन आवश्यक आहे

परिविक्षा ही पूर्णपणे स्वैर स्वातंत्र्य नसून न्यायालयाने घातलेल्या अटींच्या अधीन असते. उदा., चांगले वर्तन ठेवणे, नियमित उपस्थिती किंवा विशिष्ट व्यक्ती/ठिकाणांपासून दूर राहणे अशा अटी असू शकतात. अटींचे उल्लंघन झाल्यास परिविक्षेचा लाभ रद्द होऊन न्यायालय पुढील शिक्षा ठरवू शकते.

४. परिविक्षा अधिकाऱ्याचे निरीक्षण असते

परिविक्षा अधिकाऱ्याचे प्रमुख कार्य परिविक्षाधीन व्यक्तीच्या वर्तनावर आणि पुनर्वसन प्रक्रियेवर देखरेख ठेवणे हे असते. तो व्यक्तीच्या सामाजिक परिस्थितीचा आढावा घेऊन आवश्यक मार्गदर्शन व समुपदेशन करू शकतो. त्यामुळे परिविक्षाधीन व्यक्तीने न्यायालयाच्या अटींचे पालन करावे आणि समाजात जबाबदारीने वागावे यास मदत होते.

परिविक्षेचे फायदे

१. मानवतावादी दृष्टिकोन

परिविक्षेमध्ये व्यक्तीला तात्काळ कारावासात न पाठवता सुधारण्याची संधी दिली जाते. त्यामुळे शिक्षेबरोबरच व्यक्तीच्या सुधारणा आणि पुनर्वसनाला महत्त्व मिळते. चांगले वर्तन करून समाजात जबाबदार नागरिक म्हणून परतण्याची संधी उपलब्ध होते. हा दृष्टिकोन गुन्हेगाराकडे केवळ शिक्षा देण्याच्या नव्हे, तर सुधारण्याच्या दृष्टीने पाहतो.

२. आर्थिक बचत

परिविक्षेमुळे पात्र व्यक्तीला कारागृहात ठेवण्याची आवश्यकता कमी होते. त्यामुळे निवास, भोजन, सुरक्षा आणि इतर कारागृह व्यवस्थेवरील खर्चात बचत होऊ शकते. सरकारी संसाधनांचा अधिक कार्यक्षम वापर करण्यास मदत होते. तसेच उपलब्ध कारागृहांची गर्दी कमी करण्यासही परिविक्षा उपयुक्त ठरू शकते.

३. कौटुंबिक जीवन टिकते

परिविक्षाधीन व्यक्ती समाजात आणि कुटुंबासोबत राहू शकत असल्यामुळे कौटुंबिक संबंध टिकून राहतात. कुटुंबाचा भावनिक व सामाजिक आधार व्यक्तीच्या सुधारणा प्रक्रियेसाठी महत्त्वाचा ठरतो. कुटुंबाच्या आर्थिक किंवा सामाजिक जबाबदाऱ्या पार पाडण्याची संधीही मिळते. त्यामुळे कारावासामुळे होणारे कौटुंबिक विस्कळीतपण काही प्रमाणात टाळता येते.

४. सामाजिक पुनर्वसन

परिविक्षेमुळे व्यक्तीला समाजात राहून कायद्याचे पालन आणि जबाबदार वर्तन करण्याची संधी मिळते. रोजगार, कुटुंब आणि सामाजिक संबंध कायम ठेवून व्यक्ती हळूहळू सामान्य जीवनाशी जुळवून

घेऊ शकते. परिविक्षा अधिकाऱ्याचे निरीक्षण व मार्गदर्शन सुधारणा प्रक्रियेला मदत करते. त्यामुळे भविष्यात पुनर्गुन्हेगारी टाळून समाजात सकारात्मक पुनर्स्थापना होण्यास मदत होते.

परिविक्षेच्या मर्यादा

१. निरीक्षण अपुरे असू शकते

परिविक्षाधीन व्यक्तीवर नियमित देखरेख ठेवणे आवश्यक असते; मात्र उपलब्ध मनुष्यबळ कमी असल्यास निरीक्षण अपुरे पडू शकते. त्यामुळे व्यक्तीच्या वर्तनातील नकारात्मक बदल वेळेवर लक्षात येण्याची शक्यता कमी होते. परिणामी परिविक्षेच्या उद्दिष्टांवर परिणाम होऊ शकतो.

२. नियमांचे उल्लंघन होण्याची शक्यता

परिविक्षाधीन व्यक्तीला न्यायालयाने घातलेल्या विविध अटींचे पालन करणे आवश्यक असते. मात्र काही व्यक्ती या अटींचे उल्लंघन करून पुन्हा अनुचित वर्तन करू शकतात. अशा परिस्थितीत परिविक्षेचा लाभ रद्द करून कायदानुसार पुढील कारवाई करावी लागू शकते.

३. प्रशिक्षित अधिकाऱ्यांची कमतरता

परिविक्षा व्यवस्था प्रभावीपणे राबविण्यासाठी प्रशिक्षित आणि पुरेसे परिविक्षा अधिकारी आवश्यक असतात. अधिकाऱ्यांची कमतरता असल्यास समुपदेशन, घरभेटी, निरीक्षण आणि पुनर्वसनाचे कार्य प्रभावीपणे करता येत नाही. त्यामुळे परिविक्षाधीन व्यक्तीला आवश्यक मार्गदर्शन व सामाजिक आधार मिळण्यात अडचणी निर्माण होऊ शकतात.

४. समाजाचा नकारात्मक दृष्टिकोन

गुन्हाच्या पार्श्वभूमीमुळे परिविक्षाधीन व्यक्तीकडे समाजातील काही घटक संशयाने किंवा नकारात्मक दृष्टिकोनातून पाहू शकतात. सामाजिक बहिष्कार किंवा रोजगाराच्या संधींचा अभाव निर्माण झाल्यास पुनर्वसनाची प्रक्रिया कठीण होते. त्यामुळे समाजात स्वीकाराची भावना निर्माण करण्यासाठी जनजागृती आणि सकारात्मक सामाजिक वातावरण आवश्यक आहे.

३. परोल (Parole)

अर्थ:

परोल म्हणजे कारावासाची शिक्षा भोगत असलेल्या कैद्याला विशिष्ट अटी व कालावधीसाठी तात्पुरती कारागृहाबाहेर राहण्याची कायदेशीर परवानगी होय. परोलचा उद्देश कैद्याला शिक्षा माफ करणे नसून, त्याला काही विशेष सामाजिक, कौटुंबिक किंवा मानवी कारणांसाठी तात्पुरता दिलासा देणे हा असतो. कुटुंबातील गंभीर आजार, जवळच्या नातेवाईकाचा मृत्यू, विवाह किंवा इतर महत्वाच्या परिस्थितींमध्ये परोलचा विचार केला जाऊ शकतो. परोल मंजूर करताना कैद्याचे वर्तन, गुन्हाचे स्वरूप, सुरक्षिततेचा धोका आणि संबंधित कायदेशीर नियम विचारात घेतले जातात. परोलवर मुक्त झालेल्या व्यक्तीने ठरविलेल्या अटींचे पालन करणे आणि निश्चित कालावधीत कारागृहात परतणे आवश्यक असते.

परोलचा गैरवापर केल्यास किंवा अटीचे उल्लंघन केल्यास परोल रद्द होऊन संबंधित व्यक्तीवर कायदानुसार कारवाई होऊ शकते. या व्यवस्थेमुळे कैद्याला कुटुंबाशी सामाजिक संबंध टिकवून ठेवण्याची आणि समाजाशी काही प्रमाणात संपर्क राखण्याची संधी मिळते. परोल ही कैद्याच्या सुधारणा, पुनर्वसन आणि समाजात पुन्हा समाविष्ट होण्याच्या प्रक्रियेला सहाय्य करणारी व्यवस्था मानली जाते. मात्र परोल देताना सार्वजनिक सुरक्षितता आणि पीडित व्यक्तीच्या हिताचाही योग्य विचार करणे आवश्यक आहे. त्यामुळे परोल ही शिक्षा समाप्त करणारी नसून, नियंत्रित व अटींच्या अधीन असलेली तात्पुरती मुक्तता असून, शिक्षा, मानवतावादी दृष्टिकोन आणि सामाजिक पुनर्वसन यांच्यात समतोल साधणारी व्यवस्था आहे.

परोलची उद्दिष्टे

१. कौटुंबिक नाते टिकवणे

परोलमुळे कैद्याला काही काळासाठी कुटुंबीयांना भेटण्याची संधी मिळते. त्यामुळे कुटुंबातील भावनिक संबंध टिकून राहण्यास मदत होते. कौटुंबिक आधारामुळे कैद्याच्या सुधारण्याच्या प्रक्रियेला सकारात्मक बळ मिळू शकते.

२. सामाजिक संबंध कायम ठेवणे

परोलच्या काळात कैद्याला समाजाशी मर्यादित स्वरूपात संपर्क साधता येतो. त्यामुळे त्याचे सामाजिक संबंध पूर्णपणे तुटण्यापासून वाचतात. समाजात पुन्हा सामावून घेण्याच्या प्रक्रियेसाठी हे संबंध महत्त्वाचे ठरतात.

३. मानसिक स्वास्थ्य सुधारणे

दीर्घकाळ कारावासामुळे कैद्यावर मानसिक ताण आणि एकटेपणाचा परिणाम होऊ शकतो. परोलमुळे कुटुंबीय व परिचित व्यक्तींशी भेटण्याची संधी मिळाल्याने भावनिक आधार मिळतो. त्यामुळे मानसिक स्थैर्य आणि सकारात्मक दृष्टिकोन विकसित होण्यास मदत होऊ शकते.

४. पुनर्वसनाला मदत करणे

परोल ही कैद्याच्या सुधारणा व पुनर्वसन प्रक्रियेचा एक भाग ठरू शकते. समाजाशी संपर्क आणि जबाबदारीची जाणीव निर्माण झाल्यामुळे कैद्याला भविष्यात सामान्य सामाजिक जीवनात परतण्यास मदत होते. त्यामुळे परोलचा उद्देश केवळ तात्पुरती सुटका नसून सामाजिक पुनर्स्थापनेलाही प्रोत्साहन देणे हा आहे.

परोलची वैशिष्ट्ये

१. तात्पुरती सुटका

परोल म्हणजे कैद्याची शिक्षेतून कायमस्वरूपी मुक्तता नसून तात्पुरती सुटका होय. विशेष कारणांमुळे कैद्याला काही काळासाठी कारागृहाबाहेर राहण्याची परवानगी दिली जाते. या काळात त्याच्यावर परोलच्या अटी लागू राहतात.

२. विशिष्ट कालावधीसाठी

परोल ही निश्चित कालावधीसाठीच मंजूर केली जाते. संबंधित सक्षम प्राधिकरणाकडून ठरविलेल्या कालावधीपेक्षा अधिक काळ कैदी बाहेर राहू शकत नाही. परिस्थितीनुसार परोलचा कालावधी व त्यासंबंधीच्या अटी निश्चित केल्या जातात.

३. अटींचे पालन आवश्यक आहे

परोलवर सुटका झालेल्या कैद्याने ठरविलेल्या सर्व अटींचे पालन करणे बंधनकारक असते. संबंधित ठिकाणी राहणे, नियमितपणे हजेरी देणे किंवा विशिष्ट व्यक्तींशी संपर्क न ठेवणे अशा अटी लागू होऊ शकतात. अटींचे उल्लंघन झाल्यास परोल रद्द होऊ शकतो.

४. कालावधी संपल्यावर कारागृहात परतणे आवश्यक

परोलचा निश्चित कालावधी पूर्ण झाल्यानंतर कैद्याने वेळेत कारागृहात परतणे आवश्यक असते. परवानगीशिवाय परत न आल्यास त्याच्यावर संबंधित कायदेशीर तरतुदीनुसार कारवाई होऊ शकते. त्यामुळे परोल ही नियंत्रित आणि जबाबदारीवर आधारित तात्पुरती मुक्तता आहे.

परोल देण्याची कारणे

१. कुटुंबातील मृत्यू

कैद्याच्या जवळच्या कुटुंबीयाचा मृत्यू झाल्यास अंत्यविधी किंवा संबंधित कौटुंबिक कर्तव्यांसाठी परोलचा विचार केला जाऊ शकतो. अशा प्रसंगी मानवी आणि कौटुंबिक दृष्टिकोनातून तात्पुरती सुटका उपयुक्त ठरते. मात्र ती संबंधित नियम व अटींच्या अधीन असते.

२. गंभीर आजार

कैदी स्वतः गंभीर आजारी असल्यास किंवा जवळच्या कुटुंबीयाला गंभीर आजार असल्यास परोलचा विचार होऊ शकतो. उपचार, देखभाल किंवा कुटुंबाला आवश्यक आधार देण्यासाठी ही संधी महत्त्वाची ठरते. यासाठी वैद्यकीय परिस्थितीची योग्य पडताळणी केली जाऊ शकते.

३. विवाह

कैद्याच्या कुटुंबातील जवळच्या व्यक्तीचा विवाह असल्यास कौटुंबिक जबाबदारी पार पाडण्यासाठी परोल दिला जाऊ शकतो. विवाहासारख्या महत्त्वाच्या कौटुंबिक प्रसंगी उपस्थित राहण्याची संधी कैद्याच्या सामाजिक व कौटुंबिक संबंधांना बळकटी देते.

४. शेतीची कामे

शेतीशी संबंधित अत्यावश्यक किंवा हंगामी कामे करण्यासाठी काही परिस्थितींमध्ये परोलचा विचार केला जाऊ शकतो. विशेषतः कैद्याच्या अनुपस्थितीमुळे कुटुंबाच्या उपजीविकेवर परिणाम होत असल्यास हा मानवी दृष्टिकोन महत्त्वाचा ठरतो. मात्र परवानगी संबंधित नियम व अटीनुसारच दिली जाते.

५. शैक्षणिक कारणे

परीक्षा, शैक्षणिक प्रक्रिया किंवा अत्यावश्यक शैक्षणिक बाबींसाठी काही परिस्थितींमध्ये परोलचा विचार केला जाऊ शकतो. शिक्षण सुरू ठेवण्याची संधी कैद्याच्या भविष्यातील पुनर्वसनासाठी उपयुक्त ठरते. त्यामुळे शिक्षणाला सुधारणा आणि पुनर्सामाजिकीकरणाचे साधन म्हणून महत्त्व दिले जाते.

परोलचे प्रकार

१. नियमित परोल

नियमित परोल हा कैद्याला ठरावीक कौटुंबिक किंवा सामाजिक कारणांसाठी दिला जाणारा तात्पुरता दिलासा आहे. उदा., कुटुंबातील महत्वाचे कार्य, सामाजिक जबाबदारी किंवा इतर मान्य कारणांसाठी त्याचा विचार केला जाऊ शकतो. ही परवानगी संबंधित नियम, पात्रता आणि निश्चित अटींच्या अधीन असते.

२. आपत्कालीन परोल

आपत्कालीन परोल हा अचानक उद्भवलेल्या गंभीर किंवा विशेष परिस्थितीत दिला जातो. उदा., जवळच्या नातेवाईकाचा मृत्यू किंवा गंभीर आजार यांसारख्या प्रसंगी त्याचा विचार होऊ शकतो. परिस्थितीची तातडी लक्षात घेऊन निर्णय घेतला जातो आणि परोलचा कालावधी व अटी निश्चित केल्या जातात.

३. संरक्षक परोल

संरक्षक परोलमध्ये कैद्याच्या किंवा इतर संबंधित व्यक्तींच्या विशेष सुरक्षा गरजांचा विचार केला जातो. धोका, संवेदनशील परिस्थिती किंवा सुरक्षिततेशी संबंधित विशेष कारणे असल्यास अशा प्रकारच्या व्यवस्थेचा विचार होऊ शकतो. यामध्ये सार्वजनिक सुरक्षितता, कैद्याची सुरक्षा आणि कायदेशीर अटी यांचा समतोल राखणे आवश्यक असते.

परोलचे फायदे

१. कौटुंबिक संबंध दृढ होतात

परोलमुळे कैद्याला काही काळासाठी कुटुंबीयांना भेटण्याची संधी मिळते. त्यामुळे कुटुंबातील भावनिक संबंध आणि परस्पर संवाद टिकून राहतो. कौटुंबिक सदस्यांचा आधार कैद्याला मानसिकदृष्ट्या स्थिर देतो. कुटुंबाशी असलेले संबंध टिकल्यामुळे कारावासानंतर समाजात परतणे तुलनेने सुलभ होऊ शकते. त्यामुळे परोल ही कौटुंबिक नातेसंबंध टिकविण्यास मदत करणारी व्यवस्था ठरते.

२. मानसिक तणाव कमी होतो

दीर्घकाळ कारावासामुळे कैद्यामध्ये एकटेपणा, चिंता आणि मानसिक तणाव निर्माण होऊ शकतो. परोलच्या काळात कुटुंबीय व परिचित व्यक्तींशी संपर्क साधल्यामुळे भावनिक आधार मिळतो. परिचित वातावरणात काही काळ राहण्याची संधी मानसिक स्थैर्यासाठी उपयुक्त ठरू शकते. यामुळे

कैद्यांच्या वर्तनात सकारात्मक बदल घडण्यास मदत होऊ शकते. त्यामुळे परोल मानसिक स्वास्थ्य सुधारण्याच्या दृष्टीने महत्वाची ठरते.

३. सामाजिक पुनर्स्थापना सुलभ होते

परोलमुळे कैद्याचा समाजाशी पूर्णपणे तुटलेला संपर्क पुन्हा प्रस्थापित होण्यास मदत होते. कुटुंब, नातेवाईक आणि समाजातील व्यक्तींशी संपर्क राहिल्यामुळे सामाजिक स्वीकाराची प्रक्रिया सुलभ होते. कैद्याला सामाजिक जबाबदाऱ्या आणि व्यवहारांची जाणीव पुन्हा निर्माण होऊ शकते. यामुळे कारावासाची शिक्षा पूर्ण झाल्यानंतर समाजात पुन्हा सामावून घेणे सोपे होऊ शकते. म्हणून परोल पुनर्सामाजिकीकरणाचे प्रभावी साधन ठरू शकते.

४. सुधारणा प्रक्रियेस चालना मिळते

परोल ही केवळ तात्पुरती सुटका नसून कैद्याच्या सुधारणा प्रक्रियेलाही प्रोत्साहन देऊ शकते. जबाबदारीने वागण्याची आणि परोलच्या अटीचे पालन करण्याची संधी कैद्याला मिळते. चांगले वर्तन, शिस्त आणि सामाजिक जबाबदारी यांना प्रोत्साहन मिळते. यामुळे कैद्यामध्ये कायद्याचा आदर आणि सकारात्मक जीवनपद्धती स्वीकारण्याची प्रेरणा निर्माण होऊ शकते. त्यामुळे परोलचा योग्य वापर कैद्याच्या पुनर्वसन आणि सुधारणा प्रक्रियेला चालना देतो.

४. मुक्त कारागृहे (Open Prisons)

अर्थ व संकल्पना

मुक्त कारागृह म्हणजे कमी सुरक्षा बंधने असलेले आणि कैद्यांच्या सुधारणा व पुनर्वसनावर भर देणारे कारागृह होय. येथे पात्र कैद्यांना तुलनेने अधिक स्वातंत्र्य देऊन त्यांच्याकडून विविध कामे करून घेतली जातात. कैद्यांना शेती, पशुपालन, हस्तकला किंवा इतर उत्पादक कामांमध्ये सहभागी करून स्वावलंबनाची भावना निर्माण केली जाते. मुक्त कारागृहात कैद्यांच्या चांगल्या वर्तनाला आणि शिस्तीला महत्त्व दिले जाते.

पारंपरिक बंदिस्त कारागृहाच्या तुलनेत येथे भिंती, कठोर पहारा आणि नियंत्रणाचे प्रमाण तुलनेने कमी असते. कैद्यांना जबाबदारीने वागण्याची संधी देऊन त्यांच्यात आत्मविश्वास, श्रमाची प्रतिष्ठा आणि सामाजिक जबाबदारी विकसित करण्याचा प्रयत्न केला जातो.

अशा कारागृहांचा मुख्य उद्देश शिक्षा देण्यापेक्षा सुधारणा, पुनर्वसन आणि समाजात पुनर्स्थापना हा असतो. मात्र मुक्त कारागृहातील स्वातंत्र्य हे पूर्णपणे अमर्यादित नसून ठरावीक नियम व शिस्तीच्या अधीन असते. त्यामुळे मुक्त कारागृह ही कैद्यांना जबाबदार नागरिक बनविण्याच्या दिशेने कार्य करणारी सुधारात्मक कारागृह व्यवस्था मानली जाते.

उद्दिष्टे

१. आत्मविश्वास वाढवणे

मुक्त कारागृहात कैद्यांना काम, जबाबदारी आणि निर्णय घेण्याच्या संधी दिल्या जातात. त्यामुळे स्वतःच्या क्षमतेवर विश्वास निर्माण होतो. सकारात्मक वातावरणामुळे न्यूनगंड कमी होऊन आत्मविश्वास वाढण्यास मदत होते.

२. स्वावलंबन विकसित करणे

कामाच्या माध्यमातून कैद्यांमध्ये श्रमाची सवय आणि कौशल्य विकसित केले जाते. उत्पन्न मिळविण्याच्या संधीमुळे आर्थिक स्वावलंबनाची भावना निर्माण होते. कारागृहातून मुक्त झाल्यानंतर स्वतःच्या पायावर उभे राहण्यास याचा उपयोग होतो.

३. समाजाशी संपर्क राखणे

मुक्त कारागृहामुळे कैद्यांना कुटुंबीय आणि समाजाशी तुलनेने अधिक संपर्क ठेवता येतो. यामुळे सामाजिक नाती टिकून राहतात आणि समाजापासून पूर्णपणे अलिप्त होण्याची शक्यता कमी होते. भविष्यात समाजात पुन्हा सामावून घेण्यास हा संपर्क उपयुक्त ठरतो.

४. पुनर्वसनाला चालना देणे

मुक्त कारागृहाचा मुख्य भर शिक्षा देण्यापेक्षा सुधारणा व पुनर्वसनावर असतो. काम, शिस्त आणि सामाजिक जबाबदारी यांद्वारे कैद्यांमध्ये सकारात्मक बदल घडविण्याचा प्रयत्न केला जातो. त्यामुळे कारावासानंतर सामान्य सामाजिक जीवनात परतण्याची तयारी होते.

५. पुनर्गुन्हेगारी कमी करणे

जबाबदारीने वागणे, कौशल्य विकसित करणे आणि समाजाशी संबंध टिकवणे यामुळे कैद्याच्या जीवनात सकारात्मक बदल घडू शकतो. स्वावलंबन आणि सामाजिक स्वीकार वाढल्यास पुन्हा गुन्हा करण्याची शक्यता कमी करण्यास मदत होऊ शकते. म्हणून मुक्त कारागृह हे पुनर्गुन्हेगारी प्रतिबंधासाठी सुधारात्मक दृष्टिकोनातून महत्वाचे साधन मानले जाते.

वैशिष्ट्ये

१. भिंती किंवा कडक सुरक्षा नसते

मुक्त कारागृहात पारंपरिक कारागृहांप्रमाणे उंच भिंती, लोखंडी गज किंवा अत्यंत कडक सुरक्षा व्यवस्था तुलनेने कमी असते. कैद्यांवर विश्वास आणि त्यांच्या चांगल्या वर्तनाच्या आधारे नियंत्रण ठेवले जाते. मात्र याचा अर्थ पूर्ण स्वातंत्र्य नसून ठरावीक नियमांचे पालन करणे आवश्यक असते. यामुळे कैद्यांमध्ये आत्मशिस्त आणि जबाबदारीची भावना विकसित होते.

२. काम करण्याचे स्वातंत्र्य

मुक्त कारागृहातील पात्र कैद्यांना शेती, पशुपालन, हस्तकला किंवा इतर उत्पादक कामांमध्ये

सहभागी होण्याची संधी दिली जाते. कामामुळे कैद्यांना श्रमाचे महत्त्व आणि कौशल्याचे प्रशिक्षण मिळते. नियमित कामामुळे वेळेचा सकारात्मक उपयोग होतो. त्यामुळे कैद्यांच्या सुधारणा आणि पुनर्वसन प्रक्रियेला चालना मिळते.

३. उत्पन्न कमावण्याची संधी

मुक्त कारागृहात केलेल्या कामातून कैद्यांना नियमानुसार काही प्रमाणात उत्पन्न मिळण्याची संधी उपलब्ध होऊ शकते. यामुळे त्यांच्यामध्ये स्वावलंबनाची भावना निर्माण होते. मिळणारे उत्पन्न स्वतःच्या किंवा कुटुंबाच्या गरजांसाठी उपयुक्त ठरू शकते. त्यामुळे कारागृहातून बाहेर पडल्यानंतर आर्थिकदृष्ट्या स्वतंत्र जीवन जगण्यास मदत होते.

४. कुटुंबासोबत राहण्याची सुविधा

काही मुक्त कारागृह व्यवस्थांमध्ये पात्र कैद्यांना कुटुंबीयांच्या जवळ किंवा कुटुंबासोबत नियंत्रित परिस्थितीत राहण्याची सुविधा दिली जाऊ शकते. यामुळे कैद्याचे कौटुंबिक संबंध टिकून राहण्यास मदत होते. कुटुंबाचा भावनिक आधार कैद्याच्या मानसिक स्थैर्यासाठी उपयुक्त ठरतो. त्यामुळे समाजात पुन्हा सामावून घेण्याची प्रक्रिया अधिक सुलभ होऊ शकते.

५. जबाबदारीवर आधारित जीवन

मुक्त कारागृहाची संकल्पना कैद्यांना स्वातंत्र्यासोबत जबाबदारीची जाणीव करून देण्यावर आधारित आहे. कैद्यांकडून शिस्त, नियमांचे पालन आणि कामाची जबाबदारी अपेक्षित असते. चांगले वर्तन आणि आत्मशिस्त यांना विशेष महत्त्व दिले जाते. अशा वातावरणामुळे कैद्यांमध्ये सामाजिक जबाबदारी आणि कायद्याचा आदर विकसित होण्यास मदत होते.

मुक्त कारागृहांचे फायदे

१. पुनर्वसन प्रभावी होते

मुक्त कारागृहात कैद्यांना काम, शिस्त आणि जबाबदारीचे वातावरण मिळते. त्यामुळे ते हळूहळू सामान्य सामाजिक जीवनाशी जुळवून घेण्यास शिकतात. कारागृहातून मुक्त झाल्यानंतर समाजात पुन्हा स्थिर होण्यास याचा फायदा होतो.

२. खर्च कमी

पारंपरिक कारागृहांच्या तुलनेत मुक्त कारागृहांमध्ये कठोर सुरक्षा व्यवस्था तुलनेने कमी असते. कैदी स्वतः उत्पादक कामांमध्ये सहभागी होत असल्यामुळे काही व्यवस्थापन खर्च कमी होण्यास मदत होऊ शकते. त्यामुळे कारागृह व्यवस्थेवरील आर्थिक भार काही प्रमाणात कमी होतो.

३. सामाजिक समायोजन

मुक्त कारागृहामुळे कैद्यांना कुटुंबीय आणि समाजाशी संपर्क टिकवून ठेवण्याची संधी मिळते. यामुळे सामाजिक नाती पूर्णपणे तुटत नाहीत आणि समाजापासून निर्माण होणारे दुरावलेपण कमी होते. परिणामी मुक्ततेनंतर समाजात पुन्हा समायोजन करणे अधिक सुलभ होते.

४. आत्मसन्मान वाढतो

काम करण्याची आणि जबाबदारी स्वीकारण्याची संधी मिळाल्यामुळे कैद्यांमध्ये आत्मविश्वास व आत्मसन्मान वाढतो. स्वतःच्या श्रमातून योगदान देण्याची भावना निर्माण होते. यामुळे सकारात्मक विचारसरणी आणि जबाबदार वर्तन विकसित होण्यास मदत होते.

५. पुनर्गुन्हेगारी कमी होते

मुक्त कारागृहात कौशल्य, स्वावलंबन, सामाजिक संबंध आणि जबाबदारी यांवर भर दिला जातो. या घटकांमुळे कैद्याला मुक्ततेनंतर कायदेशीर आणि स्थिर जीवन जगण्याची तयारी होते. त्यामुळे पुनर्गुन्हेगारीची शक्यता कमी करण्यास आणि दीर्घकालीन पुनर्वसनास मदत होऊ शकते.

मुक्त कारागृहांच्या मर्यादा

१. पळून जाण्याचा धोका

मुक्त कारागृहात पारंपरिक कारागृहांपेक्षा सुरक्षा बंधने तुलनेने कमी असल्यामुळे पळून जाण्याचा काही प्रमाणात धोका असतो. त्यामुळे कैद्यांची निवड, देखरेख आणि शिस्त यांना विशेष महत्त्व द्यावे लागते. नियमांचे उल्लंघन झाल्यास मुक्त कारागृहाच्या संकल्पनेवरही परिणाम होऊ शकतो.

२. सर्व कैद्यांसाठी योग्य नाहीत

मुक्त कारागृहाची सुविधा प्रत्येक कैद्याला देता येत नाही. गंभीर स्वरूपाचे गुन्हे, हिंसक वर्तन किंवा पळून जाण्याचा अधिक धोका असलेल्या कैद्यांसाठी अशी व्यवस्था योग्य नसू शकते. त्यामुळे कैद्याचे वर्तन, सुधारण्याची शक्यता आणि सुरक्षिततेचा विचार करून निवड करावी लागते.

३. सुविधा मर्यादित असू शकतात

मुक्त कारागृहांमध्ये शिक्षण, आरोग्य, प्रशिक्षण किंवा रोजगाराच्या सुविधा काही ठिकाणी पुरेशा प्रमाणात उपलब्ध नसू शकतात. मर्यादित पायाभूत सुविधा असल्यास कैद्यांच्या पुनर्वसनाच्या उद्दिष्टांवर परिणाम होऊ शकतो. त्यामुळे आवश्यक सुविधा आणि प्रशिक्षित मनुष्यबळ उपलब्ध करणे महत्त्वाचे आहे.

४. लोकांमध्ये गैरसमज असू शकतात

मुक्त कारागृहातील तुलनेने अधिक स्वातंत्र्यामुळे काही लोकांना कैद्यांना अनावश्यक सवलती दिल्या जात असल्याचा गैरसमज होऊ शकतो. यामुळे सार्वजनिक सुरक्षेबाबत चिंता किंवा विरोध निर्माण होण्याची शक्यता असते. म्हणून मुक्त कारागृहाची उद्दिष्टे, नियम आणि पुनर्वसनातील भूमिका याबाबत जनजागृती करणे आवश्यक आहे.

भारतात सुधारात्मक प्रशासनाची जबाबदारी प्रामुख्याने राज्य सरकारांकडे आहे. कारागृह व्यवस्थेचे नियमन प्रामुख्याने Prisons Act, 1894 आणि विविध राज्य कारागृह नियमांद्वारे केले जाते. परिविक्षेसाठी Probation of Offenders Act, 1958 लागू आहे. भारतातील विविध समित्यांनी कारागृह

सुधारणा सुचवल्या आहेत. त्यामध्ये पकवासा समिती, मुल्ला समिती, कृष्णा अय्यर समिती यांनी कैद्यांचे हक्क, पुनर्वसन, शिक्षण आणि मुक्त कारागृहांच्या विस्तारावर भर दिला.

सुधारात्मक प्रशासन ही आधुनिक फौजदारी न्यायव्यवस्थेची एक अत्यंत महत्त्वपूर्ण संकल्पना आहे. कारागृहे, परिविक्षा, परोल आणि मुक्त कारागृहे या संस्था केवळ शिक्षेची अंमलबजावणी करत नाहीत, तर गुन्हेगारांच्या व्यक्तिमत्त्वात सकारात्मक बदल घडवून आणण्याचे कार्य करतात. आधुनिक गुन्हेगारीशास्त्रानुसार शिक्षा ही सूड घेण्यासाठी नसून सुधारणा आणि पुनर्वसनासाठी असावी. त्यामुळे सुधारात्मक प्रशासन समाजातील शांतता, सुव्यवस्था, न्याय आणि मानवतेच्या मूल्यांचे रक्षण करण्यासाठी अत्यंत आवश्यक आहे.

४.४ सारांश

पोलीस, न्यायालये आणि सुधारात्मक प्रशासन हे फौजदारी न्यायव्यवस्थेचे तीन महत्वाचे घटक आहेत. पोलीस यंत्रणा गुन्हांची नोंद, तपास, पुरावे संकलित करणे, आरोपींची अटक आणि कायदा व सुव्यवस्था राखण्याचे कार्य करते. पोलिसांना कायद्याने विविध अधिकार दिले असले तरी अधिकारांचा गैरवापर, राजकीय हस्तक्षेप, मनुष्यबळाची कमतरता आणि आधुनिक साधनांची आवश्यकता यांसारख्या मर्यादा आहेत. त्यामुळे पोलीस व्यवस्थेत पारदर्शकता, उत्तरदायित्व, प्रशिक्षण आणि तंत्रज्ञानाचा वापर यांद्वारे सुधारणा आवश्यक आहेत. न्यायालये ही फौजदारी न्यायव्यवस्थेतील न्यायनिवाडा करणारी प्रमुख संस्था असून त्यांची श्रेणीबद्ध रचना सर्वोच्च न्यायालय, उच्च न्यायालये आणि अधीनस्थ न्यायालये अशी आहे. न्यायालयीन प्रक्रियेत तक्रार किंवा गुन्हाची नोंद, तपास, आरोप निश्चिती, पुराव्यांचे सादरीकरण, साक्षीदारांची तपासणी, युक्तिवाद आणि निकाल या टप्प्यांचा समावेश होतो. सुधारात्मक प्रशासनाचा उद्देश केवळ गुन्हेगारांना शिक्षा करणे नसून त्यांची सुधारणा, पुनर्वसन आणि सामाजिक पुनर्स्थापना करणे हा आहे. कारागृहांमध्ये कैद्यांची सुरक्षितता राखण्याबरोबरच शिक्षण, कौशल्यविकास, समुपदेशन आणि पुनर्वसनावर भर दिला जातो. परिविक्षेमध्ये पात्र दोषी व्यक्तीला ठरावीक अटींवर समाजात राहून सुधारण्याची संधी दिली जाते, तर परोलमध्ये कैद्याला विशिष्ट कारणांसाठी तात्पुरती मुक्तता दिली जाते. खुल्या कारागृहांमध्ये कमी सुरक्षा बंधनांसह काम, स्वावलंबन, शिस्त आणि सामाजिक जबाबदारी यांवर भर दिला जातो. त्यामुळे पोलीस, न्यायालये आणि सुधारात्मक प्रशासन यांच्यातील प्रभावी समन्वयातून न्याय, सार्वजनिक सुरक्षितता, मानवाधिकार आणि गुन्हेगारांचे पुनर्वसन साध्य होण्यास मदत होते.

४.५ स्वयं अध्ययनासाठी प्रश्न

१. भारतीय राज्यघटनेनुसार 'पोलीस' हा विषय सूचीमध्ये समाविष्ट आहे.

अ) संघ सूची

ब) राज्य सूची

क) समवर्ती सूची

ड) अवशिष्ट सूची

२. राज्य पोलीस दलाचा सर्वोच्च वरिष्ठ अधिकारी असतो.
- अ) पोलीस अधीक्षक (SP) ब) पोलीस निरीक्षक (PI)
क) पोलीस महासंचालक (DGP) ड) उपमहानिरीक्षक (DIG)
३. FIR चे पूर्ण रूप आहे.
- अ) First Investigation Report ब) First Information Report
क) Final Investigation Report ड) Formal Information Record
४. पोलीस सुधारणा संदर्भात सर्वोच्च न्यायालयाने महत्त्वपूर्ण निर्देश प्रकरणात दिले.
- अ) मेनका गांधी प्रकरण ब) प्रकाश सिंह प्रकरण
क) केशवानंद भारती प्रकरण ड) विशाखा प्रकरण
५. खालीलपैकी बाब पोलीस सुधारणेचा महत्त्वाचा भाग आहे.
- अ) राजकीय हस्तक्षेप वाढविणे ब) प्रशिक्षण कमी करणे
क) तांत्रिक आधुनिकीकरण ड) पारदर्शकता कमी करणे
६. भारतीय संविधानाच्या कलमानुसार उच्च न्यायालयाला रिट जारी करण्याचा अधिकार आहे.
- अ) कलम ३२ ब) कलम १२४
क) कलम २१४ ड) कलम २२६
७. गंभीर स्वरूपाच्या फौजदारी प्रकरणांची सुनावणी प्रामुख्याने न्यायालयात केली जाते.
- अ) दिवाणी न्यायालय ब) सत्र न्यायालय
क) कौटुंबिक न्यायालय ड) ग्राहक आयोग
८. फौजदारी खटल्यात तपास पूर्ण झाल्यानंतर पोलिसांकडून न्यायालयात कोणता..... अहवाल सादर केला जातो.
- अ) समन्स ब) हुक्मनामा
क) आरोपपत्र ड) रिट
९. दिवाणी खटल्यातील न्यायालयाच्या अंतिम निर्णयाची अंमलबजावणी करण्यासाठी तयार करण्यात येणाऱ्या आदेशाला म्हणतात.
- अ) FIR ब) हुक्मनामा (Decree)
क) आरोपपत्र ड) समन्स

१० . सुधारात्मक प्रशासनाचा (Correctional Administration) मुख्य उद्देश आहे.

- अ) गुन्हेगारांना कठोर शिक्षा देणे
- ब) गुन्हेगारांना समाजापासून कायमचे दूर ठेवणे
- क) गुन्हेगारांची सुधारणा, पुनर्वसन आणि सामाजिक पुनर्स्थापना करणे
- ड) गुन्हेगारांना आर्थिक दंड करणे

११. परिविक्षा (Probation) म्हणजे होय.

- अ) कैद्याची कायमस्वरूपी मुक्तता
- ब) दोषी व्यक्तीला ठरावीक अटीवर समाजात राहण्याची संधी देणे
- क) कैद्याला दुसऱ्या कारागृहात पाठवणे
- ड) शिक्षा पूर्ण होण्यापूर्वी शिक्षा रद्द करणे

१२. परोल (Parole) ही स्वरूपाची मुक्तता आहे.

- अ) कायमस्वरूपी मुक्तता
- ब) बिनशर्त मुक्तता
- क) तात्पुरती व अटीच्या अधीन असलेली मुक्तता
- ड) न्यायालयीन मुक्तता

१३. मुक्त कारागृहांचे (Open Prisons) प्रमुख वैशिष्ट्य आहे.

- अ) अत्यंत कडक सुरक्षा व्यवस्था
- ब) कैद्यांना कोणतेही काम करण्याची परवानगी नसणे
- क) कमी सुरक्षा बंधने आणि सुधारणा व पुनर्वसनावर भर
- ड) कैद्यांना समाजापासून पूर्णपणे अलग ठेवणे

१४. भारतात परिविक्षेसाठी कायदा लागू आहे.

- अ) Prisons Act, 1894
- ब) Probation of Offenders Act, 1958
- क) Indian Penal Code, 1860
- ड) Juvenile Justice Act, 2000

४.६ स्वयं अध्ययन प्रश्नांची उत्तरे

- १) ब) राज्य सूची
- २) क) पोलीस महासंचालक (DGP)
- ३) ब) First Information Report
- ४) ब) प्रकाश सिंह प्रकरण
- ५) क) तांत्रिक आधुनिकीकरण
- ६) ड) कलम २२६
- ७) ब) सत्र न्यायालय
- ८) क) आरोपपत्र
- ९) ब) हुक्मनामा (Decree)
- १०) क) गुन्हेगारांची सुधारणा, पुनर्वसन आणि सामाजिक पुनर्स्थापना करणे
- ११) ब) दोषी व्यक्तीला ठरावीक अटींवर समाजात राहण्याची संधी देणे
- १२) क) तात्पुरती व अटींच्या अधीन असलेली मुक्तता
- १३) क) कमी सुरक्षा बंधने आणि सुधारणा व पुनर्वसनावर भर
- १४) ब) Probation of Offenders -ct, 1958

४.७ सरावासाठीचे प्रश्न

अ) दीर्घोत्तरी प्रश्न

- १) भारतातील फौजदारी खटल्यांची प्रक्रिया स्पष्ट करा.
- २) पोलिसाना प्राप्त झालेले अधिकार सविस्तर विशद करा.
- ३) सुधारात्मक प्रशासनातील कारागृहांचे प्रकार सांगा.
- ४) भारतातील फौजदारी न्यायव्यवस्थेचे स्वरूप स्पष्ट करा.

ब) टिपा लिहा.

१. परीविक्षा
२. दिवाणी खटल्यांची प्रक्रिया
३. पोलिसांच्या मर्यादा
४. मुक्त कारागृहे

४.८ चिंतन आणि कार्य

आपल्या जवळच्या पोलीस स्टेशनला भेट द्या आणि तेथील कामकाज कसे चालते याची माहिती घ्या.

४.९ अधिक वाचनासाठी संदर्भ मराठी पुस्तके

१. डॉ. एन. व्ही. परांजपे - अपराधशास्त्र, दंडशास्त्र आणि पीडितशास्त्र
२. डॉ. कृष्ण पाल मलिक - दंडशास्त्र, पीडितशास्त्र आणि भारतातील सुधारात्मक प्रशासन
३. रवींद्र के. मोहंती व सत्यजित मोहंती - अपराधशास्त्र, दंडशास्त्र आणि पीडितशास्त्र

संदर्भ इंग्रजी पुस्तके

4. David H. Bayley - The Police and Political Development in India
5. R. V. Kelkar / K. N. Chandrasekharan Pillai - R.V. Kelkar's Criminal Procedure
6. K. D. Gaur - Criminal Law, Criminology and Administration of Criminal Justice
7. N. V. Paranjape - Criminology Penology (Including Victimology)
8. Krishna Pal Malik - Penology, Victimology and Correctional Administration in India

